

Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget

(Aproximació a l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a les comarques de plana de les províncies d'Osca i Lleida)

Ignasi Garcés i Estalló

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE BARCELONA
ESTUDI GENERAL DE LLEIDA
FACULTAT DE LLETRES

ASSIMILACIÓ, RESISTÈNCIA I CANVI A LA ROMANITZACIÓ
EN EL MÓN ILERGET.

(Aproximació a l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a les comarques de plana de les províncies d'Osca i Lleida).

Tesi presentada per aspirar al títol de Doctor per

IGNASI GARCÉS I ESTALLO

Direcció: Dr. EMILI JUNYENT I SANCHEZ

Professor Titular de Prehistòria

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga,

Dpt. de Geografia i Història. Estudi General de Lleida.

Lleida, octubre de 1990

Als inicis de la tasca de recerca l'autor va gaudir d'una Beca de Formació de Personal Investigador del Ministerio de Educación y Ciencia, període 1984-1986.

A la Dolors,
que tant ho espera

...Y, de todas maneras, lo que conocía del caballo universal procedía de la huella, que era singular. Podría decir que en aquel momento estaba preso entre la singularidad de la huella y mi ignorancia, que adoptaba la forma bastante diáfana de una idea universal.

UMBERTO ECO, *El nombre de la rosa*.

No saben que ahir als enviats els arribaren grans notícies:
l'oracle ha estat donat a Roma: allà s'ha fet la particip.

K.P. KAVAFIS, *Enviats d'Alexandria*.

Una recerca extensa seria una tasca molt difícil sense la col.laboració d'altres persones que, més enllà de la seva ocupació estricta s'hi interessin. En aquest sentit el deute més gran el tenim amb el Dr. Emili Junyent, director d'aquest treball, per les moltes hores de consulta que li hem fet.

També agraïm les observacions que ens ha fet el Dr. Arturo Pérez de l'Estudi General, els suggeriments del Dr. José Remesal de la Universitat de Barcelona i al Dr. en antropologia Jesús Contreras, de la mateixa Universitat, les orientacions en la seva especialitat.

La nostra gratitud envers tots aquells que ens han facilitat materials arqueològics o que ens han acompanyat al propi terreny, que agrupats geogràficament són: Vicenç Baldellou del Museu Provincial d'Osca, Dra. Almudena Domínguez del Col.legi Universitari d'Osca, l'arqueòloga Josefa Murillo d'Osca i, en especial, a Maria José Calvo que, a més de deixar-nos consultar la seva tesi de llicenciatura inèdita ens acompanyà a Olriols; l'arqueòleg Adolfo Floria del C.E.HI.MO. de Montsó que ens acompanyà a alguns jaciments del Cinca Mig; el Sr. Joan Rovira que ens guià en diversos viatges de molta utilitat a La Llitera; l'arqueòleg Fèlix Montón de Fraga, amb qui recorreguèrem estacions del Baix Cinca.

A la ciutat de Lleida tinc un deute amb el

col·lectiu equip excavador de l'Antic Portal de La Magdalena per apartar el material que cercava a mesura que l'inventariaven i, en especial a Anna Lorient en qui ha recaigut la tasca concreta per tal de poder-hi accedir; i també als arqueòlegs Beatriu Miró, Juli Markalain i Teresa Reyes per facilitar-nos materials d'altres urgències.

A Joan Ramon González i Josep Ignasi Rodríguez de l'I.E.I., perquè ens facilitaren dades de les seves tesis de llicenciatura inèdites sobre el Segrià estricte i el Baix Segre, respectivament. Josep Giralt posà a la nostra disposició el Museu Comarcal de La Noguera, Joan Duch el Museu Local de Guimerà, Miquel Cura ens facilità observacions recents del Molí d'Espigol de Tornabous i Lluís Mari de les excavacions en curs a la vil·la de Corbins.

També agraeixo la guia sobre el terreny dels companys arqueòlegs: Josep Gallart a La Vall de La Femosa, Alexandre Mir a Les Garrigues, Elisabet Sorribes i Josep Maria Puche a la Vall del Llobregós i les referències de Joan B. Lòpez sobre la Segarra. Els aleshores estudiants Josep Benseny i Oriol Saula van fer el mateix a La Noguera i a l'Urgell, respectivament.

El nostre reconeixement a les facilitats del Sr. Ramon Boleda a Verdú, del Sr. Jaume Coberò a Torà i del Sr. Bartomeu Jové a Artesa de Segre. I una gratitud especial per l'ajuda en tantes visites i tasques mecàniques a la meva esposa Dolors

INDEX GENERAL

1. MOTIVACIÓ.....	1
2. INTRODUCCIÓ.....	4
2.1. LA PERVIVÈNCIA I L'ACULTURACIÓ, OBJECTES D'ESTUDI.....	4
2.2. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ.....	6
2.2.1. Període de l'erudició.....	6
2.2.2. Incorporació de les primeres restes materials.....	11
2.2.3. Incorporació de l'arqueologia.....	15
2.2.4. La postguerra i les iniciatives esporàdiques.....	17
2.2.5. Les dècades dels 70 i 80.....	20
2.3. EL TERRITORI. LÍMITS D'ESTUDI.....	23
2.3.1. Delimitació geogràfica i delimitació teòrica.....	23
2.3.2. El relleu i la xarxa hidrogràfica generals.....	25
2.3.3. Les àrees d'estudi.....	28
2.3.4. Geologia.....	36
2.3.5. Recursos minerals.....	39
2.3.6. Clima i vegetació actuals.....	40
2.3.7. Les vies romanes i els camins.....	43
2.3.7.A. La via Tarraco-Ilerda-Osca-Caesaraugusta	44
2.3.7.B. La via Ilerda-Celsa-Caesaraugusta.....	46
2.3.7.C. Vies secundàries.....	47
2.4. EL POBLAMENT PRECEDENT.....	48
2.4.1. El poblament remot: Edat del Bronze Final	48

2.4.2. Els Horitzonts ilergets Antic i Ple.....	54
2.4.2.A. L'Horitzó Antic.....	54
2.4.2.B. L'Horitzó Ibèric Ple.....	57
2.5. L'HORITZÓ IBÈRIC TARDÀ EN ALTRES AREES. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	59
3. LA TERMINOLOGIA.....	64
3.1. ACULTURACIÓ, ASSIMILACIÓ, CANVI CULTURAL.....	64
3.2. RESISTÈNCIA I PERVIVÈNCIA.....	69
3.3. ROMANITZACIÓ.....	70
3.4. IBERO-ROMÀ I IBÈRIC TARDÀ.....	73
4. TESI I PREMISSES QUE ES PASSEN A DEMOSTRAR.....	74
4.1. ELS CONCEPTES.....	74
4.2. CRITERIS SEGUITS EN LA RECOLLIDA D'INFORMACIÓ	76
5. LA DOCUMENTACIÓ DISPONIBLE.....	79
5.1. LA DOCUMENTACIÓ LITERÀRIA.....	79
5.2. LA DOCUMENTACIÓ EPIGRÀFICA.....	104
5.2.1. Epigrafia ibèrica.....	104
5.2.1.A. Epigrafia monumental.....	104
5.2.1.B. Inscripcions rupestres i signes en pedra.....	108
5.2.1.C. Inscripcions sobre metalls.....	114
5.2.1.D. Inscripcions sobre ceràmiques.....	117
5.2.1.E. Inscripcions sobre eines.....	128
5.2.1.F. Inscripció sobre os.....	131
5.2.1.G. Falsa et aliena.....	131
5.2.2. Inscripció Ibèrica amb caràcters llatins.	132
5.2.3. Inscripcions llatines amb alguna paraula ibèrica.....	134
5.2.3.A. Inscripcions acceptables.....	134
5.2.3.B. Inscripcions errònies, falsa et aliena.	138

5.3. LA DOCUMENTACIÓ NUMISMÀTICA.....	140
5.3.1. La seca de Bolskan.....	140
5.3.1.A. Representacions.....	140
5.3.1.B. Llegendes.....	141
5.3.2. Les monedes llatines d'Osca.....	141
5.3.3. La seca de Sesars.....	143
5.3.3.A. Encunyacions i cronologia.....	144
5.3.3.B. Representacions.....	144
5.3.3.C. Llegendes.....	145
5.3.4. La seca d'Iltirda.....	145
5.3.4.A. Sèries d'encunyacions.....	145
5.3.4.B. Metrologia.....	147
5.3.4.C. Circulació.....	148
5.3.4.D. Criteris cronològics.....	148
5.3.4.E. Representacions figurades.....	149
5.3.4.F. Les llegendes.....	150
5.3.4.G. La polèmica sobre Iltirkesken.....	152
5.3.5. Les monedes d'Ilerda.....	153
5.3.6. La seca d'Iesso.....	154
5.4. LA DOCUMENTACIÓ DE LA CULTURA MATERIAL.....	155
5.4.1. Els jaciments.....	155
5.4.1.A. Sector 1. Osca.....	155
5.4.1.B. Sector 2. Monegres-Alcanadre.....	164
5.4.1.C. Sector 3. Mig Cinca.....	169
5.4.1.D. Sector 4. Baix Cinca.....	175
5.4.1.E. Sector 5. La Llitera.....	186
5.4.1.F. Sector 6. Segrià Occidental.....	202
5.4.1.G. Sector 7. Ilerda.....	222
5.4.1.H. Sector 8. Baix Segre.....	230
5.4.1.I. Sector 9. Mig Segre.....	250

5.4.1.J. Sector 10. Pla d'Urgell.....	258
5.4.1.K. Sector 11. Les Garrigues.....	273
5.4.1.L. Sector 12. Corb.....	288
5.4.1.M. Sector 13. Ondara.....	296
5.4.1.N. Sector 14. Sió-Llobregès.....	324
5.4.2. Els objectes mobles.....	336
6. CONTRASTACIÓ DE LES PROPOSTES EN LA DOCUMENTACIÓ..	687
6.1. A LES FONTS LITERÀRIES.....	687
6.1.1. Característiques del contacte romà.....	687
6.1.2. Els indígenes.....	693
6.1.2.A. Tropes.....	693
6.1.2.B. Ostatges.....	695
6.1.2.C. Els legats.....	696
6.1.2.D. Reis.....	697
6.2. A L'EPIGRAFIA.....	698
6.2.1. Epigrafia ibèrica.....	698
6.2.1.A. Comentari dels suports i de les inscripcions.....	698
6.2.1.B. Comentari de la distribució espacial...	700
6.2.1.C. Valoració dels epígrafs.....	701
6.2.1.D. Valoració del lèxic.....	702
6.2.2. Inscripcions llatines.....	704
6.3. A LA NUMISMÀTICA.....	705
6.4. A LA JERARQUITZACIÓ DELS JACIMENTS.....	707
6.4.1. La problemàtica de la destrucció dels jaciments.....	707
6.4.2. Caracterització dels jaciments.....	711
6.4.2.A. Cronologia.....	711
6.4.2.B. Relació visual.....	713
6.4.2.C. Emplaçament.....	714

6.4.2.D. Promedi de les altures.....	715
6.4.2.E. Proximitat.....	716
6.4.3. Evolució de l'ocupació del territori a l'àrea d'estudi.....	717
6.4.4. Comparació amb altres àrees.....	717
6.5. ALS OBJECTES MOBLES.....	720
6.5.1. Caracterització de les formes.....	720
Forma 1.....	720
Forma 2.....	723
Forma 3.....	724
Forma 4.....	726
Forma 5.....	727
Forma 6.....	728
Forma 7.....	729
Forma 8.....	731
Forma 9.....	732
Forma 10.....	734
Forma 11.....	735
Forma 12.....	737
Forma 13.....	738
Forma 14.....	739
Forma 15.....	740
Forma 16.....	741
Forma 17.....	743
Forma 18.....	743
Forma 19.....	744
Forma 20.....	745
Forma 21.....	746
Forma 22.....	747
Forma 23.....	748

Forma 24.....	748
Forma 25.....	749
Forma 26.....	750
Forma 27.....	751
Forma 28.....	752
Forma 29.....	753
Forma 30.....	754
Forma 31.....	755
Forma 32.....	756
6.5.2. Caracterització dels motius decoratius...	756
Grup 1. Linials bàsics.....	756
Grup 2. Linials simples.....	758
Grup 3. Linials compostos.....	761
Grup 4. Cercles.....	765
Grup 5. Curvilinis.....	770
Grup 6. Esquemàtic isolat.....	773
Grup 7. Esquemàtic seriat.....	776
Grup 8. Esquemàtic entrelaçat.....	779
Grup 9. Suports florals.....	781
Grup 10. Florals.....	782
Grup 11. Zoomorfs i antropomorfs.....	786
Grup 12. Decoracions sobre l'ala forma 16	788
6.5.3. Vernís roig ilerget.....	792
6.5.4. Decoració amb pintura blanca (bicromia)..	794
6.5.5. Ceràmiques pintades amb vernís vermell...	796
6.5.6. Coroplàstia.....	799
6.5.6.A. Figuretes femenines acampanades.....	799
6.5.6.B. Equids.....	802
6.5.6.C. Altres animals.....	803
6.5.7. Estatuària en pedra.....	803

7. CONCLUSIONS.....	807
8. BIBLIOGRAFIA.....	817
9. ÍNDEX.....	877
9.1. ÍNDEX D'ABREVIATURES.....	877
9.2. ÍNDEX DE FONTS LITERÀRIES.....	879
9.3. ÍNDEX DE FONTS EPIGRÀFIQUES.....	881
9.4. ÍNDEX DE JACIMENTS ORDENATS PER MUNICIPIS....	883
9.5. ÍNDEX DE PROCEDENCIA DELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS ORDENATS PER MUNICIPIS.....	894
9.6. ÍNDEX DE PERSONATGES ANTICS.....	899
9.7. ÍNDEX D'AUTORS CITATS.....	902
9.8. ÍNDEX TOPOGRÀFIC.....	914
9.9. ÍNDEX TEMÀTIC.....	932
9.10. ÍNDEX DE FIGURES.....	941
9.11. ÍNDEX DE FOTOGRAFIES.....	957
10. APÈNDIX DE FIGURES I FOTOGRAFIES.....	959

1. MOTIVACIÓ

Les darreries del segle III a.C. moment de contacte directe entre els mōns ilerget i romà em semblà un període força atractiu per tal de dedicar-hi la meva tesi doctoral. Una orientaciō de recerca afavorida per la línia que, en aquells anys havia emprès l'Àrea d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga de l'Estudi General de Lleida i, en concret, el seu projecte "Iltirida-Ilerda". La configuraciō i delimitaciō de la tesi es realitzà ja dintre d'aquesta Àrea amb la concessiō d'una Beca de Formaciōn del Personal Investigador, Becas en España, que disfrutàrem durant el trienni 1984-1986.

Va ser el nostre director Dr. Emili Junyent, el qual ens va fer veure la importància i el desconeixement de l'Horitzō Ibèric corresponent als segles de la romanitzaciō. D'aquesta manera el moment de conquesta es convertí en el principi d'una anàlisi més ambiciosa: el procés de romanitzaciō, en el seu vertent de pervivència i de canvi.

Els treballs sobre la romanitzaciō no han mancat, ni manquen, però enfocats des de l'aculturador

més que no pas des de la transformació de l'aculturat; aviat ens adonarem que tant l'arqueologia com la història antiga manquen d'un aclariment conceptual previ dels termes emprats, molt lluny dels postulats que, per a fenòmens similars utilitza l'antropologia dels anys 80. És per aquesta raó que dedicarem un petit espai a la qüestió.

De la revisió bibliogràfica passarem a l'estudi epigràfic. Durant el curs 1984/85 assistirem a les assignatures de doctorat; en concret una de les quals fou impartida pel plorat professor Dr. J. Maluquer de Motes, i que versava sobre l'epigrafia ibèrica, ens motivà a actualitzar el seu estat a la zona ilergeta, que restà incorporada a la nostra tesi, amb un panorama més esperançador per la presència de noves inscripcions.

Les fonts literàries les hem consultades després sota el prisma de resseguir els indígenes i la seva transformació fins on ens fos possible, per reqüestionar algunes hipòtesis que, més que en aquestes fonts es basaven en tòpics formats. Quelcom semblant, però més modest hem realitzat amb les fonts numismàtiques.

La visita i el coneixement directe de la majoria dels jaciments importants -seixanta dels dos-cents setze punts considerats- ens ha portat ha elaborar un tempteig de distribució i jerarquització. Som conscients que es tracta d'una primera proposta, molt

limitada pels nostres medis, i que, un estudi pluridisciplinar detallat seria recomanable i obriria llums entre les boires que la nostre individual tasca comporta.

És en el terreny dels materials ceràmics on de ben segur hi podem aportar més novetats, ja que d'un panorama desolador d'uns anys enrera, hem passat a disposar d'ingents quantitats: l'estratigrafia de La Paeria, excavada dintre del programa Itirida-Ilerda entre 1982-1986, la urgència de l'Antic Portal de la Magdalena (1984-1987), a la ciutat de Lleida, i l'estudi que ens encoratjà de fer el Dr. Arturo Pérez sobre els materials ibèrics de Raimat (1985, publicat al 1988) el qual, malgrat no tenir un context estratigràfic, es pot considerar un conjunt de primera meitat del s. I d.C.; tots aquests lots ens han permès d'individualitzar produccions de ceràmiques, motius i tècniques que, en alguns casos, ens han portat a identificar de similars a col·leccions locals, a velles excavacions o simplement en prospecció sobre el terreny.

Des de 1987 ens incorporàrem al Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, les facilitats que comporta una gran Universitat ens han portat a la fase final de recopilació de dades, i amb parèntesis deguts a la dinàmica certament absorbent d'alguns treballs de camp fora de la línia que aquí ens interessa, procedim a redactar-lo.

2. INTRODUCCIÓ

2.1. LA PERVIVÈNCIA I L'ACULTURACIÓ OBJECTES D'ESTUDI

A la primavera o a l'estiu de l'any 218 a.C. el general cartaginès Hannibal passà les seves tropes a l'altra banda de l'Ebre, i de camí cap a Itàlia "sometia" als ilergets i altres pobles veïns; a la tardor del mateix any, un exèrcit romà que havia desembarcat a Emporion, atacava a la seva vegada a aquella gent de l'interior; mentre la sort del món antic es decidia en diversos escenaris, els indígenes encapçalats per llurs dirigents apostaven o canviaven de bàndol. Finalment, quan la balança s'inclinava vers el costat de la ciutat del Tíber, una sèrie de conflictes entre el 206 i el 205 a.C. portaren a l'enfrontament directe amb els ilergets, que com tants d'altres pobles eren junyits al carro de la victoriosa Roma.

Per aquest principi certament violent, una cultura en vies d'entrada a l'estructura socio-cultural poliada, de vell substrat de Camps d'urnes, estimulada pels contactes mediterranis -fenicis i grecs-, de segles inscrita en el rerapaís emporità i potser en el moment culminant del poder de la seva aristocràcia local, traduïda en poders monàrquics indígenes capaços d'acabillar una mena de política regional, entrava a formar part d'un món nou, potencialment universal. S'operaren canvis graduals, per un costat es potenciaren

nuclis indígenes que esdevingeren amb els dominadors autèntiques ciutats, s'aprofitaren camins que es convertiren en vies de comunicació reorientades, i per altre costat s'experimentà una transformació productiva al camp i a la ciutat, segurament s'assentaren gentes vingudes d'altres llocs i es transformà la societat i la mentalitat. L'antiga civilització va desaparèixer per complet degut a un canvi de si mateixa i a un apropament pacífic passat el primer moment bèl·lic.

Un procés que no fou ni uniforme ni gradual, i que ens és mal conegut en els seus detalls: cent vint anys després de la conquesta tres soldats de cavalleria ilergets, eren elevats per mèrits de guerra a la categoria de ciutadans romans; un segle i mig més tard s'emprava l'alfabet indígena a les darreres monedes locals impulsades per la pròpia administració romana, o es marcaven amb lletres ibèriques la part inferior de plats importats d'Itàlia; i, dos-cents o dos-cents cinquanta anys després, terrissaires del país continuaven fabricant vasos que conservaven les característiques -pasta, coccio, forma i pintura- dels seus avantpassats, tot i que la seva pròpia evolució i la hibridació envers prototipus romans els diferencia en els resultats, com a mostra de les coses cotidianes que encara havien de continuar vives i malgrat tot diferents d'abans.

Aquest treball d'aspirant al grau doctoral té com a objecte d'estudi el procés del canvi i les pervivències indígenes a la nova civilització romana, els

aspectes que canviant de funció s'aprofitaren i el procés en si del canvi cultural. Si hem pres aquest camí és perquè considerem que l'estudi del fenomen d'assimilació indígena, és avui per avui molt més endarrerit i se li presta molta menys atenció investigadora que es mereix. Tot i això que no s'ha d'oblidar que innovació i presistència formen un tot indissoluble, similar a l'anvers i el revers d'una moneda.

2.2. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

2.2.1. PERÍODE DE L'ERUDICIÓ

A les obres d'Història General o Local que des del segle XVII apareixen, es poden trobar comentaris dedicats als ilergets, com a recreació d'allò que diuen els autors grecs o llatins. Com a característiques comunes d'aquests autors, assenyalem que:

1. S'hi dedica molt d'espai, de vegades més que al període romà, principalment pel problema dels orígens dels ilergets i pel qual són abundoses les propostes, la qual qüestió, i en no ser objecte del nostre estudi, no ens hi estendrem.

2. Repetició de les mateixes fonts clàssiques, amb preferència pel problemàtic Ptolomeu, segurament perquè en apariència dona més referències que les altres

fonts. De vegades es disposa de monedes mal classificades en aquells moments.

3. Progressivament encara que no pas d'una manera uniforme, les visions més fabuloses s'abandonen.

4. Nombre restringit de preguntes sobre el passat, pràcticament es limiten als orígens ètnics, a l'extensió territorial i a renarrar apassionadament les guerres.

Així Jeroni Pujades (1568-1635) a la seva "Crònica Universal del Principat" després de remuntar-se als obligats avantpassats bíblics, narra "com se dividí Espanya en nacions, y los noms d'aquelles en Catalunya"; en concret pels ilergets mostra una raonabilitat interessant, i no accepta extranyes límits com els que s'havien proposat: "Los Ilergets comenssaven en Aragó, en les parts del riu Gallego, y entraven en Catalunya, seguint el mateix riu, fins à encontrarse ab lo de Hebro, y per tot lo riu Segre, tenint dins de si a les ciutats de Urgell, Balaguer, Lleyda, y altres en Aragó, com vol Viladamor, y apar de Ptholomeo, (...) Mestre Ioan Nunyes esten aquestos pobles fins a Berga que diu se anomenava Bergiolum: lo Bisbe de Gerona los esten fins a Navarra. (B. de Gero. 1.5. de gent Navaroorum)" (PUJADES 1609, 34). En altres aspectes Pujades és més desconcertant amb el gran protagonisme que dona en el relat a Mandoni, en detriment d'Indibil.

L'obra de Francisco Diego Aynsa "Fundación, excelencias, grandezas y cosas memorables de la Antiquísima Ciudad de Huesca" (AYNSA 1619) dedica els tres primers capítols als hipotètics personatges fundadors de la ciutat, i el capítol cinquè a les monedes. Una raresa de precedent arqueològic és la menció al 1644 d'Andrés Uztarroz de la troballa de materials romans, al casc antic de la ciutat d'Osca, entre els quals de "vasos grandes y pequeños de barro semejante al plomo", que tradicionalment s'interpreten com vernís negre campanià (UZTARROZ, 1644; DEL ARCO 1921; UTRILLA 1978, 294-296, AGUILERA et al. 1987, 14).

El mateix any i en relació a la recent Guerra dels Segadors, apareixia a Madrid i vinculada a la cort una Història de Lleida, que redactà un jove erudit, Fernando Ortiz de Valdés (ORTIZ, 1644). Després de les llargues discussions sobre els orígens d'aquest poble, ingènument en el seu fervor envers les fonts literàries composà la idea d'un territori en forma de quadrilàter desorientat de costats iguals, limitat pels rius Gállego al nord i Segre al migdia, a l'oest l'Ebre que correria de nord a sud i, a llevant, pels Pirineus en la mateixa direcció.

Poca cosa sabem d'alguns autors de la centúria següent ja que les seves obres restaren manuscrites com la "Disertación sobre la población de los ilergetes de España y fundación de la ciudad de Lérida" de Gregori Mayans i Siscar (1691-1769) o l'obra perduda "Apuntes de

la historia de los ilergetas" del canonge de Lleida José Javier Mari, mort al 1786. (TARRAGÓ 1944, 402-403). Ja de principis del s. XIX Marianó Olivés als seus manuscrits "tratò entre otras custiones de averiguar el lugar que ocupò Lérida antes de la llegada a esta ciudad de los romanos" (TARRAGÓ, 1944, 410).

El P. Flórez al volum XXIV de l'"España Sagrada" (FLOREZ 1769, 353-354) que d'acord amb Estrabó i Ptolomeu, situa el territori ilerget des del Pirineu a Osca, baixa a Fraga i a Lleida, de tal manera que, igualment com altres erudits veuen en el Segre el límit amb els lacetans, als quals correspondrien en aquesta visió l'Urgell i la zona de Balaguer. El volum XLVI de la mateixa obra redactat uns anys més tard pel seu continuador Frai José Lacanal (LACANAL 1836, 1-7 i 66) fa un repàs de les diferents interpretacions sobre el tema que ell havia consultat.

L'escolapi Joaquín Traggia en la seva obra "Aparato crítico de las iglesias de Aragón, Navarra y Cataluña" 1791-1792, art. 12, defineix uns límits dels ilergets. Fins i tot ilustrà el seu pensament amb un mapa del Convent Jurídic Cesaraugustà (fig. 1).

Pedro Finestres, canonge de Lleida en la història manuscrita que deixà d'aquesta ciutat, els emmarca amb quatre punts que extreu de quatre ciutats anomenades per Ptolomeu: Celsa, Orgia, Osca i Ilerda, que fa correspondre respectivament a Xelsa, Urgel, Osca i

Lleida, amb la qual cosa els exten més que els anteriors pel nord. (LACANAL 1836, 4). També Lacanal menciona un Diccionari de les poblacions ilergetes tret de l'itinerari d'Antoni i d'altres qüestions un xic fantasioses sobre els ilergets que en forma manuscrita deixà els anys que fou canonge a Lleida Francisco J. Martínez Marina (1754-1818) (LACANAL 1839, 13; PLEYAN 1880, 3; TARRAGÓ 1944, 410-411).

Masdeu al volum XVII de la seva "Història Crítica", suplement XIX i d'acord amb Titus Livi, Plini i Ptolomeu, fa una divisió tripartita: "los ilergetas propios, que serian los del Llobregat, Ilergetes-Surdaones, que eran los de Lérida y Segre; y el tercero de Ilergetas Vescitanos que eran los de Huesca y Gallego". (LACANAL 1836, 7). En una tònica similar es pronunciaren d'altres erudits com Risco, que els allunyà del Pirineu.

Encara més confusió introdueix Andrés de Casaus y Torres abat del monestir de Sant Cugat del Vallès, el qual en les "Nuevas observaciones para la història general de Aragón, Navarra y Cataluña" (Barcelona 1829, observació XXVII), perquè a més d'extendre's fins al Llobregat, inclou sota el govern d'Indibil diversos pobles com els Bargusis, Ilerdenses, Suesetans, Sedetans i Ausetans. No és l'únic autor que defensà un suposat "imperialisme" ilerget que tantes fantasies ha fet córrer com a improbabilitats. Lacanal exposa la "naturalitat" i dona per provat aquest fet: "Cuando la naturaleza misma

no marca los límites de las regiones y de los reinos con grandes ríos y montes, la ambición de los pueblos limítrofes los alarga y extiende a costa de los más débiles. Esto pudo suceder a los Ilergetes, que reducidos al principio a cortos límites, multiplicándose en proporción de la bondad de su terreno y de su industria llegarían a dilatar su dominio, y acaso otros más pobres y menos cultos se unirían a ellos para formar un cuerpo de sociedad respetable" (LACANAL 1836, 9).

Poques novetats respecte als ilergets comporten les obres de compendi de mitjans del s. XIX: el "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar" (MADOZ 1847, IX, 311 "Huesca"; X, 252-255 "Lérida", p.e.) o la "Crónica de la Provincia de Lérida" (BLANCH 1868, 3-5).

2.2.2. INCORPORACIÓ DE LES PRIMERES RESTES MATERIALS

A la segona meitat del s. XIX, i després del discurs "històric", extret amb desigual rigor de les fonts, s'incorporen les primeres dades arqueològiques i repertoris de monedes.

A Lleida destaca José Pleyán de Porta (1841-1891), cronista i historiador de la ciutat. Desconcerta a "Apuntes de Historia de Lérida" quan conserva el regne del mític "Sicoro" que donaria nom a

les terres del Segre, i sosté que els ilergets formaren una prospera república confederada que, per la Serra de Prades sortia a la mediterrània, amb exèrcit i marina, amb moneda i alfabet (sic) (PLEYAN 1873, 12-13); el qualificatiu de bandolers el resol dient que era sinònim de bravura (PLEYAN 1873, 20), o sobre la forma de govern insistint en una república, (PLEYAN 1873, 28-29).

La part que Pleyan firmà de l'"Album històric, pintoresch i monumental de Lleyda y sa provincia", a més a més d'incloure unes tombes ibèriques d'inhumació trobades al camí de Vallcalent -que són medievals-, segueix la lectura numismàtica de Heiss d'Ilitzurda, la qual cosa es vinculà aquells anys amb els "sardans" -surdaonis gentis de Plini- (PLEYAN - RENYE 1880, 3). En alguns punts es mostra encertadament intuïtiu, per exemple quan es refereix a l'arribada dels cartaginesos que "no fou açò no obstant obstacle suficient a deturar lo pas magestubs ab que los chetas (sic, ilergets) caminaven à la civilisació (à la qual no poch hi degueren contribuir fins aquí las relacions que establiren ab las colonias gregas y fenicias)", en un altre lloc però, manté sublevacions ilergetes a les darreries de l'Imperi Romà, en donar per bona una falsa làpida romana d'Alcarràs (PLEYAN - RENYE 1880, 3-4), el qual punt fou origen d'un malentès que ha arribat curiosament fins als nostres dies.

L'activitat de Pleyan s'estengué a la veïna provincia d'Osca, amb alguns articles de l'obra

col.lectiva "Aragón histórico, pintoresco y monumental"; en relació al tema de la romanització, per exemple, a l'article "Fraga" s'explaia d'aquesta forma: "Amaestrados los iberos por los latinos, e iniciados en su civilización, continuar debieron en un mayor grado de perfeccionamiento el cultivo de su feraz campiña, pasando en ésta época, de la rudeza primitiva a la cultura que distinguía a los dominadores del Lacio" (MONTSERRAT - PLEYAN 1889, 10); els articles sobre Sarriena i sobre la història de la ciutat d'Osca també són obra de Pleyán, el de Montsó el redactà José Fiteré Inglés i fa una bona relació de les atribucions de Tolous a aquesta ciutat (MONTSERRAT - PLEYAN 1889, 22 i notes 3 i 5).

Ja al nostre segle, però en la línia d'aquests treballs hi trobem la curiosa "Historia Antigua de Huesca" de Juan Cañardo, amb estranys arguments fonètics per l'origen del nom Huesca, capítols no comprovables amb les restes arqueològiques i inflades pàgines de les guerres dels ilergets, i de Sertori (CAÑARDO 1909). La síntesi apareguda el mateix any a Paris d'Edouard Philipon "Les Ibères" no es qüestiona el problema de la romanització, i s'entreté com era habitual en aquells anys en disquisicions filològiques forçades: "on peut comparer également le nom d'Andabalis ville d'Asie Mineure a celui d'Intibili pour un ibère Andobali, ville des Ilercavons, nom d'un roi des Ilergetes" (PHILIPON 1909, 94-95); "Mandonius ... portait un nom dérivé de la racine mand "etre noir" qu'on retrouve dans Ario-mandos noms de personnes perses grécisés (Justi), ainsi que dans

Manlasos nom d'homme scythe (Justi)" (PHILIPON 1909, 23).

Una producció més positiva de les darreres dècades del segle XIX, és un treball de E. Saavedra: assenyala com els dos Itineraris d'Antoni es refereixen en realitat a un sol camí romà (SAAVEDRA 1914, 33); o altres que preludien les tasques de camp, com el de l'escolapi Eduard Llanas, que es proposa el coneixement de la via romana Ilerda-Osca, amb uns objectius previs i un recorregut sobre el terreny, amb una proposta de localització de la **mansio** Mendiculeia en Monte Las Pueblas; en aquest lloc i en el Tossal de la Campana troba materials romans, -fangs saguntins i àmfores-, (LLANAS 1889).

El monsoni Mariano del Pano arribà més lluny en practicar excavacions als voltants de l'ermita de La Alegria, lloc candidat a ser la mansio Tolous de l'Itinerari d'Antoni; per desgràcia la breu nota publicada pel cercador no permet de fer-se massa la idea d'allò exhumat (PANO 1886, 313-314).

Tanca les investigacions decimonòniques el treball del pare Fidel Fita, amb l'article "Fraga, inscripciones romanas e ibèricas", potser el més tècnic de la sèrie ja que aporta informacions poc explotades sobre una interessant estela ibèrica, avui perduda, que aleshores s'havia trobat als voltants del poblat del Pilaret de Santa Quitèria (FITA 1894).

2.2.3. INCORPORACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA

Amb retard si ho comparem amb altres àrees peninsulars, s'inicià un període amb el qual ja es pot comptar amb l'arqueologia. Al 1915, Agustí Duràn i Josep Colominas, membres de la Secció d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Catalans, després d'observar alguns jaciments de l'Urgell i de la Segarra que havien localitzat els Pares Escolapis de Tàrraga, decidiren excavar en un d'ells, el Tossal de les Tenalles de Sidamon, per comparar la cultura material d'aquesta zona del Pla d'Urgell amb el que aleshores es coneixia de la Costa Catalana o del Baix Aragó. Es recuperaren els materials, es deixà constància en diaris i documentació corresponent, i es publicà un resum (COLOMINES - DURAN 1920). En tot moment es tingué la idea d'una única fase (sic) i només es concebia una relació ibers-romans violenta: "El fet de trobar-se encara en son lloc gran quantitat d'objectes mobiliaris, com així mateix l'abundós gra que hi era abandonat, deixa suposar que aquest poblat degué ésser destruït d'una manera ràpida i no pas deshabitat pausadament. La cronologia de les troballes ens porta a l'època de la invasió romana i ens recorda els moviments de les legions al voltant de la cobejada Ilerda" (COLOMINES - DURAN 1920, 616).

Les dues dècades posteriors a aquesta excavació veuen la llum les primeres síntesis de la prehistòria, catalana i espanyola. En relació al capítol dels ilergets, que incorporen els resultats d'aquesta

excavació única disponible; això succeix per exemple a "Etnologia de la Península Ibèrica" (BOSCH GIMPERA 1932, 377-380). La baixa densitat d'estudiosos locals a la zona no permet d'incorporar gaires jaciments nous: al 1919 es té notícia del gran poblat del Moli de l'Espigol a Tornabous, al 1923 del Puntal d'Ontiñena a l'Alcanadre, i de Mormur prop de Balaguer al 1930, aquest darrer degut a l'activitat del Pare Pubill. Més incertes, per impublicades, són les troballes de ceràmica ibèrica i helenística al voltant de la Seu de Lleida que s'atribueixen a Salvador Roca i Lletjós (TARRAGÓ 1944, 422).

S'inauguren temes com la discussió ceramològica, que ja rica en altres àrees, a la nostra només conta, com hem dit, amb el lot procedent de Sidamon, i la connexió amb el no llunyà Forn de Fontscaldes (Tarragona) (COLOMINAS 1920, 602-604); discussió que des d'un principi privilegia les ceràmiques ibèriques pintades, amb els treballs de Pere Bosch i Gimpera (BOSCH GIMPERA 1915; 1920; 1932; 1958) (fig. 2).

Un període fecund en certa forma, malgrat algunes limitacions que es veurà violentament desbordat per la Guerra Civil (1936-1939), quan l'I.E.C. havia posat les seves mires d'excavació en el Moli de l'Espigol, o quan J.A. Tarragó Pleyà projectava excavar sota La Paeria de Lleida on s'intuïen vestigis.

2.2.4. LA POSTGUERRA I LES INICIATIVES ESPORÀDIQUES

El període que s'inicia al 1939 es caracteritza per iniciatives inconnexes i mancances estructurals greus. L'activitat relacionada amb el moment il·legítim tardà es reemprèn al 1941, amb l'excavació per part de J.A. Tarragó, representant de la Diputació Provincial de Lleida del poblat de Gebut a Soses, lloc de característiques afins al Tossal de les Tenalles, i amb la finalitat d'omplir amb els seus materials el Museu Arqueològic de Lleida, ja que els corresponents al jaciment de Sidamon havien anat al Museu de Barcelona; però el fet més palès de Gebut va ser que no es publicuessin els materials (ANONIM 1943). Tarragó que es dedicarà al recent creat Institut d'Estudis Ilerdencs, en el camp de l'arqueologia i, en concret, en el moment que ens ocupa, només apareixerà per donar a conèixer uns fragments ceràmics pintats de la zona de la Seu Vella, i per iniciar, juntament amb Luis Díez-Coronel l'excavació de La Paeria, els anys 1961-1967 i 1976.

Des de 1943 comença l'activitat prospectora de Rodrigo Pita, amb una prolífica activitat bibliogràfica i ben aviat vinculat a l'I.E.I. Els treballs de R. Pita abasten tres aspectes:

a) una important tasca prospectora, que s'esten a tots els moments històrics amb un considerable increment de jaciments coneguts (bàsicament PITA 1949;

1951a; 1951b; 1953; 1954; 1955; 1956; 1958a; 1958b; 1961; 1964).

b) un període posterior, en la dècada dels 60, en que s'interessa per l'excavació, vinculat a altres afeccionats del país o al grup del Lyceè de Foix (França), excavacions mancades de rigor (que aquí ens ocupin CAMPS - PITA 1969; QUERRE et al. 1971).

c) una tasca sintetitzadora amb més passió pel país que no pas mètode crític, en dues "Lèrida ilergete", la més temprana (PITA 1948) és anterior als jaciments que prospectaria, la darrera (PITA 1975), és més rica en dades, però similar en concepció a la primera.

Si R. Pita havia prospectat al voltant del Segre i del Cinca, no és menys meritòria la tasca d'altres afeccionats, que moltes vegades no publicaren o ho feren tardanament: Joan Tous a Tàrrrega, Joan Duch a Guimerà, Ramon Boleda a Verdú (BOLEDA 1976); al nord de Lleida mossèn M. Martí des d'Almenar, entre d'altres.

L'activitat universitària del moment porta a la descoberta dels grafitis ibèrics i llatins al voltant de les cèlebres pintures de Cogul (ALMAGRO 1956). Al 1958, unes obres hidràuliques destruïren bona part del poblat de La Pedrera a Vallfogona de Balaguer, Joan Maluquer de Motes que, aleshores deixava una càtedra a Salamanca per tal d'incorporar-se a la de Barcelona, portarà la direcció d'uns treballs d'"urgència", destinats a produir

un treball clàssic (MALUQUER et al. 1960) que incorporava el mètode estratigràfic d'acord amb el dibuix, estudi i comentari dels talls ja visibles, en un petit "tell" amb quatre metres de sediments.

En terres oscenses l'activitat és menor, en destaca la continuïtat del treball de Ricardo Del Arco que, en 1942 publica su "Catálogo Monumental de España. Huesca". Els anys 60 veuran la descoberta, tristament fortuita de l'importat jaciment de La Vispesa a Tamarit de Llitera.

Dels treballs universitaris d'Aragó ens interessen els de Manuel Pellicer, que revisen en la seva tesi doctoral l'iberisme a la Vall de l'Ebre i aporten una proposta de períodes (PELLICER 1962); valoren també les ceràmiques pintades del Tossal de les Tenalles (PELLICER 1966), són les úniques propostes noves, tot i mancades d'una essencial estratigrafia.

L'inici dels treballs sobre els vasos de vernís negre, després del clàssic de Nino Lamboglia (LAMBOGLIA 1952), va iniciar un corrent encara viu, d'estudi d'aquestes ceràmiques de singular importància cronològica per al període que ara ens ocupa; la revisió dels del Tossal de les Tenalles (BARBERA 1965) serviren per matisar tot rebaixant, la data final d'aquest lloc fins al 100 a.C aproximadament.

2.2.5. LES DÈCADES DELS 70 I 80

Aquest període conserva, particularment en la primera dècada, alguns dels aspectes de l'època anterior, juxtaposats amb altres de més innovadors com l'inici i fixació en el propi país de l'activitat investigadora professional. En anys quasi coincidents, la creació de l'embrió de la Facultat de Lletres a l'Estudi General de Lleida, i del Colegio Universitario de Huesca, fixaran la presència de recerca universitària i la creació d'autèntiques promocions de joves estudiosos, tot completant la formació a Barcelona o a Saragossa respectivament. També coincidirà amb la dotació de personal investigador d'alguns museus, entre els quals l'Arqueològic Provincial d'Osca, l'Arqueològic i el Gabinet Numismàtic tots dos de l'I.E.I. a Lleida, o el Comarcal de La Noguera a Balaguer. El canvi polític operat a inicis dels 80 amb l'Estat de les Autonomies, va permetre la creació de Serveis d'Arqueologia a les dues comunitats, en particular Lleida s'ha beneficiat de la dotació de la seu d'un Servei Territorial.

Centres universitaris -a Osca- o el Servei d'Arqueologia a Catalunya iniciaran l'important tasca d'actualitzar el coneixement de les cartes de jaciments. Finalment a mitjans dels 80, la incorporació de les tècniques d'arqueologia urbana i la possibilitat contractual de professionals, tot i les moltes limitacions de recursos, en permetrà progressives intervencions en els grans nuclis urbans, el qual fet

abans era impensable i que culminara en les intervencions del Portal de La Magdalena a l'antiga Ilerda, i del Solar de la Diputació Provincial (AGUILERA et al. 1987) a la coetànea Osca, entre d'altres.

Un balanç breu d'aquestes dues dècades fora:

1.- La continuació de la tasca investigadora de la Universitat de Barcelona en terres de Lleida, amb les importants i, en bona part inèdites excavacions a: Moli d'Espigol de Tornabous als anys 1970-1985 (MALUQUER et al. 1971; MALUQUER 1977; GRACIA 1986), a Margalef (Torregrossa) i Antona (Artesa de Segre).

2.- La tasca desenvolupada per la Universitat de Saragossa, que malgrat que se centrà a la Vall de l'Ebre, serveix per definir alguns aspectes del món ilerget, gràcies als treballs del professor Guillermo Fatás sobre la Sedetània (FATAS 1973); sobre el bronze de Contrebia, que actualment esdevé clau pel coneixement de la Vall de l'Ebre a inicis del segle I a.C (p. e. FATAS 1978); o sobre els propis ilergets com a centre de debat (FATAS 1987). Tampoc no poden ésser oblidats els treball sobre el Convent Jurídic Caesaraugustà (SANCHO 1981), ni la recent i actualitzada revisió viària (MAGALLON 1987).

3.- De l'aportació estrangera sobre la zona ilergeta només a comptar amb una compilació de la informació disponible sobre jaciments romans (GORGES 1979), que, per manca de coneixement directe de la

matèria tractada esdevé una ocasió perduda.

4.- El terreny numismàtic d'Iltirda-Ilerda ha tingut la sort de ser objecte d'atenció de Leandre Villaronga (VILLARONGA 1967; 1969; 1970; 1979), i el de Bolskan-Osca d'Almudena Domínguez (DOMÍNGUEZ 1980).

5.- Osca ha despertat cap a una investigació continuada, s'han emprès excavacions en jaciments claus com el gran poblat d'Olriols (San Esteve de Llitera), des de 1977 per Vicenç Baldellou i més recentment per Maria José Calvo; o el de La Vispesa per Almudena Domínguez i Maria Elena Maestro. La recerca sobre el tardo-iberisme també compta amb les aportacions prospectores de Vicente Fusté i d'Adolfo Floria.

6.- A Lleida, hi destaquen els primers talls estratigràfics que efectuà Emili Junyent al poblat de Roques de Sant Formatge a Seròs al 1971-1972 (JUNYENT 1973a), els inèdits al Tossal del Molinet (El Poal, Pla d'Urgell) i Pilaret de Sta. Quitèria a Fraga; els estudis dels materials de Margalef (JUNYENT 1972; 1974a), i la individualització de la ceràmica de vernis vermell ilerget (JUNYENT 1974b). Després de dedicar la seva tesi doctoral a la filiació de l'Horitzó Ibèric Antic, la seva activitat s'ha centrat més en el Bronze Final i en l'arqueologia urbana, tot i produint valoracions globals del període ilerget (JUNYENT 1981; 1986), per tornar juntament amb Arturo Pérez al període tardà en l'excavació urbana de La Paeria de Lleida 1982-1986.

Des del 1982 l'equip de l'I.E.I format per Joan Ramon González i Josep Ignasi Rodríguez ha iniciat excavacions al Tossal de les Forques (La Sentiu de Sib, La Noguera), i es coneixen nous jaciments ibèrics tardans al nord de Lleida (GONZÁLEZ PÉREZ 1986). Un altre equip, els responsables del qual són: Lluís Mari, Josep Maria Puche i jo mateix, amb el recolzament del Servei d'Arqueologia, ha reemprès des de 1983 les excavacions al Tossal de les Tenalles de Sidamon. Si bé Arturo Pérez centra en el moment romà la seva activitat investigadora, alguns treballs interseccionen qüestions ibero-romanes, com l'estatus de l'Irda-Ilerda (PÉREZ ALMOGUERA 1984a; 1984b; premsa) o l'estudi dels materials de Raimat, per ara l'únic jaciment romà monogràficament conegut a l'àrea, tot i que mancat d'estratigrafia (PÉREZ ALMOGUERA et al. 1988).

2.3. EL TERRITORI. LÍMITS D'ESTUDI

2.3.1. DELIMITACIÓ GEOGRÀFICA I DELIMITACIÓ TEÒRICA

El territori on ens proposem estudiar el procés d'assimilació és una àrea geogràficament homogènia, caracteritzada per l'extensió de les terres planes de les províncies de Lleida i Ossa. És un terreny bàsicament planer al centre, només accidentat per les terrasses i tossals testimoni de la secular acció erosiva dels rius,

i quelcom abrupte en els extrems de l'àrea, envoltada d'elevacions més notables. El principal obstacle físic esdevenia en la pròpia extensió del terreny i les grans distàncies entre els extrems, diferentment d'altres àrees ocupades per poblacions ibèriques.

Aquest territori no coincideix amb les diferents hipòtesis que s'han formulat sobre l'antiga extensió dels ilergets (figs. 1-9), i que en la definició més raonada (FATAS 1987) els situaria entre el Gállego a l'oest, on es separaria del poble dels suessetans, la Serra d'Alcubierre a migdia, límit amb els sedetans, amb la possible presència ilergeta a la zona de Cardiel i a l'Ebre entre Celsa i Mequinensa, per continuar amb la partició d'aigües entre les províncies de Lleida i Tarragona, on limitaria amb els ilercaons a l'Ebre i potser amb els cossetans del Camp de Tarragona, el límit oriental amb els lacetans seria sumament imprecís, en qualsevol cas no seria el propi Segre.

Amb probabilitats la Segarra seria lacetana, i en les planes terres de l'Urgell oscil·larien els límits entre els dos pobles. El límit septentrional dels ilergets el constituïria el començament de les cadenes muntanyenques que, en la meitat occidental els separarien dels jacetans.

Hem adoptat un criteri geogràfic de vertents de rius. A Lleida, a més de les comarques El Segrià, Les Garrigues, El Pla d'Urgell, L'Urgell i la part meridional

de La Noguera, incloem la zona natural del Mig Segre i la comarca de La Segarra coneixent la seva vinculació lacetana. Contràriament no incloem les terres la xarxa hidrogràfica que s'orienten al Gállego, ni la zona de Celsa (figs. 4-5). Valorem com a interessant la comparació entre possibles àrees de "pobles" diferents, més apta per la valoració de l'Horitzó Ibèric Tardà en una àrea delimitable dintre de l'espai de la geografia física, adscrita a la Depressió de l'Ebre.

2.3.2. EL RELLEU I LA XARXA HIDROGRÀFICA GENERALS

Definits els límits per les Serres de Guara i de Montsec al nord, d'Alcubierre al sud-oest i de la Llena al sud-est. Complementen els marges dues planes, La Violada i la terrassa de Cardiel, als extrems oest i sud respectivament, i un altiplà de caràcter semi-muntanyenc, La Segarra, pel costat est, perfilen aquest territori, que conflueix als rius Segre, Cinca i Alcanadre (fig. 6).

Efectivament, la xarxa hidrogràfica principal la representen els grans rius que baixen del Pirineu, com el Segre i el Cinca, actualment regulats per sistema de salts hidràulics. Antigament posseïen un règim màxim a la primavera per l'òptim de pluges del país a més a més del desgell pirinenc, i fort cabal temporal com constata el propi Cèsar a la batalla d'Ilerda, fúria que s'ha vist repetida per exemple l'octubre de 1982.

El Segre, el Sicoris romà, neix a la part alta de la Cerdanya, travessa el Pirineu i posteriorment el Pre-pirineu i surt a una vall relativament àmplia que constitueix el Mig Segre, on rep per l'esquerra el Llobregós, que en direcció nord-oest baixa de la part septentrional de la Segarra, aquí el Segre pren un curs oest, fins l'estretament de Camarasa on rep per la dreta la Noguera Pallaresa, fortament encaixada entre abruptes serres. Des d'aquest punt el riu s'obre a la plana, i després de l'aiguabarreig a la dreta del Farfanya, un riu curt que neix al Pre-Pirineu, i de la Noguera Ribagorçana a l'alçada de Corbins, corre en forma quelcom meandriforme a l'altura de la ciutat de Lleida.

A l'esquerra del Segre i des de l'extrem de la depressió, tres rius de poc cabal i xarxa hidrogràfica encara no ben formada, travessen de vegades i es perden en la plana: són el Sió, l'Ondara i el Corb (SOLE SABARIS 1952, 462) . Més cap al sud hi ha els torrents que baixen de les Garrigues: Les Canals, La Femosa, El Set i el Vall Major són els remarcables. Després de rebre el Cinca, i poc abans de tributar a l'Ebre, el curs final del Segre s'encaixa, en l'anomenat canó de Mequinensa.

També i procedent del Pirineu, el Cinca, el Cinga romà, rep a la zona de muntanya rius d'una ampla conca, com l'Essera o l'Isabena, o els cursos d'aigua de l'"Hoya de Barbastro". A l'entrada en la plana seguirà un curs monòton, només trencat pel curs d'aigua, petit però estable, del Sosa a Montsó procedent del Pre-pirineu. Amb

una orientació ja més est, sud-est, en Chalamera pel costat dret es produeix la unió amb l'Alcanadre. D'aquí a l'aiguabarreig amb el Segre, només recull alguns torrents i clamors, destaquem-ne la clamor Salada, límit administratiu de les dues províncies, que és en realitat la resta fòssil de l'antiga Noguera Ribagorçana per al geòleg J.L. Peñà.

L'Alcanadre, que conserva el topònim àrab, més modest que els dos anteriors i més curt, baixa en direcció sud per la plana, i rep diversos afluents per la dreta, primer el Guatizalema i després un riu de nom romà per excel·lència, el Flumen, aquest prèviament ha captat l'Isuela que davalla per la capital oscense. Es després de la unió amb el Flumen que l'Alcanadre pren un curs est; a tota la part baixa aquest riu presenta un estret canó pacientment excavat. La diferència fonamental entre l'Alcanadre i afluents respecte al Segre i el Cinca estriba en el seu origen no pirinenc, la qual cosa condiciona un cabal torrencial (CASAS TORRES 1960, 76-78). Les orientacions del Cinca i Alcanadre vers l'est priven de rius una zona on a més s'accentua l'aridesa i apareix un paratge semi-desèrtic: Els Monegres.

Són grans unitats físiques els Monegres, les Garrigues, la Segarra i les planes d'Urgell i de Llitera. Hi ha altres zones més reduïdes i imprecises, que de vegades s'amaguen amb les anteriors però que cal tenir present, són la "Hoya" d'Osca, la Ribera del Cinca o més pròpiament el Cinca Mig, el Baix Cinca, el Baix Segre, el

Pla de Lleida, el Segria en el seu sentit físic estricte, la Noguera estricta amb el nucli al voltant de la ciutat de Balaguer, la vall del Sió, i la unitat delimitable del Segre Mig (fig. 7).

2.3.3. LES ÀREES D'ESTUDI

En una regió bàsicament de plana com és la que ens ocupa, no sempre és fàcil distinguir amb precisió àrees. Per això donarem prioritat a dos aspectes:

1. L'adscripció a una vall determinada per oberta que aquesta sigui.

2. Agrupació dels jaciments segons la quantitat d'informació disponible, la qual cosa motivarà unes àrees major que d'altres.

D'acord amb aquests criteris resulta una divisió en 14 àrees:

1. L'àrea d'Osca que és travessada pels rius Flumen, Isuela i Guatizalema; amb les elevacions testimonials en Alberó i Grañen que la delimiten de l'inici de les planes de La Violada més a l'oest.

2. Alcanadre. L'extensa zona monegrina és en vies de perdre part del seu paisatge tradicional per les profundes transformacions agrícoles que s'estan produint mentre redactem aquestes línies. Destaquen la Serra

d'Alcubierre que serveix de límit entre les províncies de Saragosa i Osca, amb l'altura màxima de San Caprasio (812 m.). De baixa cota, però relleu accentuat per l'erosió són les serres més septentrionals de Lanaja, Pallaruelo, Sena, Sigena i Ontifièna. L'activitat humana actual tendeix a centrar la capitalitat en Sariñena.

3. El Mig Cinca. El tram del Cinca entre Montsó i Chalamera té zones monòtonament planes a tots dos costats, la de l'esquerra continuació de la de La Llitera, la de la dreta amb les terrasses planeres d'Ilche i Selgua, amb tossals testimoni.

4. El Baix Cinca és format per fragments de tres valls amb el seu aiguabarreig, envoltades d'àrids planells (SOLE SABARIS 1952, 63-64); en època medieval es produí un cert tràfic fluvial. Compta amb el reduït nombre de cinc municipis, dels quals un Mequinensa, té part del seu terme a l'altra banda de l'Ebre. El Segre i el Cinca encaixen de 100 a 200 m. i l'Ebre prop de 500 en un autèntic canó. La vall del Cinca presenta una forta disimetria, deixant una plana al costat esquerra i vorejant per l'altra l'altiplà monegrí, amb plans enlairats: Les Menorques, Cardiel, De Buriat etc., i baixades abruptes que recull la toponímia, per exemple Torrent. A l'altra banda i sobre Fraga les terrasses testimoni també són remarcables: Serra Pedregosa, Montllobè, els tossals de l'Escorpi, més al nord la Serra de Saidí i a l'est la del Coscollar (G.G.C. 1983, 444-446).

5. La Llitera es constituïda per una extensa plana entre el Segre i el Cinca, contrapès de la plana d'Urgell que s'estén a l'altra banda del Segre; històricament eren també terres ermes que els canals moderns, principalment el d'Aragó i Catalunya (1906) han modificat en bon grau. El topònim ja apareix en documents del 1086, però és injustificada una pretesa evolució des d'un origen ilerget com volia una tradició erudita local. (G.G.C. 1984, 426-428).

Al nord és limitada per les serres pre-pirinenques de Corrodella (921 m.), Sant Quils (1.082 m.) i Volteria (842 m.), i una línia de serres més baixes i meridionals: Solà, Pinyana, Gessa, alguna com la serra d'Almenara s'endinsa en la plana; predominen els congostos abruptes, particularment el Mont-rebei, d'altres són els de Blancafort, de la Savina, Pinyana. Actualment conserva una zona de parla catalana a l'est, que té a Tamarit de Llitera com a capital comarcal, i una zona de parla castellana, encapçalada per Binèfar.

6. Segrià Occidental. La situació de la Noguera al nord i la plana continuació de la Llitera al nord-oest són els accidents més remarcables d'aquesta àrea, com també el seu final vers el Segre amb l'altiplà pedregós i desolat de La Sardera; la part meridional té una xarxa no definida, fàcilment modificada per l'home, i on devallen clamors, que pel tipus de materials que arrossegueu rebren noms significatius: Amargant, Salada. (G.G.C. 1983, 11-12).

El Segrià estricta és delimitat al nord per les serres de Comaestreta, Gralles i Serra Llarga, la serra Pedregosa fa de partit amb La Llitera, i es caracteritza per les espesses capes de còdols quaternaris que presenta, al sud és difícil delimitar-lo de la plana de Lleida amb els termes d'Alpicat i la zona de colonització de Gimenells i Raïmat, solcada pels petits torrents de les Comes, La Saida i Noguerola, aquest darrer pràcticament tocant a Lleida. El topònim Segrianus ja apareix a l'*Ordinatio Ecclesiae Ilerdensis* de 1168, i curiosament no té el nom del Segre sinó d'un reguer que neix entre Alguaire i La Portella i davalla per Vilanova de Segrià i Benavent de Segrià.

7. Ilerda: al voltant del turó de la Seu Vella, en un lloc marcat per una corba del riu amb una antiga illa -Cap Pont- i, per tant, amb possibilitats de travessar a gual fàcilment; lloc cruïlla de les principals rutes, on s'assentà la futura capital ilerdense. 7 Jaciments urbans que pel seu volument d'informació ocupen gran part d'aquest estudi, obliguen a distingir-la com a àrea.

8. Baix Segre des de la ciutat de Lleida, el Segre té un curs meandriforme amb una orientació nord-est a sud-oest; paral·lelament la vall té tendència a tancar-se, isolats tossals tenen un fort control visual, entre els quals destaquen els cims a la dreta de Montfred i Montllobè, i a l'esquerra de Carrasumada i Cadolles, aquests darrers, en realitat extrems de les serretes que

remunten les Garrigues. L'altura més destacada del Baix Segre, amb perfil isolat característic, és el Montmeneu (499m.).

9. Mig Segre - Noguera: La Noguera en la seva concepció administrativa esdevé la comarca més extensa del Principat. Des d'un punt de vista orogràfic esdevé una conjunció de valls menors, algunes de les quals com les d'Àger i de Meià no ens ocuparan. La Noguera estricta són valls encaixades entre muntanyes no altes però trencades i roquissers, que conflueixen en la seva sortida a la ciutat de Balaguer. (G.G.C. 1983, 286-291).

Al nord les valls d'Àger i de Meià es tanquen per la serralada del Montsec d'Ares (1.675 m.) i el de Rubies, respectivament, amb passos dificultosos com el Mont-rebei o els Terradets, que només els moderns túnels han facilitat; el pas natural al Pallars és més a l'est, pel port de Comiols en la serra del mateix nom. A migdia d'aquestes serres n'hi ha altres de menors, però tanmateix abruptes que formen una segona línia: Sant Mamet (1.374 m.), Montclús (901 m.), Serra Carbonera (787 m.), Mont-roig (951 m.), Os (913 m.), i són precedides per una sèrie d'estribacions que connecten amb la plana: Serra de Sant Llorenç de Montgai (621 m.), Sant Salvador (545 m.), Monterb (576 m.). La plana aviat assoleix la cota de 200 m.

L'extrem occidental és ocupat per la Vall del Farfanya que, en direcció nord-sud recull les aigües de

les serres de Sant Miquel, Os i Montclús; té en Castelló de Farfanya el nucli més important. Les elevacions separen aquesta vall del curs baix de la Noguera Ribagorçana, fins a la zona plana d'Albesa.

La zona que popularment i de forma recent ha pres el nom de Mig Segre al voltant dels nuclis de Ponts i Artesa de Segre, és un tram de vall ampla i acollidora ja fora del Pre-pirineu i preludi de les planes, però envoltada d'altituds entre els 1.000 i els 500 metres.

10. Pla d'Urgell: la terra plana al costat esquerra del Segre, l'antic Maskikan musulmà era igualment com la Llitera un territori principalment estepari, que l'acció des del s. XIX del Canal d'Urgell ha pal·liat en bona part. El sector més occidental, se'l designa com a Pla d'Urgell i actualment gravita sota l'empenta fabril de Mollerussa. Són terres hidrogràficament no definides.

11. Les Garrigues constitueixen una zona de difícil comunicació transversal per l'abundància de torrenteres, que s'ha traduït en una incohesió històrica i un nom tardà (s. XVIII). Actualment ja no domina el garrigar, principalment hi ha camps d'oliveres i ametllers a la seva vegada en vies d'abandó. (G.G.C. 1984, 208-210).

Presenta tres nivells: la zona alta (màxim a la Serra La Llena 1.023m fins els 700m.) de boscam, una zona

mitja de 700 a 500m. on la xarxa ja és menys encaixada, i una zona propera a la plana d'Urgell entre 500 i 300m. on trobem les poblacions més destacades com Les Borges Blanques. Excepte el riuet de La Cana i la Vall de Bovera que directament s'orienten a l'Ebre, la resta ho fan envers al Segre, en direcció nord-oest.

L'extrem sud presenta les serres de La Llena amb el coll de la Creueta en el pas a la Vall d'Ulldemolins, i altres passos poc aptes envers l'origen del Francolí; és continuen per la Serra de Corregó amb els alts d'Albi (546m.) i de Vinaixa o Coll de Tarrès, a l'altre costat la Serra del Tallat ja entra a la zona natural de la Segarra. Vers al Segre baixen un seguit de Serrats descendents com els de Cogul, Castellans o Miravall i de torrents de minse cabal: la Vall Major que recull els de Siscall i Riera de Juncosa fins al petit pantà d'Utxesa, o el riu Set que aplega els barrancs de Cogull, L'Albagès i una ampla zona de les Garrigues altes, el riu Femosa de suau pendent per on circulen avui la carretera i el ferrocarril, i antigament la via romana, a la zona més baixa els "fondos" avui convertits en sèquies surquen el terreny, on resten alguns puigs d'esscasa entitat perifèrics de la plana d'Urgell.

Les quatre zones que ens resten corresponen a l'Urgell i La Segarra, la segona, de límits naturals majors que l'actual comarca administrativa, i peça clau en la geografia de la Catalunya Central. La inscripció romana de Prats de Rei (Anoia, Barcelona) serveix per

testificar un municipi Sigarrensis, nom que per altra banda reapareix en documents del s. X, en concret en època del comte Sunyer. La Segarra estricta té tres parts, l'alta al voltant de Calaf, aquí exclosa, la central amb Cervera, i la baixa amb Sta. Coloma de Queralt i Vallfogona de Riucorb, administrativament amb alguna porció dintre de la província de Tarragona, però amb perfecta unitat física amb les anteriors. Es delimitaria al nord per les serres de Pinós (931 m.) i Boixadors (848 m.) del Solsonès, a l'est forma suaus ondulacions, amb el punt culminant al Coll de la Panadella (710m.). Al sud les serres de Brufaganya i del Suro la separen de la Conca de Barberà.

12. El Corb: designem amb aquest nom el sector on la Vall del Corb és definible, ja que en la part baixa ha quedat inclòs al Pla d'Urgell. Considerem el Corb la porció de Belianes a Guimerà.

13. Ondara: sector que cobreix la part central de la comarca de l'Urgell, des de Bellpuig d'Urgell a la seva capital Tàrrrega i continua pel sector de vall on és més definible per la part meridional de la Segarra amb la ciutat de Tàrrrega.

14. El Sió - Llobregós: Una altra unitat és la que constitueix la Ribera del Sió que, des de La Sentiu de Sió remunta la plana per Preixens i Agramunt, fins a la serreta de Montclar. Terres també planes, els accidents principals són les "serres" d'Almenara prop

d'Agramunt. La plana de Guissona ocupa una part important en aquest sector.

El Llobregòs és una curta i ben marcada vall que des dels altiplans de La Segarra baixa al Segre prop de Ponts. Esdevé també un excel·lent corredor vers el Solsonès pel tributari riu de Llanera.

2.3.4. GEOLOGIA

La zona que ens ocupa és una porció de la Depressió de l'Ebre, gran unitat morfoestructural resultat de la colmatació i l'aixecament d'una important fosa tectònica. Malgrat les variants, geològicament parlant hi predomina la unitat.

La Depressió de l'Ebre és el resultat de processos de subsidència units a l'aixecament de serralades que l'envolten, amb una sedimentació terciària important de prop de 3.000 m. en les voreres del Pirineu, contràriament els materials previs arriben a aflorar al costat del Sistema Ibèric. En resulta així una conca disimètrica en la qual l'eix principal s'ha anat desplaçant lentament de Nord a Sud, i des de la part oriental al centre de la depressió (fig. 8).

Una sedimentació que fou marina a l'Eocè, d'on deriven les sals de la zona catalana i els guixos de

Barbastre, per passar a una fase de caràcter continental a l'Oligocè i Miocè, separats per un darrer plegament fini-oligocènic; el Miocè finalitza amb els dipòsits carbonatats per endorreisme (SOLÉ SABARIS 1952, 365-366). L'esfonsament de la Mediterrània a finals del Terciari fa perdre el caràcter endorreic a la conca i comença la sortida al mar de la xarxa de l'Ebre i un modelat erosiu-acumulador a l'interior.

En el Pliocè es produeix l'enèrgic encaixament fluvial que separa les grans plataformes carbonatades i la formació d'amples valls. Des d'aquestes acumulacions inicials es comença la jerarquització definitiva dels afluents de l'Ebre, aproximadament al Quaternari antic. Completen l'esquema general els dipòsits de reompliment del fons de vall pla i les acumulacions de ladera, de caràcter fi i molt recents, de l'holocè.

Des de l'oligocè els dipòsits perden el caràcter marítim i esdevenen continentals de caràcter dentrític i evaporític, per exemple els guixos de Barbastre, que tenen continuació per l'anticlinal Alfarràs - Balaguer - Cubells - Artesa - Ponts - Llobregós. Per sobre presenten dipòsits fins de plana, sobre els que s'han jerarquitzat alguns solcs, després reomplerts en forma de paleocanals arenosos: són les formacions Urgell a Catalunya i Peraltilla a l'Aragó. Lateralment passen a sediments de caràcter lacustre-salobre amb fàcies carbonatades: calcàries de Tàrraga, Castellldans, Almatret i Mequinensa. El

desplaçament de l'eix de la Depressió vers l'oest provoca que els dipòsits oligocènics siguin més recents en aquesta direcció, de fet a l'altre costat del Cinca són ja Miocens, de l'últim moment als Monegres.

Pel nostre treball destaca la importància del Quaternari que ocasiona extenses plataformes com les del sector occidental de la Noguera o, per exemple, els cons de detritus elevats de La Femosa o L'Ondara, a la seva vegada sobreexcavats. De fet les planes d'Urgell en el seu extrem occidental, de Lleida i de la clamor Salada, bona part de les de La Llitera, són sediments aluvials en superfície, aptes per l'agricultura i amb una cota de 100 o quelcom més de 200 m. En el Segre aquests dipòsits és fan importants des de la pròpia sortida a la plana, poc després de Camarasa, que es tornen a comprimir a la zona de La Granja d'Escarp, per la nova estrangulació de la vall. Al Quaternari antic es produiria un procés de captura de la Noguera Ribagorçana (PEÑA 1988, 24-27).

Els dipòsits quaternaris dels rius que, com el Segre, Cinca o altres baixen directament del Pirineu, seran llocs potencials d'extracció de pedres rodades infreqüents a la zona: granit, pissarres, quarsites i calcàries. També és diferent és la composició de les acumulacions dels rierols que ocupen el Pla d'Urgell. La vall del Cinca, entre Albalate i Chalamera permet un interessant estudi geològic del procés erosiu i de la formació les terrasses quaternàries.

El darrer aspecte geo-morfològic que ens interessa és el de generalització de vertents de lloc isolats. Fins al moment de la cultura ibèrica, el principal agent és el climàtic, mal conegut però segurament més humit i fred que l'actual. En un ambient d'equilibri precari, els efectes àrids posteriors combinats amb la pròpia acció humana han provocat considerables formes d'erosió que dificulta la comprensió d'aquests jaciments sense autèntics estudis geològics.

2.3.5. RECURSOS MINERALS

En propietat més que parlar de recursos minerals hauríem de referir-nos a la manca gairebé absoluta d'aquests. Una geologia sedimentària des de l'Oligocè fins a les etapes més recents del Quaternari ha impossibilitat la formació de filons minerals a una zona tan extensa; els recursos més immediats se situen en els llindars del territori, coincidint ja amb les primeres zones abruptes, malgrat tot, les seves pobres característiques no justifiquen necessàriament la seva utilització en èpoques antigues.

Una prova del que diem són els recursos en sal a Peralta de la Sal al nord de La Llitera, o la presència d'aigües termals: balneari de Camporrells a la mateixa àrea o a l'altre extrem als manantials de Vallfogona de Riucorb.

El coure apareix sedimentari en petits filons al terme de Labata, que connecta amb el riu Alcanadre, en els termes de Santa Eulàlia la Mayor i Sipán, al Guatizalema, i en el de Barluenga connectat amb el Flumen (ALASTRUE et al. 1957, 212). Són inexistents els recursos en ferro o estany i és problemàtica la presència d'or al Segre i a d'altres rius pirinencs, amb tant baixa quantitat que difícilment podia esdevenir rendible. Els recursos de carbó a Mequinensa i a La Granja d'Escarp tenen poc interès en aquesta època.

Per solucionar la mancança natural de metalls no hi havia altra solució que recórrer a l'intercanvi. Ja a l'Edat del Bronze Final a la zona no és estranya la presència de motllos per a fosa a diferents poblats, i al món ibèric ple l'utilitatge de ferro esdevé prolífic, per exemple en armes a la necròpolis de Pedrera (PLENS, inèdit), o en forma d'utils a Margalef (SANAHÜJA 1971).

2.3.6. CLIMA I VEGETACIÓ ACTUALS

La manca d'estudis de reconstrucció paleoclimàtica ens impedeix de valorar el clima de l'època que ens ocupa; confiem que aquesta situació canviï properament. Fora de les raonables divagacions sobre un clima més humit i fred que actualment, només podem limitar-nos a suposicions comparables amb els pocs llocs del país on la vegetació sembla no ha estat

modificada per l'home.

Climatològicament tota l'àrea és qualificable de mediterrània, però de transició a les característiques continentals que es manifesten en la manca de les precipitacions i la forta oscil·lació tèrmica estiu/hivern o dia/nit, que li atorguen condicions semi-àrides. Les elevacions del limit sud-oriental de La Segarra i les Garrigues són un autèntic limit bioclimàtic respecte al vessant mediterrani, que impedeix l'entrada de fluxes suavitzadors. Es per això que l'aridesa augmenta en direcció sud-oest: dels 470 mm. de pluja als límits orientals als 415 mm. de Tàrrrega, poc menys de 400 mm. a Lleida i La Llitera i, un mínim, que també ho és de tot l'Ebre Central als 341 mm. de Fraga i 300 mm. dels Monegres. L'evapotranspiració és altíssima arreu.

Algunes zones marginals com La Segarra més oriental presenten un clima no tant calorós, també el Mig Segre té un estiu de dos mesos però en general, hi predomina l'estiu de quatre mesos, tardor seca, i hivern no excessivament fred. En canvi, hi ha un problema d'inversió tèrmica amb l'aparició de llargues boires que mantenen la temperatura estable al voltant dels 0 graus amb fort índex d'humitat, i de la qual només s'escapen els llocs més septentrinals; la primavera és una curta època de pluges.

La vegetació natural en les zones centrals del territori (La Llitera, el Pla de Lleida, l'Urgell) és

troba profundament alterada per l'acció modificadora de l'home. En uns casos la presència de sèquies han dispersat espècies de molta aigua, hi apareixen així el vern *Alnus glutinosa*, el freixe de fulla petita *Fraxinus angustifolia*, o el salze blanc *Salix alba*, entre d'altres. Però, en general, l'acció d'aquest ha estat destructiva en un ecosistema fràgil. Així mateix, a les zones seques i caracteritzades pels tossals predomina el matassar de romaní *Rosmarinus officinalis*, el lli cabrer *Linum terrifolium*, el llistó *Brachypodium retusum*, o l'espart a les obagues *Artemisia alba*.

Els riberals dels grans rius que davallen del Pirineu constitueixen l'única zona de penetració de vegetals de molta humitat i no resistents als efectes de la sal, com els oms *Ulmus minor*, els albers *Populus alba*, o els salzes *salix*.

L'aridesa i condicions del sòl impedeixen els boscos d'alzinar, en el seu lloc, a les zones una mica elevades i sense la pressió de l'home (La Llitera, la Noguera baixa, Mig Segre) hi ha boscos ombrívols, tot i que baixos fins els 2 o 3 metres màxims, de carrasquers *Quercus ilex*, i pobres en espècies, on es poden trobar l'arçot *Rhamnus Lycioides*, savina comuna *Juniperus phoenicea*, i el càdec *Juniperus oxycedrus*.

Algunes zones perifèriques poden presentar vegetacions particulars, pel seu veinatge amb d'altres. Per exemple els voltants del Montmeneu i la zona més alta

de les Garrigues hi ha arbres més mediterranis: el pi blanc *Pinus halepensis*, o plantes com el llentiscle *Pistacia lentiscus*. A la zona alta de la Segarra, entre un predomini del carrascar, encara arriba a trobar-se algun roure valencià *Quercus faginea*. També peculiar és el proper boscam de la zona d'obaga del Montsec-ja fora de la zona que aquí ens interessa-, i que presenta entre el carrascar algunes plantes de tipus ja pirinenc, particularment a les altures.

Finalment també és remarcable no per espècies, sinó per paisatge, el matoll esclarit que predomina a les planes monegrines, i que també s'esten en algunes clapes més al nord o a la zona mitja de les Garrigues, que quan no apareix els conreus humans esdevé una autèntica estepa.

2.3.7 LES VIES ROMANES I ELS CAMINS

Per tancar aquest seguit de consideracions introductòries, necessitem conèixer les vies romanes que travessaren el territori, i que jugarien un paper genys menyspreable en el procés d'aculturació, màxim si ja funcionen en època republicana.

De fet les vies romanes no representen camins nous, el que suposen és l'acondicionament i l'eixamplament pel trànsit rodat els antics camins pre-romans, en funció a les exigències tàctiques i els

medis tècnis que les permetien (CARO BAROJA 1971, 210-211), però l'homogeneïtat cultural de la zona, per si mateixa ja suggereix l'existència de camins, i es confirma pel fet que la majoria de **mansionis** es localitzen sobre establiments habitats anteriorment a la conquesta (PEREZ ALMOGUERA 1985, 137; MAGALLON 1987, 85).

Les vies que facilitaven l'accés a l'interior peninsular, per la seva utilitat militar foren acondicionades, i ens n'ha arribat certa informació. En canvi molts d'altres camins havien d'ésser utilitzats, però presenten nombrosos problemes tècnis a l'hora de la seva reconstrucció, esdevenen camins secundaris.

2.3.7.A. LA VIA TARRACO, ILERDA, OSCA, CAESAR-AUGUSTA

Apareix descrita amb els nos. 1 i 32 de l'**Itinerari d'Antoni**, redactat vers el 280 d.C. (ROLDAN 1975, 21), també apareix a l'**Anònim de Ràvena** del s. VII (MAGALLON 1987, 57), i és relacionable amb la cita d'Estrabó (III, 4, 10), que segons F. Laserre (UTRILLA 1978, 296) segueix les descripcions de Polibi als temps del conflicte de Numància, la qual cosa es delataria en el tipus de milles emprades; alguns llocs podrien correspondre als mencionats en les llistes de Ptolomeu. Quatre mil·liaris confirmen la via: el que es trobà fa uns anys a la partida de Grealó prop de Lleida i a l'esquerra del Segre datable a finals del s. II a. C., el que es trobà tot just s'entra a Aragó -anomenat

erròniament mil·liari d'Almacelles-, d'època de l'emperador Claudi, el segon a Binaced de temps del regnat de Valeri, i el tercer molt fragmentat trobat a Ilche; corresponen a reparacions tardanes d'una via més antiga (PEREZ ALMOGUERA 1985, MAGALLON 1987).

Els primers estudis sobre el terreny, encara que parcials corresponen al mèrit del P. Llanas, el qual ja deixà sentat com les vies 1 i 32 de l'itinerari d'Antoni són en realitat un sol camí, amb un petit desajust d'una milla (LLANAS 1983, 2-30). Només un autor modern (ARIAS 1968, 410) ha tornat a l'opinió de dos camins, rotundament negats per la resta d'investigadors. En part sobre el terreny A. Blázquez situarà amb bon senderi les *mansionis* (BLAZQUEZ A. 1923, 359-364), i el propi curs de la via serà puntualitzat per les observacions que sobre el terreny efectuà P. Carrillo (CARRILLO 1951, 31-35). El darrer estudi modern sobre el terreny, en el seu tram Ilerda-Osca, l'efectuà A. Pérez al 1976, tot i que no ha vist la llum fins recentment (PEREZ ALMOGUERA 1985, 111-138). La via en qüestió esdevé una de les millors conegudes de tot Aragó, vegeu sinó l'extensió dedicada a (MAGALLON, 1987, 55-89) la darrera obra que la tracta.

Sortint de Tarraco i possiblement remuntant el Francolí fins els alts de Vinaixa, la via romana davallaria vers la plana, amb probabilitat per la vall de La Femosa. Aquí es menciona la primera *mansio*: Ad Novas. La *mansio* següent seria el municipi romà d'Ilerda. Pel

pla de Lleida, Sardera i travessant la Clamor Salada es dirigiria a la **mansio** de Mendiculeia, que podria ésser el Monte Las Pueblas de Binèfar. Seguiria fins al Cinca on hi hauria la **mansio** Tolous, amb moltes probabilitats emplaçada a L'Alegria de Montsó. Aquí o en Castejón del Puente travessaria el riu i remuntaria per Selgua fins a la **mansio** Caum, que podria ser Ilche. Un cop passat l'Alcanadre, la **mansio** Pertusa no ofereix gaires dubtes d'ubicació, l'escala següent seria la ciutat d'Osca. Un gir en vers el sud-oest ens portaria a Bourtina, que ha de correspondre sobre Almudèvar del Campo, d'aquí aniria sobre el Gallego a Caesaraugusta (fig. 9).

2.3.7.B. LA VIA ILERDA, CELSA, CAESARAUGUSTA

Aquesta antiga via no apareix mencionada en els itineraris romans, bé perquè el seu ús militar era secundari, o més probablement per la decadència que va sofrir Celsa en benefici de Caesaraugusta, i que motivà el desplaçament del trànsit per la via anterior.

Es coneix per la presència en Lleida de dos mil·liaris un del cònsol Fabi Labeó i altre de Neró, i a terres d'Aragó per sis d'August i altre de Fabi Labeó; molts d'aquests mil·liaris no es conserven i es té notícia ha través de les còpies del viatger portuguès J. B. Lavaña, del s. XVII. En realitat el propi traçat és molt hipotètic, i només és fiable al tram saragossà per l'obra de A. Beltrán (BELTRAN MARTINEZ 1952, 18-19). Roderic Pita provà fortuna en la zona oscense i

lleidatana (PITA 1963, 51-77), però la via continua sent poc comprovada; un estat de la qüestió es pot trobar a MAGALLON 1987, 228-229.

Aquesta via sortiria de Lleida i possiblement seguiria per Alcarràs fins a Massalcoreig, on hi hauria d'haver algun lloc d'atura. Després de travessat el Cinca pujaria per Torrent de Cinca a les planes de Cardiel, i travessaria els Monegres fins a Celsa i Ebre amunt fins a Salduie. La datació de la via oscil·la segons la valoració del miliari de Fabi. Beltran s'orientava a considerar el Fabi legat de Cèsar, i portava la construcció a l'època d'aquest o d'August (BELTRAN MARTINEZ 1952, 18-19) Pita seguint a Schülten curiosament el data del s. II a.C. (PITA 1963, 71). L'estudi de M. Mayer i I. Rodà conclou que es tracta del governador Q. Fabi Labeo, i que es pot datar al voltant del 118-114 a.C. (FABRE et al. 1985, 129-130; MAYER - RODA 1986, 159-165). En decaure Celsa davant dels interessos romans en Caesaraugusta, també perdé interès la via que potser continuà com camí secundari vers Caesaraugusta, sense passar per l'arruïnada colònia de Velilla d'Ebre, i travessar directament els Monegres.

2.3.7.C. VIES SECUNDÀRIES

La descripció d'Estrabó apunta a una via de Tarraco a Oiarso en el Cantàbric i per Pompaelon. Aquesta via coincidiria en part amb la de Ilerda a Osca. M.A. Magallon recull la possibilitat que sortint de Tolous,

exactament de la rodalia de Montsó i sense passar per Osca, anés directament a Bourquina i d'enllà a Pompaelon (MAGALLON 1987, 107-111).

Una altra via secundària seria el no improbable camí que remuntaria el curs del Cinca, i que comunicaria els diferents sectors del riu, novament podria passar al voltant de Tolous (DOMINGUEZ et al. 1983, mapa 13; MAGALLON 1987, 102-107).

Encara que sumament hipotètiques no foren d'estranyar vies que en la plana i sortint de Lleida en direcció nord comunicessin la ciutat amb la Noguera Ribagorçana i el Segre Mig, confluint en el camí de Corbins. Són però, en l'estat actual de coneixements meres hipòtesis.

2.4. EL POBLAMENT PRECEDENT

2.4.1. EL POBLAMENT REMOT: EDAT DEL BRONZE FINAL

És coneguda la presència de l'home prehistòric al territori que ens ocupa des de moments tan antics com el Paleolític, i puntualment en molts dels estadis posteriors; però pel nostre objectiu són obviabls les economies itinerants fins a la seva fixació en poblats agrícoles estables a les darreries del Bronze Mig o Bronze Recent, vers el 1300 o 1200 a.C. El registre arqueològic constata poblats construïts amb materials no

peribles, bàsicament amb cases de sòcol de pedra i parets de fang; els acompanya una decidida utilització d'estrís de sílex emprats per l'agricultura tal com dents de falç, i algunes armes en bronze. Són representatius d'aquest moment: Tossal Camats (Vilanova de la Barca) (MAYA 1979, 323-330) a Lleida, o La Ganza (Peralta) (MAYA 1979, 331-336), i Sosa I (Montsó) (BARRIL - RUIZ-ZAPATERO 1980, 181-184) a Osca.

En aquests llocs hi predomina la ceràmica bicònica, amb forts carenats per les fases més antigues, i la presència de vasos sovint provistos d'anses rematades per apèndix de botó, que ens mostren ja aleshores contactes culturals amb zones més enllà dels Pirineus; les recreacions locals són la tònica del període, preludi del que serà la gran influència transformadora de la Cultura dels Camps d'Urnes. Alguns dels poblats del moment de contacte són Puig Perdiguier (Alcarràs, Lleida) (MAYA 1979, 337-343), Masada de Ratón (DIEZ-CORONEL - PITA 1971, 192-231; GARCÉS 1984, 29-37; 1987, 65-131) o El Puntal (MAYA 1979, 357-363), tots dos a Fraga, Regal de Fídola (Tamarit de Llitera) (BARRIL et al. 1982, 369-383).

Els Camps d'Urnes, tradicionalment explicats com a invasió i, actualment com un fenomen d'aculturació a gran escala, tot i sense negar la possibilitat d'autèntics desplaçaments de grups humans, des del 1100 a.C. Al llarg dels cinc segles posteriors s'operaren profunds canvis en tot el nord-est peninsular (MAYA 1976,

97-112; 1981, 134-142; JUNYENT 1978, 121-138; RUIZ-ZAPATERO 1985). L'exponent màxim de la transformació serà l'adopció, amb totes les implicacions que comportà, d'un nou ritus funerari consistent en l'incineració dels difunts, unida a la recreació de les tradicions tumulars anteriors amb l'aparició dels Camps de Tùmuls plans de la zona del Segre i del Cinca. La ceràmica representativa per excel·lència serà el nou tipus amb decoració acanalada.

Les influències principals vindran doncs, del Migdia francès, probablement per la ruta del Segre. Al seu torn, el Baix Segre serà un nucli de recreació cultural que s'estendrà al Baix Cinca, i irradiarà al Baix Aragó. Influències que aturaran les que, en sentit contrari i procedents de La Meseta i Alt Ebre, via Baix Aragó sembla que començaven a afectar almenys a l'àrea monegrina, caracteritzades per les ceràmiques excises i de boquique (MAYA 1986, 103-113).

Un període d'intensa activitat, segons es deprèn del ritme amb que avança la investigació. Una puixança que en bona part explica la potència i dinamisme ilergeta dels segles posteriors (JUNYENT 1986, 258). Les excavacions a Genó (Aitona) permeten de conèixer molts aspectes de la vida d'aquesta gent, en un pobladet en lloc elevat sobre el marge esquerre del Segre, amb les vivendes disposades al voltant d'un carreró central, les quals dades es complementen al mateix terme municipal amb la fixació de dues dades radiocarbòniques: 1090 i 1070

+/- 90 a.C (GONZALEZ et al. 1982, 173); Els treballs al Tossal de Solibernat (Torres de Segre) a més a més de documentar nombroses fases estratigràfiques permeten una reconstrucció paleoclimàtica. Altres excavacions, com el poblat de Les Paretetes (L'Albagès, Les Garrigues), el de Zafranales (Fraga, Baix Cinca), com també les fases velles de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, La Noguera) (GALLART - JUNYENT 1989, 63-73), il.lustren la vida material d'aquesta cultura.

Si amb tots aquests treballs es comença a conèixer la forma de vida en els segles XI-X a.C., el panorama és més delicat pel IX, VIII i primera meitat del VII, ja que la informació prové no dels poblats sinó de velles excavacions en necròpolis. D'aquestes excavacions destaca Roques de Sant Formatge, (Seròs) amb centenars de túmuls, alguns amb superposicions (PITA - DIEZ-CORONEL 1968), o les del mateix municipi però a l'altre costat del riu com Besodia (MAYA 1979, 364-368) i Pedròs (MAYA et al. 1975, 611-622; MAYA 1976, 211-213), a més de la de Montfriu a Aitona (MAYA 1979, 350-356). Ja allunyades d'aquest curs fluvial, es destaquen les de La Pena (Torregrossa) (GALLART, inèdit) i Almenara (Agramunt) (MALUQUER 1973, 185-193), a La Noguera, les de Pedrera (Vallfogona de Balaguer - Tèrmens) (PLENS, inèdit) i La Colomina (Gerp) (DIEZ-CORONEL 1965, 71-104). Una síntesi sobre les necròpolis tumulars a Lleida ha estat realitzada per J.L. Maya (MAYA, 1978, 83-96).

Tradicionalment s'atribueix a les migracions

transpirinenques la introducció de la vaca de raça "marinera"; en les recents excavacions portades al territori que ens ocupa, s'ha pogut demostrar la presència del bou *bos taurus*, també de la cabra *capra hircus*, i de l'ovella *ovis aries*, és escadussera la presència de porc *sus scropha*. La cabana es completa amb la caça i consum del cèrvol que, a més a més és simptomàtic d'un clima i d'una vegetació molt diferents de les actuals, i del cavall domèstic, que introduït ara, esdevé aliment i muntura, base de la cèlebre, cavalleria ilergeta.

Vinculat a la creixent necessitat humana o ramadera, apareix als pobladets un nou i peculiar element urbanístic que serà herència en els ilergets. Ens referim a la presència de bases per a la recollida d'aigües pluvials que ens ve confirmada ja en aquest horitzó, per les trobades al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell) (MARI - GARCÉS 1988, 7-17), la d'Azrafanales (Fraga, Baix Cinca), de propera publicació per F. Montón, i segurament la del Regal de Pidola (Tamarit de Llitera) (BARRIL et al. 1982, 369); fenomen similar a les del Baix Aragó com Zàforas (PELLICER 1959, 141, 147, 150 i f. 2) o Cabezo de Monleón (BELTRAN MARTINEZ 1959, 135; 1962, 7; 1980, 54-55).

Per aquest període ja es documenten costums com els enterraments infantils d'albats o nens de menys d'un any dintre del poblat i sota vivenda, les quals dades s'han de tenir presents, per les moltes hipòtesis que

s'han formulat en períodes posteriors. Un enterrament dintre d'urna trobat en una excavació practicada al 1979 per E. Junyent al poblat de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer) (GALLART - JUNYENT 1989, 56-60), i un altre en petita fossa en excavació de J.M. Puche al 1988 al Tossal de les Tenalles, ens porten l'origen d'aquest ritual als Camps d'Urnes.

Ja corresponent al darrer període dels Camps d'Urnes, és a dir al de l'Edat del Ferro, s'ha de situar un jaciment tot just en curs d'excavació, que ha aportat i aportarà nombrosos aspectes de reflexió per a la comprensió del substrat indígena en la formació de la cultura ilergeta. Ens referim al poblat d'Els Vilars d'Arbeca, que amb quatre fases seqüencials abasta des dels voltants del 650/625 a.C. al 350 a.C., més concretament la fase fundacional o VILARS I 650/625 a 550/525 a.C. presenta unes interessants estructures defensives en mamposteria -pedres assentades amb fang-, consistent en un triple mur defensiu i per ara en una torre rectangular de doble parament. La major singularitat del jaciment recau en l'existència d'un element defensiu previ davant de muralla, com és un camp de pedres dretes o "chevaux-de-frise" (GARCÉS - JUNYENT 1989a, 38-49; 1989b, 103-114).

2.4.2. ELS HORITZONTS ILERGETS ANTIC I PLE

2.4.2.A. L'HORITZÓ ANTIC

L'aspecte més important de l'Edat del Ferro no és el nou metall que al principi no esdevé un revulsiu de les tècniques de producció, sinó el nou gir que orientarà aquestes terres vers les noves influències mediterrànies, i que es materialitza en la presència de ceràmiques i objectes exòtics en contextes indígenes. Dels primers en destaca la presència d'elements amfòrics fenicis d'occident i ceràmiques tornejades de pasta clara i pintura d'òxid fèrric a bandes, que arriben pels volts del 600 a.C. Són ja tres els jaciments al costat del Segre que presenten aquests materials: Serra del Calvari (La Granja d'Escarp), Montfriu (Aitona) i Valleta del Valero (Soses), (JUNYENT 1986, 259; RODRIGUEZ DUQUE 1986, 127-134), als quals cal afegir la recent i inèdita troballa d'Els Vilars d'Arbeca, ja lluny del Segre. El contacte colonial seria continuador del fenomen que al Baix Ebre representen La Ferradura (Ulldecona, Montsià) (MALUQUER 1987, 1-32), Coll Alt (Tivissa, Ribera d'Ebre) (BARBERA - SANMARTI 1977, 289-294), Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (FERRER 1982, 234-235) o Aldovesta (MASCORT et al. 1988, 69-76).

La major proximitat al mar de les comarques lleidatanes i una recerca més intensa les fa per ara exclusives dipositàries d'aquestes troballes, però no s'ha d'oblidar que, per exemple, des del jaciment de la

Serra del Calvari, s'admira un esplèndida panoràmica del Baix Cinca, on a bon segur arriba la influència colonial amb la mateixa facilitat que al Baix Segre.

Tambè de procedència fenícia serien les fibules de doble ressort localitzades en ambients igualment indígenes com el Tossal del Molinet (El Poal, Pla d'Urgell) (JUNYENT 1982a, 256-257), o en les necròpolis de La Pena (Torregrossa, Pla d'Urgell) (GALLART, inèdit) o La Pedrera (Vallfogona de Balaguer - Tèrmens) (PLENS, inèdit).

Al segle VI a.C. es pot rastrejar l'aparició de la fibula de ressort bilateral i peu aixecat que es documenta en La Pedrera i La Pena, ja mencionades. A la zona oscense La Codera és l'exemple d'un poblat enmurallat amb carrer central i necròpolis de túmuls quadrats, similars als darrers de la superposició de Roques de Sant Formatge, i datable entre els s. VI-V a.C., amb presència ja de ferro en molles de fibules (MAYA 1981, 142). No obstant això, el ferro més antic, seria els ganivets afalcatats importats com el del túmul 6 de Pedrós (Seròs, Baix Segre) (MAYA et al. 1975, 611-622) o el de Serra del Calvari (RODRIGUEZ DUQUE 1986, 132-133).

Les ceràmiques a mà del període es caracteritzen per la progressiva desaparició de la decoració acanalada i la presència d'urnes tipus Molà de perfil en S suavitzada i peu anul·lar, com per exemple la trobada

al camí de l'Algaió (MAYA 1986, 146), i que també trobem a les necròpolis lleidatanes com La Pedrera o La Pena.

Altres elements metàl·lics que en la costa ja apareixen en contextos recent iberitzats, a l'àrea lleidatana apareixen en nivells indígenes: les sivelles de cinturó d'un ganxo al Tossal del Molinet (JUNYENT 1986, 260), La Pedrera (PLENS, Inèdit) o La Colomina (Gerp, La Noguera) (DIEZ-CORONEL 1965, 89).

Una ceràmica clau a la zona pels moments de segona meitat del s. VI i primera meitat del V a.C. és l'anomenada "grisa monocroma", dintre dels tipus grecs d'Occident. Les formes de gerro de boca oberta i anses dobles, com també el plat de vora exvassada, sense el "marlí" característic, apareixen al Tossal de les Forques (Ivorra, La Segarra), al límit de l'àrea que ens ocupa (JUNYENT 1977, 183), a les planes urgellenques al Tossal del Molinet de El Poal (JUNYENT 1982a, 256-257), a La Pedrera i a Els Vilars d'Arbeca on caracteritza la fase Vilars II (GARCÉS - JUNYENT 1989, 40).

L'últim moment de l'Horitzó Ibèric Antic, el formen els tres primers quarts del s. Vè a.C., que per ara només ens és conegut per l'únic i problemàtic fragment de ceràmica àtica de figures negres de Ciutadilla (Guimerà, L'Urgell), i les "kyliques" del tipus "coup de Vienne" amb peanya a Ivorra (JUNYENT 1986, 260), o la copa "stemless" del poblat de La Femosa (MAYA 1982, 137-138).

2.4.2.B. L'HORITZÓ IBÈRIC PLE

Aquest cobriria a terres de Lleida al menys des del darrer quart del s. V a.C. fins la conquesta romana, en canvi a la zona d'Aragó que ens ocupa, és per ara un problema la seva no localització. Pel nostre objectiu és la fase més interessant ja que en el seu darrer moment és el que connecta amb l'Horitzó que ens ocupa.

A Lleida, doncs, es caracteritza per un fort desenvolupament productiu, degut a una millora en les tècniques de producció agrícola cerealista per l'adopció decidida de l'utilatge de ferro. Tot això anà acompanyat d'una consolidació de les diferències socials i jeràrquiques iniciades al Bronze Final.

Aquesta transformació de la que apenes tenim dades es dedueix des de l'aparició de grans poblats que impulsen obres col·lectives. L'únic relativament ben conegut, El Molí d'Espigol (Tornabous, L'Urgell) presenta carrers de 4 m. d'ample enllosats i provistos de desaigües, muralles i edificis columnats pels quals és lògica la sospita de ser temples urbans. Tal vegada no és aliena amb una reordenació dels poblats que per un cert temps es va interpretar com la irrupció de l'iberització en aquestes terres, avui sabem però, que el procés s'havia iniciat dos cents anys abans.

Les ceràmiques àtiques de figures roges i de vernís negre amb palmetes impreses, ja comencen a

esdevenir "frecuents" a l'àrea amb una llista que constantment s'incrementa: nucli urbà de Torà (inèdit), La Figuerosa (Llusà-Altet) (JUNYENT 1973a, 326), Guissona (COLOMINES 1941, 35-38), Moli d'Espigol (Tornabous) a la tercera fase (MALUQUER et al. 1971, 24; MALUQUER 1982, 273), Els Vilars (Arbeca) (GARCES - JUNYENT 1989, 46-49), Tossal del Mor (Tàrraga) (COLOMINES - DURAN 1920, 606; TRIAS 1967, 267-268), Pla de les Tenalles (Granyanella) (VILLALBA - TOUS 1982, 264-265), Tossal de les Tenalles (Sidamon) (BARBERA 1965, 139 i 144), Tossal del Molinet (El Poal) (JUNYENT 1982a, 257), Roques de Sant Formatge (Seròs) (JUNYENT 1973, 317, figs. 23 i 27), Els Vilans (Aitona - Seròs) (JUNYENT 1982b, 266), Gebut (Soses) (Inèdit), Pilaret de Sta. Quitèria (Fraga) (Inèdit), Orlriols (S. Esteve de Llitera (CALVO 1985) i L'Alegria de Montçòb (FLORIA - SOLANS 1986, 10 i 13; MAGALLON 1987, 86-87).

El segle III a.C. no ens és gaire conegut, un cop més hem de recórrer a jaciments poc publicats i a l'evolució del vernís negre com a indicadors. A Moli d'Espigol es caracteritza per una continuïtat respecte al període anterior.

Tallers com els de Rhode i els de les tres palmetes radials s'identifiquen a Guissona, Moli d'Espigol, La Pedrera, Tossal de les Tenalles, Margalef (Torregrossa) i Puig Pelegrí (Lleida) (SANMARTI 1978, 584, II). El taller lacial de les petites estampetes al seu torn apareix a Moli d'Espigol, Guissona, Tossal de

les Tenalles, Tossal del Molinet i La Pedrera (SANMARTI 1973, 160-161, 172-173; GRACIA 1986, 31-33). Tallers que permeten de forma genèrica deduir la primera meitat del segle.

Envers mitjans de la centúria es produeix una momentània aturada de les importacions centro-lacials, així com de les del Golf de Lleó a les que no deuen ésser alienes els conflictes entre les potències centro-mediterrànies del moment.

Una època en la que es situaria el taller de la forma 27 GL, variant de la Lamb. 27, decorada amb una roseta central, que és visible al Tossal de les Tenalles (BARBERA 1965, 152-153) i es coneix a Tornabous (GRACIA 1986, 38). Però l'element més representatiu del període és el denominat taller de NIKIA-ION per la disposició cruciforme d'una impressió amb aquestes lletres, i el taller amb ella vinculat de Pi-alpha-ro. Es documenta al Tossal de les Tenalles (BARBERA 1965, 155-156), a Tornabous II (MALUQUER 1986, 276) i a Margalef (JUNYENT 1974, 388-389).

2.5. L'HORITZÓ IBÈRIC TARDÀ A ALTRES ÀREES. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.

L'Horitzó Ibèric Tardà, entès com el període que comença amb la conquesta romana fins a les darreres

manifestacions culturals ibèriques, difícils de precisar en el temps, però que la majoria d'investigadors tanquen amb la fi de les guerres civils cesarianes o quelcom més tard, quan la romanització agafa un camí decidit, en la majoria dels seus aspectes és insuficientment i desigual conegut, en particular en el procés d'aculturització dels indígenes. Hi ha, malgrat tot, treballs que permeten fer-se una certa idea global.

Per a l'estudi de la fase final de la iberització a l'àrea indiketa, el treball de J. Casas i J.M. Nolla, ha servit per demostrar com la suposada destrucció dels poblats indígenes per la particular acció del cònsol Cató, no era sostenible, i com la majoria dels llocs mostraven registres del s. II a.C. i, en alguns casos com el Castell de la Fosca (Palamós), el Fortim (Sant Feliu de Guixols) o Mas Castell (Porqueres) s'agrandaven, mentre que, i durant tota la mateixa centúria i, de forma lenta, altres s'abandonaven (CASAS - NOLLA 1983, 23). També són aclaridors els nous estudis sobre el vell tema de la ceràmica ibèrica trobada a Empúries, que en permeten la identificació d'una producció regional, en concret d'un grup de kalathoi (AQUILUE et al. 1984, 374), afins a les produccions que també es troben exportades a la costa italiana.

Sobre les ceràmiques ibèriques tardanes del migdia francès, tan importants per exemple a Elne, Montlaurès o Ensérune, comptem amb l'actualització de Ruscino (BARROUL 1980, 214), però encara no s'han

efectuats valoracions de síntesi.

Al litoral central català el panorama s'ha vist reestructurat des de la demostració de l'activitat de la fundació de la ciutat romana de Baetulo sobre el 100 a.C. (GUITART 1976, 239-241), i un bon coneixement del món rural del Maresme (PREVOSTI 1981a;1981b). En general els llocs perduren fins el s. I a.C. o com a molt a la seva meitat, una de les conclusions més interessants al nostre entendre és a la que arriben M.Miret, J. Sanmartí i J. Santacana en demostrar com en zones molt properes la resposta indígena al fenomen de la romanització varia considerablement, i els consegüents perills de generalitzar sense estudis previs (MIRET et al. 1984, 181-185; 1987, 79-85). Les comarques de Tarragona i del sud de Catalunya continuen essent les grans desconegudes.

Ja és clàssic el meritori treball de F. Burillo, aplicador de tècniques d'anàlisi espacial a la conca dreta de l'Ebre, i que porta a la jerarquització dels nuclis detectats i la influència del procés romanitzador. (BURILLO 1980, 313-317).

Als darrers anys ha estat un autèntic revulsiu en l'escena de l'Ebre Mig l'aparició del bronze llatí de Contrebia Belaisca, que exposa el veredictes d'un litigi mediat per l'autoritat romana i on apareixen en escena ibers, celtibers i bascons, al 87 a.C. Els estudis que hi ha efectuat el professor G. Fatàs, deixen ben clar la "modernitat" i la voluntat d'integrar-se dels indígenes

en una època tan temprana; semblant devia ésser l'actitud ilergeta (veure per exemple: FATAS 1981a, 6-15; 1981b, 195).

La zona valenciana s'ha vist afavorida per una intensa investigació des d'antic i, a més a més és un dels llocs que compta amb síntesis de formes (ARANEGUI - PLA 1981, 73-114) i de decoracions (ARANEGUI 1974, 31-53). A la província de Castelló també sembla que el poblament indígena aconseguix la data del 100 a.C. (OLIVER - GUSI 1986, 272-273). Alguns aspectes tardans són recollits dintre dels conjunts generals ibèrics a les obres monogràfiques sobre l'Edetània (UROZ, 1983) o la Contestània (LLOBREGAT 1972). I és precisament en aquesta zona on la pintura figurada vascular assoleix un floriment únic entre els s. III-I a.C. amb els estils de Lliria i d'Elx-Arxena.

En opinió de P.A. Lillo ja en la primera meitat del s. II a.C. s'observen símptomes de decadència i d'abandonament dels poblats a l'àrea murciana, per l'efecte de l'acció romana, continuadora de la iniciada pels bàrquides en remodelar un ampli territori en funció de la capital minera de Cartago Nova (LILLO 1981, 57-59). Recentment ha aparegut el primer estudi monogràfic de l'Horitzó Ibèric Tardà a la zona, el treball sobre les ceràmiques ibèriques pintades de Cartago-Nova (ROS 1989).

La zona ibero-turdetana també viu la darrera fase del seu desenvolupament sota els governs cartaginès

i roma. A l'Alta vall del Guadalquivir i des de principis del s. II a.C. la romanització significa la desaparició de molts nuclis i l'augment de les distàncies entre ells (RUIZ 1987, 14). La data de transformació és aquí primerenca, tot i que alguns nuclis perduraren força, la qual cosa torna a mostrar un cop més la complexitat del procés (MUÑOZ 1987, 63-68).

Un treball recent de M.A. Marin sobre epigràfia llatina, fonts escrites i àdhuc interpretacions del registre arqueològic, distingeix els motius i els resultats de l'activitat colonitzadora de Roma a la Península entre els segles II i I a.C., i les aportacions "itàliques" i "indígenes" en la pròpia creació de Colonies i Municipis (MARIN 1988), que reforça el paper de l'activitat indígena.

3. LA TERMINOLOGIA

3. 1. ACULTURACIÓ, ASSIMILACIÓ I CANVI CULTURAL

La distinció i possibles matisos entre els conceptes assimilació, aculturació, difusió o canvi cultural pràcticament no ha portat a una discussió entre arqueòlegs i historiadors del món antic. No es estrany doncs, que el seu ús sigui aleatori i sovint s'emprin com a sinònims sense més preocupacions, diferentment de la ciència antropològica on aquestes definicions tenen valors diferents, des de fa mig segle:

"L'aculturació ha de ser distingida del canvi cultural del qual aquella no és més que un dels aspectes, i de l'assimilació en que no és més que una de les fases. Ha d'ésser distingida igualment de la difusió que, malgrat que es produeix en tots els casos d'aculturació, és un fenomen que té lloc freqüentment sense que hi hagi contactes entre els grups culturals i que, a més, constitueix solament un aspecte del procés de l'aculturació (REDFIELD et al. 1936, citat a BASTIDE 1971, 44-45 i a GRUZINSKY - ROUVERET 1976, 163).

L'ús que donarem als conceptes serà:

Difusió: es propaguen en un grup humà A, trets culturals d'un grup humà B. B pot ésser el grup dominant, però és preferible limitar-se als casos en què no ho és, quan ni tan sols hi ha contacte físic i opera per grups intermediaris (grups C). En el nostre cas, la presència romana si té un contacte físic i una acció decidida, per tant el terme difusió és millor no emprar-lo. Recentment s'ha expressat, la presència romana en Hispània, des d'un punt de vista cultural és una intrusió (ALONSO - CERRILLO, pre-actes, 464).

Aculturació: el col·lectiu A agafa determinats aspectes culturals de B dominant, però no és necessari que perdi els seus propis. Es produeix un procés diguem-ne de suma.

Canvi cultural: el grup A adopta part dels aspectes culturals de B, tot deixant els que li eren propis.

Assimilació: com a resultat final del procés, els individus de A s'organitzen, viuen i pensen com els de B. Ara A i B ja no es distingeixen.

Com a resultat de la presència romana al món ibèric provoca inicialment algunes aculturacions, progressivament es pot parlar d'un procés de canvi cultural, i a la fi ja dintre de l'Alt Imperi, el procés portà a una assimilació.

Aquesta seria la terminologia més acceptable, per al procés continu d'interaccions entre grups culturals diferents; els antropòlegs britànics prefereixen el terme de contacte cultural en el lloc on la resta, particularment els nord-americans, empren aculturació.

L'origen del concepte aculturació ja és remunta vers la dècada de 1880, però no fou fins després de l'article, clàssic en antropologia, de Margaret Mead: "The Changing Culture of the Indian tribe" (1932) que no despertà "adeptes", quan passà a interessar no el resultat sinó el propi procés de canvi, que definien poc després Redfield et al. a "Out line four the Study of Acculturation" (1935) i l'abans citat Redfield et al.: "Memorandum on the study of acculturation" (1936). L'aculturació esdevingué així una moda entre els antropòlegs dels anys 40, 50 i àdhuc 60, amb una producció de treballs predominantment descriptius per cercar quins dels elements culturals canviaven fàcilment i quins oferien més resistència (SPICER 1974, 33-36).

Per això un cop finalitzada la part descriptiva, els autors s'interrogaven sobre els factors demogràfics, climàtics, racials, estructurals, psicològics o d'altres merament culturals sobre les causes d'avanç o retardament del procés. Un pas endavant és l'anàlisi de F. Murphy i J.H. Stewart (1956): després de comparar l'aculturació en dos pobles primitius de medi natural totalment diferent, observaven processos

paral·lels en les dues zones, la qual cosa els portava a teoritzar com una cultura constitueix una unitat mentre roman lligada a una estructura social ben travada i, un cop dissolta aquesta estructura es desintegrava l'altra. L'estructura social es revelava, així l'objectiu de conèixer en la certesa que enllà on l'estructura persisteix hi ha d'haver igualment una continuïtat dels usos i costums corresponents, i enllà on els usos sobreviuen ha d'existir alguna base estructural per a aquesta continuïtat (MURPHY-STEWART 1981, 201-229).

A més a més, treballs d'altres investigadors matisaven aspectes dignes de tenir-se presents: les afirmacions de Parsons sobre certs elements que es poden conservar simplement per ignorància dels corresponents entre el grup dominant, o la imitació d'elements simbòlics més que la seva adopció i reemplaçament de l'anterior (BASTIDE 1971, 50-51).

L'interès pels processos d'aculturació s'ha centrat més en les cultures primitives que en les societats "complexes", ja posseïdores d'una estructura que es veu abocada a un canvi. En aquest sentit, Wachtel, elaborà un estudi sobre els canvis al Perú entre 1530 i 1570 on valora les estructures socials anteriors, el mestissatge, la resistència, la revolta indígena i encunya el concepte de desestructuració. Revela un canvi d'actitud dels antropòlegs respecte a la seva eina d'estudi: l'aculturació havia estat usada des d'un punt de vista eurocentrista que voldria veure en el procés una

espècie de salut pel grup dominant, part de la pròpia empresa colonial, contrari a valorar l'aculturació com una crisi del grup social que la pateix (WACHTEL 1971, 212).

La visió tradicional del fenomen aculturador era a més d'eurocentrista i colonial, d'essència decimonònica i profundament evolutiva: s'esperava un destí unidireccional pels indígenes i en funció d'aquest destí es jutgaven els passos i els estadis. Una visió calcada als estudis de romanització sobre els "bàrbars" que com a única i millor sortida s'espera que s'assimilïn ràpidament, sense interessar que renunciïn a canvi.

Des dels anys 70 i 80 els antropòlegs reflexionen més dràsticament i de fet abandonen conceptes com aculturació i assimilació. Immersos en una problemàtica sobre els darrers primitius contemporanis abocats a una implacable destrucció cultural i ecològica, prefereixen emprar termes com desestructuració i etnocidi cultural, conceptes que sovint es poden fer retroactius a d'altres períodes històrics del colonialisme europeu.

A l'arqueologia i a l'història antiga, els conceptes aculturació i assimilació s'importen tardanament, vers finals dels 60 i principis dels 70, quan ja entraven en crisi a l'antropologia.

En el present treball i un cop exposades les dades intentarem cercar:

1. El tipus de contacte cultural entre ilergets i romans.
2. L'anàlisi dels agents aculturadors.
3. Els canvis culturals detectats.
4. Les resistències o persistències al canvi
5. Els mecanismes pels quals es podia desenvolupar l'aculturació.

3.2. RESISTÈNCIA I PERVIVÈNCIA

Si alguna actitud és comuna als indígenes de bona part del bací mediterrani després de la seva annexió a Roma és la voluntat, passats els primers moments bèl·lics, d'adaptar-se al nou poder hegemònic. En efecte, les classes indígenes dirigents solen renunciar a un projecte autònom i opten per defensar els privilegis resultants de la seva col·locació en l'estructura socio-econòmica nova, la qual cosa els impedeix una certa creació cultural. Si abandonen les antigues pautes i als seus ulls el model que s'ha d'imitar és el del llunyà grup suprahegemònic, poden esdevenir atrapats per l'ambigüitat de la distància del model per imitar i per la urgència en legitimar la seva posició; resulten així versions pobres, provincianes del model per imitar, que serveixen per realimentar el sistema dominant.

La resistència conscient, col·lectiva, de tipus "nacional" només viu en la ment dels historiadors locals.

Per exemple, a l'àrea que ens ocupa, excepte l'episodi d'Indibil i Mandoni, no hi ha elements ni dades per desenvolupar un "indigenisme" propi de caràcter numanti (BALIL 1963, 174-175).

No és estrany com determinats autors proposen de desterrar el mot resistència del bagatge històric d'aquest període (ETIENNE et al. 1976, 106; BLAZQUEZ 1985, 39) o substituir-lo pel de persistència, ja que al cap i a la fi, la resistència dels substrats pre-romans s'ha manifestat principalment en el domini de les tècniques, de la cultura i de la religió, és de fet una persistència (BARROUL 1976, 404-405). La resistència activa és un fenomen que, en general, només es localitza al principi del procés aculturador, si s'observés al final, seria més pròpiament contraaculturació (BASTIDE 1971, 57). D'aquest fet els antics ja s'adonaven. Quin historiador de l'antigüitat seria tan agosarat de parlar de resistència organitzada i conscient per foragitar als romans? (en aquest sentit: TARRADELL 1965, 116; ABADAL 1967, 145; BENABOU 1976, 367; ETIENNE et al. 1976, 95).

3.3. ROMANITZACIÓ

Molt més familiar en la terminologia de l'historiador i de l'arqueòleg, sembla d'antuvi que hauria de posseir menys discrepàncies; no hi ha res més lluny de la realitat. Ja fa anys A. Balil remarcava el seu caràcter equivoc, i poc a canviat el panorama des

d'aleshores. Es planyia Balil que no era fàcil precisar què entenen els diferents autors, i com en ocasions s'exigia d'Hispania fenòmens que no arribaren a presentar-se ni tan sols a la pròpia Itàlia (BALIL 1963, 174). Un malestar semblant expressava Benabou quan qualificava la romanització de terme imprecís, que denominava a la vegada un "procés" i el seu "resultat" que, en definitiva, són "conquesta" i "colonització" (BANABOU 1976, 369; en sentit similar TARRADELL 1961, 325; ABADAL 1967, 135). I òbviament coneixem millor el "resultat" que el "procés" (BALIL 1963, 175), quan "poder seguir de prop com els ibers es transformen en llatins seria per a qualsevol persona interessada per la història un espectacle fascinant" (TARRADELL 1965, 116). La pugna entre definir el procés o el resultat recorda la que envolta el concepte d'aculturació. Per J.M. Blàzquez, en referir-se als pobles del nord i nord-oest peninsular opina que és impropï parlar de romanització, i proposa de parlar d'assimilació (sic) (BLAZQUEZ 1985, 7).

La confiança en el "resultat" final ha propiciat insistir en els tòpics: els soldats romans presents a Hispania com agents de canvi, tanmateix els ibers mercenaris, el clima, els recusos naturals o els graus culturals previs (SANCHEZ ALBORNOZ 1949, 5-35; BLAZQUEZ 1975 II, 19). No s'han abordat estudis en profunditat que separin allò anecdòtic d'allò fonamental, que tendeixi a valorar un canvi social importat. Algunes valoracions resulten ingènues de la incomoditat de vida en poblat enlairat (BALIL 1973, 113-239); quan

desconeixem el tipus de vida que portaven a la plana; o l'afirmació de veure en la romanització, la mort de l'ibèric i el triomf de la renúncia, el passotisme i el servilisme (sic.) (MALUQUER 1982a, 66-67; ja contestat a JUNYENT 1986, 261).

I en sentit contrari, no és que precisament manquin definicions felices de què és romanització: "s'entén per romanització el procés que va anar transformant la societat indígena en una comunitat sota el patró llatí" (TARRADELL 1978, 216); "nosotros entendemos por romanización la asimilación, adaptación e identificación al gusto i sentir romanos, un "proceso" cuya culminación es la identidad entre el romano de Roma y el romano de Hispania... Lengua, nombre y vestuario poden considerarse, como ya advirtió Estrabón (III, 2-15) los "signos externos" de este proceso" (BALIL 1963, 174).

Considerem preferible el terme romanització més que no pas llatinització, que seria un aspecte parcial del primer terme, vinculat al canvi lingüístic. No seria ociosa una valoració del concepte italització si es confirmava una presència d'influències itàliques de diversa procedència, però el fet d'una discussió així ultrapassa el marc del nostre treball. Algun autor, preferentment pel migdia peninsular prefereix el terme hel.lenització, referint-se a la cultura que tant bàrquides com romans introdueixen a la Península (BENDALA 1981, 33-48). De totes maneres, Roma fou en tot moment el cap hegemònic i és just que reconeguem el terme

romanització.

3.4. IBERO-ROMÀ I IBÈRIC TARDÀ

Vist el grau de mescladissa dels habitants de l'antiga àrea ibèrica des del s. II a.C., se'ls anomena sovint, de forma genèrica ibero-romans. Arqueològicament també és una etiqueta còmoda, però com a la vegada arbitrària: aquells materials que precisament il·lustren el moment de canvi se'ls designa en conjunt ibero-romans; per extensió passa als jaciments que els presenten i, a les monedes de patró romà i llegenda en indígena.

Ara bé, allò que realment ens interessa és saber si existí o no una societat ibero-romana causant d'aquesta cultura, i es aquí on comencen els dubtes sobre l'autenticitat d'emprar aquest mot. L'administració romana distingia molt bé quina era la situació jurídica dels indígenes i aquests també coneixien el paper que se'ls reservava, sense que es produís una fusió directa de societats. El grup hegemònic exterior deixà un marc pels sotmesos, on es desenvolupaven cultures ibèriques "marginals" amb elements propis i prestats dels nou vinguts, que transitòriament eren ibero-romanes, però que tendien a ésser romanes per pèrdua i substitució dels elements propis. Socialment existien romans i existien ibers en vies d'ésser romans, que produïen una cultura qualificable d'ibero-romana, però també d'ibèrica tardana en el mateix sentit, sempre canviant i desigual.

4. TESI I PREMISSES QUE ES PASSEN A DEMOSTRAR

4.1. ELS CONCEPTES

Aquest treball es dedica a valorar el procés de canvi cultural que la conquesta romana comportà en les poblacions indígenes de la zona baixa de les províncies de Lleida i Osca, una àrea que s'ha perfilat i descrit a la introducció (veure pàgs. 23-25).

Ens interessa tant la presència de mencions i de vestigis indígenes o mixtes, com dels aspectes que els afectaren, i que es poden entreveure a les fonts clàssiques greco-llatines, a l'epigrafia ibèrica i romana, a la numismàtica o les restes materials -entre les quals i, de forma especial els llocs d'habitat i certs materials terrissaires descendents dels que es produïren abans de la conquesta-. D'aquí intentarem la valoració de les causes que configuren l'existència, el desenvolupament i la desaparició per assimilació dels indígenes com a grup diferenciat de la cultura dominant romana.

La tesi principal serà calibrar el paper indígena en el procés de la transformació social i cultural com protagonista del canvi cultural, que es concreta en la formació de l'Horitzó Ibèric Tardà i en les posteriors pervivències. Un rol que discorra pels canals que li deixa el món romà, el qual de vegades accelera el procés i d'altres fins i tot el retarda; un protagonisme que no comporta exclusivitat: en gran mesura contribuï la pròpia praxis de l'administració romana, i caldrà estar atents al paper que jugà una possible -en el cas que es confirmés-, colonització agrícola de romans o itàlics.

Els anhels de les capes socials indígenes més elevades per integrar-se, provocaria una voluntat col·lectiva conscient o no, d'esdevenir cada cop més romans. Valorem aquesta transformació progressiva -extensible a la resta del món ibèric- amb més pes que la simple presència de soldats estrangers o les reorientacions econòmiques com a solucions que s'han anat presentant fins ara. Són els tòpics els principals obstacles que ens trobem a l'hora de valorar les dades disponibles: haurem d'apropar-nos en la mesura que ens sigui possible al veritable centre de la transformació, el canvi de societat. És el component indígena el que explica perquè la "romanitat" i per diverses causes, en unes àrees de l'Imperi no passà d'ésser un lleuger vernís; en altres contràriament s'arribà a una total assimilació amb un procés més accelerat que en la que ens ocupa.

Degut a la considerable manca de treballs monogràfics sobre l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a terres de Lleida i Osca, en la pròpia elaboració del treball, aspectes com l'epigrafia ibèrica, els jaciments o les produccions ceràmiques inclouen documentació inèdita, de les quals se'n dedueixen altres tesis secundàries sobre les mateixes. Finalment cercarem reeixir en una proposta teòrica que pugui transcendir de l'àrea escollida com a base de l'estudi, ja que és només una porció d'una gran transformació de l'Occident Mediterrani.

4.2. CRITERIS SEGUITS EN LA RECOLLIDA D' INFORMACIÓ

1. Seleccionem les fonts literàries en funció de la menció dels ilergets en aquest període, quan tenen alguna cognotació social i cultural per petita que sigui. Les simples descripcions del paisatge físic o les recreacions literàries no són tingudes en compte.

Treballarem amb 50 passatges de desigual extensió, majoritàriament extrets dels historiadors Polibi i Titus Livi, i minoritàriament de Dió Casi, Apià, Diodor de Sicília, Pseudo Fronti, Plutarc, Florus, Estrabó, Caèsar, Varró i Plini el Vell.

2. La documentació epigràfica la recollim en dos blocs: epigrafia ibèrica que quan no hi ha indicis de pertanyer a l'Horitzó Ibèric Ple, incorporem aquí per sistema, i epigrafia llatina amb noms indígenes.

3. La numismàtica és recollida en forma de resum de la informació disponible per cada seca.

4. Reunim 216 punts arqueològics amb alguna referència de materials ibèrics i romans coincidents en l'espai. No tots presenten la mateixa informació:

- Notícies bibliogràfiques que no es contrasten per l'arqueologia científica, es recullen però s'eliminen de l'estudi final.

- Jaciments amb Horitzó Ibèric Tardà, dels quals n'hem visitat uns setanta. La majoria són coneguts bibliogràficament, només uns pocs són inèdits i els coneixem a través de les persones que els descobriren o per la Carta Arqueològica de la Generalitat de Catalunya, posada en marxa precisament als darrers anys.

De cada jaciment contrastat seguim el següent esquema: 1. Descripció del jaciment. 2. Visibilitat i entorn. 3. Materials més significatius per una datació de l'Horitzó Ibèric Tardà. 4. Bibliografia resumida a l'època que ens interessa.

5. Respecte a les ceràmiques i objectes mobles

són anomenats, descrits i presentats en la forma habitual en aquests casos. Reservem per l'estudi la numeració de les formes. La numeració la farem seguint una tipologia formal (p.e. en la línia que efectuà N. Lamboglia per la ceràmica de vernis negre), elaborar una autèntica classificació (p. e. com a fet J.P. Morel amb les mateixes peces) ultrapassaria aquesta tesi, i creiem que el marc més adequat és un estudi inter-regional d'aquesta ceràmica.

Fem una excepció amb els kálathoi, la forma més freqüent, ja que directament descrivim les vores com a grups A, B, C o D segons les posicions de les ales:

Grup A: ala 100% exvasada a l'exterior.

Grup B: ala en posició central respecte al cos, de vegades matisem el grau de desplaçament.

Grup C o tipus Raïmat: ala desplaçada a l'interior més d'un 75%.

Grup D: ala penjant per facilitar un tipus de tapadora concreta, amb vora de forta flexió.

Avancem que els grups C i D són produccions locals ilergetes amb possibilitat de cronologies concretes; en realitat són recreacions o pseudo-kálathos. A i B són produccions standart, amb possibilitat d'importació o d'imitació local.

5. LA DOCUMENTACIÓ DISPONIBLE

5.1. LA DOCUMENTACIÓ LITERÀRIA

5.1.1. Vinculació dels ilergets a Hannibal.
Pol. 3, 35, 2. F.H.A. III, 46 (sic.).

Un cop passat ja l'Ebre (Hannibal) va sotmetre els ilergets, bargusins, airenosis i andosins, pobles que s'estenen fins els Pirineus. Després d'haver subjectat totes aquestes gents i d'haver pres per la força algunes de les seves ciutats, promptament i inesperadament, però que després de freqüents i renyits combats i amb pèrdua de molta gent.

5.1.2. Idem. Tit. Liv. 21, 23. F.H.A. III, 49.

(Hannibal) que havia passat l'Ebre, va sotmetre d'entre ells als ilergets, als bargusins, als ausetans i als lacetans, que són limitrofs dels Pirineus.

5.1.3. Contingent ilerget que deixà Hannibal a Hasdrubal. Pol. 3, 33, 7. GUALLAR 1956, 115.

També el deixà (a Hannò) 450 genets libi-fenícis, 300 ilergets, 1800 nòmides i masilis.

5.1.4. Idem. Tit. Liv. 21, 22. F.H.A. III, 48.

...i una petita tropa de 300 genets ilergets procedents d'Hispania...

5.1.5. Indíbil presoner dels romans. Pol. 3, 76, 3. F.H.A. III, 55. GUALLAR 1956, 195.

(Cneu Scipiò) va fer presoners el general cartaginès Hannò i dels ibers Andòbales; aquest resultava ser un tirà de terra endins, i s'havia distingit sempre, per la seva adhesió als cartaginesos.

5.1.6. Accions ilergetes, setge d'Athanagrumi tractament romà. Tit. Liv. 21, 61. F.H.A. III, 58.

Hasdrubal que ja era allà, impulsà a la defecció al poble dels ilergets, els quals ja havien entregat ostatges a Escipiò, i amb el jovent d'aquests devastà els camps dels aliats fidels als romans. Un cop vingué Escipiò del seu campament d'hivern, s'allunyà altra vegada (Hasdrubal) de tot el camp d'aquesta part de l'Ebre. Escipiò, havent atacat el poble dels ilergets i el seu exèrcit, abandonat ara pel causant de la defecció,

i havent fet retrocedir a tothom, posa setge a la ciutat d'Athanagrum, que era la capital d'aquest poble, i en el transcurs de pocs dies, després d'imposar un nombre més gran d'ostatges que abans i multar-los amb diners, va rebre els ilergets sota la seva autoritat.

5.1.7. Nova topada amb els romans, encapçalada per Indíbil i Mandoni. Tit. Liv. 22, 21. F.H.A. III, 67-68.

Mandoni i Indíbil, el darrer dels quals anteriorment havia estat règul dels ilergets, després que els romans es retiraren del passadís a la costa, i un cop revoltats els seus paisans es llançaren a devastar els camps pacífics dels aliats dels romans. En contra d'ells Escipiò envià tribuns militars amb tropes auxiliars armades a la lleugera, que amb poc esforç els dispersaren, ja que es tractarven de bandes desordenades, hi hagué molts morts i alguns captius, i bona part d'ells, foren desarmats.

5.1.8. Indíbil comanda 7.500 suessetans. Tit. Liv. 25, 32. F.H.A. III, 88. GUALLAR 1956, 92-93.

...Indíbil, del qual corrien rumors que arribava amb set mil cinc-cents suessetans...

5.1.9. Pressions i abusos dels generals cartaginesos. Pol. 9, 11, 3-4. F.H.A. III, 92. GUALLAR 1956, 115.

Hasdrubal, fill de Giscò, arribà a un grau tan alt d'abus de poder, que exigí una crescuda quantitat de diners a Indibil, el més fidel aliat dels cartaginesos a Ibèria, el qual va pogué ser desposseït del seu regne abans de trair la seva fidelitat i a qui per reconeixement restabliren (els pònics) en el tron. I en el cas que aquest negligís confiat en la seva antiga amistat amb els cartaginesos, Hasdrubal el calumnià i l'obligà a entregar les seves filles com a ostatics.

5.1.10. El discurs de la muller de Mandoni.
Pol. 10, 18, 7-15. F.H.A. III, 112. GUALLAR 1956, 75.

En aquest temps, de les dones ostatics, es va agenollar als seus peus (Escipiò) la muller de Mandoni, que era germà d'Indibil, el rei dels ilergets, per a pregar-li amb llàgrimes que, de llur dignitat, en tingués un compte millor que els cartaginesos. Ell, compadit, va inquirir que els mancava de les coses necessàries, perquè ella era una dona ja d'avançada edat, que evidenciava excel·lència i majestat. Però ella callava, i aleshores ell va cridar els homes que tenien al seu càrrec les dones. Aquests, en ésser allà, declararen que els cartaginesos els donaven en abundància el que elles necessitaven. Però la dona, abraçada altra vegada com abans als genolls de Publi Escipiò, deia les mateixes paraules, i ell restava més confús, i començà a sospitar negligència per part d'ells, i que aleshores els comissionats no li deien la veritat. Va dir, doncs, a les dones que cobressin ànim, perquè ell en nomenaria uns

altres que en tinguessin cura i no els manqués res del necessari. Ella després d'un breu silenci, va dir: "O general, no has entès del tot les nostres paraules, si et penses que demanem quelcom per al nostre aliment". Aleshores va captar Escipiò la veritable intenció de la dona i, recorrent amb la vista la bellesa de les filles d'Indíbil i de molts altres reis, no va poder contenir les llàgrimes, quan la dona li va haver insinuat breument llurs desgràcies. Aleshores va palesar que havia entès el seu pensament: prengué la mà de la dona i, li va dir que s'encoratgessin ella i també les altres, i que, com ja havia dit, nomenaria per aquesta cura uns homes de probitat per a la seva custòdia.

6.1.11. Idem. Tit. Liv. 26, 49. GUALLAR 1956, 94-95.

Mentrestant, es destacà d'entre el grup d'ostatges una dona d'edat avançada, la muller de Mandoni, qui era germà d'Indíbil, règul dels ilergets, s'abraçà als peus del general i començà a pregar amb totes les seves forces perquè demanés un major interès als guardes la cura i tracte de les dones. Escipiò manifestà que res els mancava, la dona tornà a parlar: no estimem en molt aquestes coses, ja que tal vegada no són suficients d'acord amb la nostra condició de captives?. Altra preocupació tinc que m'adono de la seva edat -perquè personalment sóc lluny de qualsevol perill respecte al meu sexe-. Al voltant d'ella es trobaven les filles d'Indíbil en la flor de l'edat i la formosor, i

d'altres de similar rang, totes les quals la venaraven com una mare. Llavors va dir Escipiò: "Per a edificació meva i per a exemple del meu poble estava predisposat a fer que els nostres respectessin tot allò que en altres llocs es té per inviolable: ara m'apressa a prendre l'assumpte amb major interès la vostra virtut i la vostra dignitat, ja que ni en la desgràcia us heu oblidat del decor propi d'una matrona. Després les lliurà a un baró de reconeguda integritat i ordenà guardar-les tan respectuosament i modestament com a les esposes i mares dels seus propis hostes.

5.1.12. Idem. Dion Cass. Fr. 57. 42.(Boiss.I, 243). F.H.A. III, 113

(Escipiò) ordenà a alguns dels captius del servici en el campament que restituïssin els ostatges en tot allò que ells necessitessin per al seu manteniment. Per això moltes ciutats i molts prínceps i entre els quals Indibil i Mandoni dels Ilergets, s'aproparen i prengueren partit pel seu bàndol.

5.1.13. Indibil i Mandoni deixen el bàndol púnic. Tit. Liv. 27, 7. GUALLAR 1956, 96-97.

Prengueren la mateixa causa Indibil i Mandoni, sense cap dubte els principals de tota la Hispània, de deixar a Hasdrúbal i retirar-se amb totes les tropes del seu poble.

5.1.14. Idem. Pol. 10, 35, 6. F.H.A. III, 116-117. GUALLAR 1956, 116.

Des de feia temps Indibil i Mandoni, els dos principals dels reis ibers per aquella època i considerats com els més fidels amics dels cartaginesos, anaven tramant ocultament i espiant el moment d'abandonar-los, des d'aquella ocasió en què Hasdrúbal, amb el pretext d'assegurar-se la seva fidelitat, els havia exigit en penyora una gran suma de diners, mullers i filles, com hem dit abans.

5.1.15. Entrevista d'Indibil amb Escipiò. Pol. 10, 37, 7. F.H.A. III, 117. GUALLAR 1956, 116-117.

Els d'Indibil ja de temps enrera havien enviat legats a Escipiò, i aleshores quan ell s'atansava en aquells indrets, li sortiren al pas des del seu propi camp, junt amb llurs amics. En una conversa manifestaren els serveis i la fidelitat que havien tingut sempre amb els cartaginesos, i li exposaren les injúries i els afronts que havien sofert. Per això pretenien que ell mateix fos jutge del que havien fet, i si es demostrava que havien calumniat injustament l'acusació, que feien contra els cartaginesos, que ell sabés que tampoc no podien preservar en la lleialtat amb els romans, però, si per les moltes injúries que havien enumerat es veien forçats a abandonar la seva amistat, aleshores hauria de tenir bona esperança que si ara escollien el partit dels romans guardarien amb fermesa l'amistat envers ells.

5.1.16. El discurs d'Indibil. Tit. Liv. 27,17.

GUALLAR 1956, 96-97.

Mentre (Escipiò) travessava per territoris pacificats, l'acompanyaven o sortien a rebre'l els seus aliats, si passava pels límits de cada poble, li sortiren a l'encontre Indibil i Mandoni amb les seves tropes. Parlà per tots dos Indibil, i no certament con un bàrbar neciament i incautament, tot el contrari amb dignitat i gravetat, més proper a excusar el seu pas com a necessari, que a gloriar-se d'ell com aquel que aprofita la primera ocasió per fer-ho. Sabia ell -deia- que el nom de trànsfuga era repugnant als antics aliats i sospitós pels nous; no condemnava però, aquest costum humà quan l'odi portava a la duplicitat de la causa o patit i, no només, el nom de trànsfuga. Després va fer-ne memòria dels seus mèrits amb els cabdills cartaginesos i de la seva avarícia i subèrbia i dels greuges de tota mena que ell i els seus havien rebut com a pagament. Així -continuà-, el nostre cos ha estat fins la present entre ells, el nostre ànim ja feia temps que estava en aquell bàndol que consideràvem que es feia causa al dret i a la decència. També va dir que ells acudien suplicants als déus, que no podien tolerar la violència i les injustícies dels homes; que demanava a Escipiò que aquell pas als romans no se'ls considerés ni a frau ni a honor, perquè tal com des d'aquel dia els conegué per experiència pròpia, així apreciaria el valor de la seva ajuda. El romà respongué que així ho faria i que no tindria com uns desertors als que cregueren invalida una

aliança que en res diví ni en res humà es respectava. Després va fer passar a presència d'ells les seves dones i fills, que els foren retornats, plorant ells d'alegria. I aquell dia se'ls va rebre com a hostes; al següent fou acceptada la seva paraula amb un pacte escrit i se'ls invità a conduir les seves tropes. En un mateix campament plantaven les seves tendes, fins que sota el seu comandament, arribaren fins a l'enemic.

5.1.17. Escipiò i el títol de rei que li atorga Indibil. Pol. 10, 38, 1-5. F.H.A. III, 117. GUALLAR 1956, 116.

De tot això (vid. 6.1.16) encara es van dir més coses, i quan callaren va prendre la paraula Escipiò, i va assegurar que creia en el que ells li deien, que ja coneixia molt bé el caràcter dels cartaginesos més que tot per la crueltat d'ells amb els altres ibers, i principalment amb les seves mullers i filles, que ell havia trobat amb l'aspecte no d'ostatges, sinó de presoneres i d'esclaves, afegint que ell mateix, en canvi, els havia guardat un lleialtat tal, que no ja ells, sinó els mateixos pares d'elles no haurien observat. Reconegueren tots que hi estaven d'acord, i començaren a adorar-lo, anomenant-lo "rei". Els presents van indicar el mot a Escipiò, i aquest, commogut, va exhortar-los a tenir confiança: va assegurar-los que, dels romans, en tindrien molts bons tractes. Immediatament va lliurar-los les filles, i el dia següent va fer un pacte amb ells. L'essencial d'allò que es pactà

fou que ells seguirien els comandants romans, i que obeirien les seves ordres.

5.1.18. Generositat d'Escipiò amb Indibil. Tit. Liv. 27, 19. F.H.A. III, 126. GUALLAR 1956, 96-97.

... Després es repartiren regals als règuls i principals dels Hispànics, i del gran nombre de cavalls capturats, ordenà (Escipiò) que Indibil escollís tres-cents, els que ell volgués.

5.1.19. Primera sublevació d'Indibil i Mandoni. Tit. Liv. 28, 25. F.H.A. III, 153. GUALLAR 1956, 98-99.

Mandoni i Indibil, després de l'expulsió dels cartaginesos d'Hispania ja es veien amos d'aquest regne, cap cosa els semblava suficient de contenir-los, revoltaren els seus veïns -eren aquests els lacetans- i als joves dels celtibers, arrasaren els camps suessetà i sedetà, socis del poble romà. Una altra revolta sorgí entre els romans en el campament de les proximitats del Sucro.

5.1.20. Sobre la revolta d'Indibil. Apià Iber. 37-38. F.H.A. III, 158

Iber 37. Mentre s'havia amotinat l'exèrcit romà, Indibil, un dels reis que havien arribat a un acord amb Escipiò, realitzà una incursió en una part del territori sotmès a ell. I quan Escipiò marxà contra ell,

sostingué el combat amb bravura i matà 1.200 romans, però degut a la pèrdua de 20.000 dels seus es va veure obligat a demanar la pau. I Escipiò li imposà una multa i arribà a un acord amb ell.

Iber 38. Els causants de la revolta foren portats a judici, els seus béns confiscats i entregats a suplici. S'imposaren tributs als pobles que s'havien ajuntat als insurgents; se'ls desarmà i se'ls exigí ostatics i s'hi establiren guarnicions.

(2a. revolta) Mentrestant Indibil, i quan Escipiò marxà, es revoltà altre cop. Els generals d'Ibèria el mataren després de reunir tot l'exèrcit que tenien en les guarnicions i altres forces procedents dels pobles sotmesos.

5.1.21. Propòsit de finalitzar la sublevació entre els règuls. Tit. Liv. 28, 25. GUALLAR 1956, 98-99.

Mandoni i Indibil, després que els fou donada la notícia que Escipiò era viu, varen desistir del seu propòsit, havien tornat als seus límits i ja no restava ningú amb qui aliar-se en la seva bogeria. Considerades totes les possibilitats, no tenien altre camí sinó donar un pas enrera, per altra banda no gaire segur, en els seus desastrosos propòsits, de lliurar-se a la justa ira o clemència del general, de la qual no s'havia de desesperar. Comenaven entre si que ell havia perdonat els enemics fins i tot amb els que havia combatut cos a cos;

que la seva sedició no havia ocasionat sang; que no havia estat atrop ni mereixedora de càstig i altres consideracions similars segons que l'enginy humà és llarg en excuses amb els delictes propis.

5.1.22. Preparatius contra els ilergets Tit. Liv. 28, 26. F.H.A. III, 154. GUALLAR 1956, 100-101.

Dissolt el consell, s'ordenà una expedició contra Mandoni i Indibil a l'èxercit que era destacat a Cartagena, i per tal que semblés que cap altra cosa s'havia resolt, s'ordenà preparar provisions per a alguns dies.

5.1.23. Arenga contra Indibil d'Escipió. Pol. 11, 31, 1-5. F.H.A. III, 151. GUALLAR 1956, 117.

Escipió, convocades sense perdre temps les seves tropes en la mateixa ciutat de Cartago-Nova, els va fer una arenga sobre l'audàcia d'Indibil, i de la seva deslleialtat envers els romans; i entre les moltes raons que aportà en el discurs avivà la còlera de la multitud contra aquest príncep. Els va enumerar els combats que abans havia sostingut contra els ibers i els cartaginesos junts; sota el comandament d'aquests darrers; i que si sempre havien sortit victoriosos, ara que només havien que lluitar contra aquests ibers conduïts per Indibil, no s'havia de dubtar de la victòria. Per això no he volgut acceptar com a aliat a cap dels ibers en aquesta empresa -va dir- i afrontar el

risc amb els romans sols.

5.1.24. Tres fragments sobre la mateixa arenga en Titus Livi.

a) Tit. Liv. 28, 27. GUALLAR 1956, 100-101.

Quina altra cosa havieu desitjat, sinó allò que optaren ilergets i lacetans?. I no obstant això, ells seguiren a Mandoni i Indibil, barons de règia ascendència, com a cabdills de la seva bojeria.

b) Tit. Liv. 28, 27. GUALLAR 1956, 100-101.

Quin mal us havia fet la Patria, a la qual anàveu traint en associar els vostres plans amb els de Mandoni i Indibil?.

c) Tit. Liv. 28, 28. GUALLAR 1956, 100-101.

Vosaltres, que a més d'associar els vostres plans amb Mandoni i Indibil, éreu a punt d'associar també les armes.

5.1.25. Frustrades expectatives de pau el bàndol indígena. Tit. Liv. 28, 31. F.H.A. III, 155. GUALLAR 1956, 100-101.

Mandoni i Indibil, que havien tornat als seus confins, romangueren en pau algun temps, indecisos i tot

esperant què es resolria sobre la sedició, confiats que, si als romans se'ls atorgava el perdó del seu error, també a ells se'ls podria perdonar. Després que es divulgà la notícia de l'atrocitat del suplici i pensat que la culpa seva seria considerada digna d'un càstig semblant, criden de nou a les armes al seu poble, i reunides de la mateixa forma les tropes auxiliars que abans havien tingut, amb vint mil infants i dos mil cinc-cents genets marxaren al camp sedetà, on al principi de la seva defecció havien emplaçat els seus campaments fixos.

5.1.26. Dura arenga d'Escipiò contra els ilergets on són rebaixats a bandolers. Tit. Liv. 28, 32. F.H.A. III, 155-156. GUALLAR 1956, 102-103.

...Va dir (Escipiò) en veu alta que no es venjaria d'aquell crim amb una disposició d'ànim igual al que abans havia donat fi a la pèrdua dels ciutadans romans. Afegí també que aleshores, com si esquincés les seves pròpies entranyes, amb plors i gemecs com, amb els caps de trenta homes havia expiat la culpa de vuit mil soldats; que ara en canvi, es llançava amb ànim alegre i decidit a la matança dels ilergets. Ja que aquests ni havien nascut a la mateixa terra, ni li eren vinculats per cap aliança, ja que el pacte de fidelitat i d'amistat, l'únic que va existir, ells mateixos l'havien trencat criminalment..., ...va dir que aquí no hi havia més que bandolers i caps de bandolers, els quals, per a devastar els camps dels seus veïns, cremar les seves

cases i prendre els seus ramats tenien algun coratge, però cap al camp de batalla obert i en combat regular; que aquests més lluitarien confiats en la seva velocitat per a la fugida, que en la força de les armes. Que, en conseqüència, no perquè tingués por d'algun atac per part d'ells ni per veure en la seva revolta el corc d'una guerra més greu, havia pensat aixafar els ilergets abans d'allunyar-se de la província, sinó, sobretot, per no deixar impune una defecció tan culpable, i després perquè no pogués dir-se que en una província sotmesa amb tant d'esforç i fortuna havia restat un sol enemic. Que, en conseqüència, segurs del recolzament dels deus, el segueixin, no per fer una guerra -ja que no es tractava d'un enemic digne d'ells- sinó per castigar uns malvats.

5.1.27. Petició de pau dels ilergets. Tit. Liv. 28, 34. F.H.A. III, 157. GUALLAR 1956, 106-107.

Indíbil, renunciant als seus plans militars, pensant que no hi havia res que fos tan segur en la derrota com la fidelitat i la clemència d'Escipiò que ja era coneguda, li envià el seu germà Mandoni; ell abraçat als genolls del general acusà la fatalitat d'aquella època en la qual, com si fos sota la influència d'un pernicios contagi, als ilergets, als lacetans i als romans mateixos se'ls havia torbat el seny. Va dir que la seva disposició d'ànim, la del seu germà i la del seu poble era favorable, que si Escipiò ho creia oportú, lliurarien una vida que d'ell mateix havien rebut, o si se'ls conservava per dues vegades la vida, que a ell

només la deuriem, i la consagrariem perpètuament al seu servei. Que abans havien col·locat la confiança en les virtuts de la pròpia causa, quan encara no havien experimentat la clemència d'ell; que ara, contràriament, no posaven cap esperança en la seva causa, sinó en la misericòrdia del vencedor.

5.1.28. Resposta que reben d'Escipió. Tit. Liv. 28, 34. F.H.A. III, 157-159. GUALLAR 1956, 106-107.

Els romans tenien per antic costum no fer un foedus sobre un poble amb el qual no estiguessin lligats amistosament per algun pacte o justes lleis, com si es tractés d'un regne ja pacificat, sinó era després que aquell poble hagués lliurat tot el que era diví i tot allò que era humà, lliurats ostatges i armes i, després que els hagessin imposat els romans guarnicions en les pròpies ciutats. Escipió, despaxant-se amb moltes invectives contra el present Mandoni i contra l'absent Indibil, va dir que ells certament havien merescut la mort pel seu crim; però que els deixaria viure per la seva pròpia bondat i per la del poble romà. Que, altrament, no els desarmaria ni els imposaria ostatges -ja que aquests són penyora per als qui tenen temors a una rebel·lió-; que ell els deixaria lliures les armes i lliures les voluntats; que si el traïen no castigaria a hostes innocents, sinó ells en persona, ni es venjaria d'un poble desarmat, sinó de l'ènemic a qui prengué amb les armes a la mà. Que a ells, que coneixien ja l'amistat i l'odi de Roma, els permetia o bé viure amb els romans

propicis o bé amb els romans airats. Així fou acomiadat Mandoni, després d'haver-li estat imposada únicament una quantitat en diners per tal de poder-ne pagar l'estipendi als soldats. Ell (Escipió) enviant per davant a Marci a la Hispania Ulterior i a Silà a Tarraco, romangué enllà pocs dies mentre que els ilergets pagaren totalment la quantitat que els havia estat imposada.

5.1.29. Segona sublevació d'Indibil. Tit. Liv. 29, 1. F.H.A. III, 165. GUALLAR 1956, 164-165.

En aquesta mateixa campanya s'originà una gran guerra, i en fou promotor l'ilerget Indibil, sense cap més motiu que el menyspreu que la seva admiració per Escipió li havia fet envers els altres generals. Indibil pensava que un cop morts la resta de generals per Hannibal, era l'únic que els restava als romans; que, per aquesta mateixa causa, després de morts els Escipions, no havien tingut cap altre general més per enviar a Ibèria i que havia estat cridat contra Hannibal quan a Itàlia la guerra apressava; creia que, igualment com els romans, només tenien a Ibèria generals de nom, havia tret d'aquesta nació l'exèrcit veterà, i que tot seria entre ells terror, ja que es tractava d'una indisciplinada turba d'inexperts. Pensava que mai no s'havia de presentar una ocasió tan apropiada per alliberar Ibèria; que fins llavors havien estat esclaus dels cartaginesos o dels romans, i no precisament alternativament d'uns o dels altres, sinó que, en alguna ocasió, d'uns i d'altres alhora. Que els cartaginesos havien estat expulsats pels

romans i que aquests, si els ibers es posaven d'acord, podien ésser expulsats també si de manera que, lliberada Ibèria de tota mà estrangera, tornés per sempre als costums i als usos dels seus pares. Amb aquestes consideracions i d'altres de semblants posà en moviment no només als seus, sinó també als ausetans, poble veí i d'altres tres pobles que els limiten. Així, doncs, en pocs dies es reuniren en el camp sedetà, on s'havien donat cita, trenta mil infants i quasi quatre mil genets.

5.1.30. Els ilergets imiten la formació romana.

Tit. Liv. 29, 2. F.H.A. III, 165. GUALLAR 1956, 108.

Al centre eren els ausetans; a l'extrem dret els ilergets, l'esquerra era defensada per altres pobles hispànics poc coneguts; entre els extrems i el cos central havien deixat uns espais força amples per a enviar per ells, quan arribarà el moment, la seva cavalleria. També els romans després d'haver desplegat el seu exèrcit en ordre de batalla segons el seu costum, únicament en això imitaren als enemics, en deixar entre les legions uns passadissos oberts a la cavalleria.

5.1.31. Condicions de rendició dels ilergets.

Tit. Liv. 29, 3. F.H.A. III, 165-166. GUALLAR 1956, 110-111.

Com que aquests (els legats hispànics) donaren la culpa a l'instigador de la guerra Indibil i als

restants prínceps, dels quals la major part havien caigut en el camp de batalla, després d'entregar les armes i de donar-se per vençuts, se'ls va respondre se'ls acceptaria si presentaven vius a Mandoni i als altres inductors de la guerra; que, de no ser així, portarien el seu exèrcit contra el camp dels ilergets, i dels ausetans i succesivament contra els dels altres pobles. Això els fou dit als legats i comunicat a l'assemblea (d'hispanics). Enllà mateix foren apressats Mandoni i els altres capitostos i entregats al suplici. Als pobles hispànics, se'ls tornà la pau, se'ls dobla l'estipendi d'aquell any i se'ls imposà com a contribució de guerra blat per a l'exèrcit durant sis mesos, mantes i toges; i foren acceptats ostatges del voltant d'uns trenta pobles.

5.1.32. La menció d'Indibil Celtiber. Dio. Sic. 26, 22. F.H.A. III, 166.

Indibil el celtiber, després de les victòries i perdons d'Escipiò, per segona vegada prengué les flames de la rebel·lió aprofitant l'ocasió favorable que se li presentà.

5.1.33. Els romans diuen potenciar als dinàstes locals i es posa com a exemple a Indibil, tretze anys després de la seva mort. Pol. 21, 11, 3. GUALLAR 1956, 118.

...una prova d'això eren Indibil i Colcas en Ibèria, Masinissa en Africa i Pleurates en Ilíria, que de

capitostos de minsa importància, amb l'auxili de Roma havien esdevingut reis, i com a tals eren reconeguts.

5.1.34 Els legats del règul Belistages davant de Catò. Tit. Liv. 34, 11. F.H.A. III, 182-183; MARTINEZ GAZQUEZ 1974, 117.

Tres legats de part del règul dels ilergets Belistages, dels quals un era el seu propi fill, anaren enllà (Emporion) quiexosos perquè els seus castella eren atacats, i que no hi havia cap esperança de resistir si els romans no enviaven reforços: tres mil soldats eren suficients.

B) Tit. Liv. 34, 11. MARTINEZ GAZQUEZ 1974, 118.

Els legats quan sentiren aquestes raons es postraren plorant als genolls del cònsol i el pregaren que no els abandonés en aquelles circumstàncies tan crítiques, ja que a qui es dirigirien ells si eren rebutjats pels romans? No tenien aliats, ni altra esperança en cap part de la terra. Ells, de voler, haurien pogut trobar-se fora d'aquell perill si haguessin mancat a la seva lleialtat, si haguessin volgut conjurar-se amb els altres (hispanics). Per cap amenaça, per cap espècie de torment s'haurien mogut ells, confiats en tenir dels romans suficient ajuda i protecció. Si aquesta ajuda no existia, si el cònsol els la negava, ells posarien per testimonis als déus i als homes que ells contra la seva voluntat i obligats per no patir les

mateixes calamitats que patiren els saguntins, haurien de traïr i morir amb la resta d'hispanics, més que no pas sols.

C) Tit. Liv. 34, 12. MARTINEZ GAZQUEZ 1974, 119.

... Acomiadà a dos dels legats a fi que anunciessin aquests preparatius a Belistages i als ilergets. Al fill del règul tractant-lo amb amabilitats i amb regals el va retenir al seu costat. Els legats no marxaren abans d'haver vist embarcar als soldats.

5.1.35. Similar a l'anterior. Ps. Front. 4, 7, 31. F.H.A. III, 193; MARTINEZ GAZQUEZ 1974, 119.

Els legats dels ilergets, poble que es comptava entre els seus aliats, es presentaren i demanaren auxili a Cató.

5.1.36. El "triangle" de ciutats de Sertori. Estr. III, 4, 10. F.H.A. IV, 226.

...Arriben (els jacetans) fins els voltants d'Illerdà i d'Osca, ciutats pertanyents als ilergets i emplaçades no gaire lluny de l'Ebre. Sertori, després d'haver estat expulsat de la Celtibèria, va fer la seva darrera guerra en aquestes ciutats i en Calagurris, ciutat dels bascons i al litoral de Tarraco i Hemeroskopeion. Va morir assassinat a Osca.

5.1.37. Sertori organitza a Osca una escola romana per a fills d'indígenes influents. Plu. Sertori, 14, 3. F.H.A. IV, 185.

Reunint a Osca, ciutat populosa als fills dels personatges més principals els posà mestres de totes les ciències i professions gregues i romanes, en realitat els prenia com a ostatics; però en aparença els instruïa perquè en arribar a l'edat varonil participessin en el govern i en la magistratura.

5.1.38. Sobre la tràgica fi de l'escola de Sertori. Plu. Sertori, 25, 6. F.H.A. IV, 234.

... De forma que fent sortir a Sertori de la seva primera benignitat i clemència, s'acarnisà amb els fills dels ibers educats a Osca, donant mort a uns i venent com a esclaus els altres.

5.1.39. Darreres ciutats fidels a Sertori. Flo. 2, 10, 9. F.H.A. IV, 243.

... fins que, vençut Sertori per traició dels seus, derrotat i rendit Perpenna, també varen tornar a la fidelitat de Roma les ciutats d'Osca...

5.1.40. Interès del legat de Cèsar pels veïns d'Ilerda. Caes. b. c. I, 40, 1. FONTES V, 35.

Fabi amb cartes i missives procurava sondejar

la disposició de les ciutats limitrofs.

5.1.41. Sobre la carestia i altres mesures en els indígenes. Caes. b. c. I, 48, 5-6. FONTES V, 43.

L'estació era la més apurada de l'any, perquè els blats ni estaven del tot madurs ni els mancava gaire, a més les ciutats es veien buides, perquè Afrani abans que arribés Cèsar, havia conduït a Ilerda quasi tot el gra, i si alguna cosa havia escapat, Cèsar ja l'havia consumit els dies passats. El bestiar que podia suplir parcialment la penúria, les ciutats colindants l'havien allunyat per por de la guerra.

5.1.42. Abundància d'Afrani per l'accés a les terres a l'altra banda del Segre. Caes. b. c. I, 49,2. FONTES V, 44.

Totes aquestes coses li eren facilitades sense cap perill pel pont de Lleida, i pels llocs de l'altra banda del riu, totalment tancats a Cèsar.

5.1.43. Carestia dels abastos. Caes. b. c. I, 52, 1. FONTES V, 45.

Com sol passar en aquestes situacions no només per la penúria present, sinó també per por de la futura. Es venia ja el modi de blat per 50 denaris.

5.1.44. Els colindants d'Ilerda, i entre ells els oscenses, es passen a la facció de Cèsar. Caes. b. c.

I, 60, 1.FONTES V, 47.

Mentrestant, els oscenses i els calagurritans, agregats a la seva jurisdicció, li envien legats i prometen fer tot allò que ell els ordeni.

5.1.45. Sobre la fidelitat indígena a Pompeu.
Caes. b. c. I, 61, 3.FONTES V, 48.

...aquelles ciutats que seguiren la causa de Sertori en la passada guerra, per haver estat vençudes, respectaven el nom i l'imperi del vencedor, absent i tot. Les que constantment mantingueren devoció al bàndol de Pompeu, l'estimaven pels grans beneficis rebuts; al contrari el nom de Cèsar era poc conegut entre els bàrbars.

5.1.46. Menció d'Otogesa. Caes. b. c. I, 61, 5.
FONTES V, 48.

Un cop presa aquesta determinació, (Afrani i Petrei) manen prendre barques per tot el riu Ebre i conduir-les a Otogesa.

5.1.47. Pervivència d'un sistema d'enmagatzematge. Var. red. rust. 1, 57, 2. F.H.A. VIII, 98.

Els uns tenen com a graners coves sota terra a les quals anomenen sitges, tal com fan a Capadòcia i a Tràcia; altres pous com ara en l'Hispania Citerior al camp Cartaginense i al Oscense.

5.1.48. Els ilergets dintre del conventus Caesaraugustà. Pli. Nat. His. III, 4, 24. FONTES VII, 25.

(Caesarugusta) ... comprèn 55 pobles; dels quals són de ciutadans romans els bilbilitans, els celsenses (que) abans (eren) una colònia; els calagurritans de sobrenom "nasici", els ilerdenses de la gent dels surdaons, juntament als quals el riu Segre davalla; els oscenses de la regió de (S?)uessetania.

5.1.49. Els iessonenes dintre del convent Tarraconense. Pli. Nat. His. III, 4, 23. FONTES VII, 25.

De Tarraco depenen 42 pobles... de ciutadans llatins els ausetans, els ceretans als quals es dóna el sobrenom d'"Iulians" i també d'"Augustans", els edetans, els gerundenses, els iessonenses,...

5.2. LA DOCUMENTACIÓ EPIGRÀFICA

5.2.1. EPIGRAFIA IBÈRICA

5.2.1.A. EPIGRAFIA MONUMENTAL

1. Inscripció del monument n. 1 de Vispesa (Tamarit de Llitera)

Tipus: inscripció en relleu pla sobre fons rebaixat (fig. 10.1; fot. 54-55).

Objecte: fragment conservat d'un monolit monumental decorat.

Material: pedra sorrenca de gra fi. Actualment restaurada i exposada al M.P.H.

Transcripció: (BELTRAN MARTINEZ 1970, 519)

--porció vertical: ...tan : orkeikelaur ;
egisiran . neitin...

--porció horitzontal: ...l (?) ke (?) r...

J. Siles llegeix la primera paraula completa: arceicelaur per orkeikelaur (SILES 1985, 282), la resta de mots són conformes amb A. Beltrán.

Descripció: Inscripció realitzada amb incisió i amb una tècnica -el baix relleu- més pròpia de l'Hispania romana d'arrel cèltica -p.e. les esteles del N.O. peninsular- que de l'estrictament ibèrica (MARCO - BALDELLOU 1976, 103). Les lletres presenten una amplada de traç entre 0,8 i 1,6 cm., i mesuren entre 6 i 6,5 cm., la qual cosa les converteix en les de mida més gran conegudes al món ibèric. Les paraules se separen amb punts, per tal de facilitar la lectura.

Respecte a orkeikelaur (o arceicelaur) Siles diu que probablement és un nom personal. Egisiran té semblances amb inscripcions de ceràmiques de Lliria o amb el plom de Bechí i A. Beltrán veu paraules paral·leles al basc. És Neitin la paraula que a aixecat més espectacular per la semblança amb un altre Neitin d'un "ryton" trobat a Ullastret, el neitekeru del plom 3309 també d'Ullastret, el neitinbeles de Tarrassa (CIL II 6144) i, al neitotingungaibom de la cara A del bronze de Botorrita). A. Beltrán primer, F. Marco i V. Baldellou després, així mateix com la majoria dels que han tractat sobre la inscripció veuen una menció al déu Neton, déu hispànic de la guerra, equivalent al Mart romà; discrepa, però, J. Siles que el considera un nom personal -com

tambè els d'Ullastret i Tarrassa-. Inicialment es va proposar un caràcter commemoratiu pel monument (MARCO - BALDELLOU 1976, 108-109), posteriorment s'accepta més un sentit funerari en la línia de BELTRAN MARTINEZ 1970, 518-522.

El monument va aparèixer casualment i fora de context, s'ha proposat, una cronologia de segona meitat de s. II a I a.C., d'acord amb paral.lels numismàtics i la pròpia ceràmica superficial (fig. 62).

Bibliografia: BELTRAN MARTINEZ 1970, 518-522; 1978, 203; UNTERMANN 1975, D.12.1; PITA 1975, 125; MARCO - BALDELLOU 1976, 101-115; BELTRAN LLORIS 1980d, 86-91; DOMINGUEZ et al. 1983, 150-153; DOMINGUEZ - MAGALLON 1985, 32-34; SILES 1985, 216, 270 i 282, ns. 905, 1178 i 1244.

2. Inscripció del monument n.2 de La Vispesa

Tipus: Inscripció incisa, mal conservada (fig. 10.2).

Objecte: fragment d'estela o monument amb decoració de cavalls, amb la tècnica combinada del baix relleu i la incisió (fig. 63).

Material: pedra sorrenca de gra fi. No sembla pertànyer al mateix monument del punt anterior.

Inscripció:

A) Segons A. Beltrán:

P 1 N E G P

BELTRAN MARTINEZ 1970, 519 i fig. 3)

B) La nostra proposta:

N ' G . P Δ ^ C U . 7 . R

Transcripció: A. Beltrán no efectua una transcripció, ha estat J. Siles qui, d'acord amb el treball de A. Beltrán l'ha duta terme: bi l o s ce r, i dubta si el darrer signe no serà una a; proposa un nom personal. Tot i que sigui difícil una identificació dels signes, discrepem en algunes coses, per exemple en el seu nombre: enfront els sis que proposà A. Beltrán, nosaltres creiem que es poden comptar entre els que es veuen i els espais on hi ha indicis, uns deu signes; a més a més ens sembla possible una separació per punts en dues ocasions que, amb una mica d'atenció són visibles a les pròpies fotografies de detall (fot. 57-58). La transcripció podria ésser:

... 1 ? ke . r a ... ? ? ? ? : be...
n. signe ... 1 2 3 . 4 5 ... 6 7 8 9 : 10...

Els signes de A. Beltrán correspondrien als nostres 1 a 5.

Descripció: Inscripció que ocupa el relleu d'una mena de posta entre dos parells de cavalls

afrontats, i on s'ha volgut representar també amb incisions els regnes que lliguen entre si els èquids. La mida de les lletres oscil·la entre els 2,2 i els 1,8 cm. Si el darrer dels signes que proposem es tractés, com creiem, del sil·làbic be, per la forma oberta dels apèndix inferiors podria paral·lelitzar-se amb la grafia d'aquest signe en les llegendes monetals, i en els grafits de campaniana: B, la qual cosa mancada d'un context estratigràfic podria situar aquesta inscripció entre el s. II i el I a.C, similar a l'anterior epígraf.

Bibliografia: BELTRAN MARTINEZ 1970, 519 fig. 3; MARCO - BALDELLOU 1976, 91; SILES 1985, 127 n. 463.

5.2.1.B. INSCRIPCIONS RUPESTRES I SIGNES EN PEDRA

1. Conjunt de signes ibèrics gravats sobre carreus en les construccions conservades en La Vispesa.

La cisterna del cim i el mur del vessant oriental d'aquest tossal que no fa gaires anys foren objecte d'excavacions pel Col·legi Universitari d'Oscà, aportaren en els blocs tallats, que sense cap mena de dubte s'inspiren en tècniques edilícies romanes, el signe ibèric ka, marcant els blocs (fig. 10.3-4). En total, n'hi ha tres de visibles a la part superior de la cisterna (MAESTRO - DOMINGUEZ 1987, 147) i dos al mur oriental (MAESTRO - DOMINGUEZ 1987, 158).

Els signes es realitzaren amb una profunda incisió i la seva mida oscil·la entre prop dels 20 cm. a la cisterna, i els 10 cm. al mur.

2. L'estela del Pilaret de Sta. Quitèria, Fraga

Tipus: inscripció incisa, segurament de finalitat funerària (fig. 11.2).

Objecte: bloc de pedra, perdut, es coneix la transcripció.

Inscripció i Transcripció: D'acord amb en GOMEZ MORENO 1949, 292:

alorildu
i . belasbais
ereban : keltar
erkermi : ame
teikeoen : erm
i

Descripció: Descoberta a finals del s. XIX per José Salarrullana, el P. Fidel Fita la publicà, sense un dibuix ni fotografies, després es va perdre. Gómez Moreno aportà la transcripció definitiva, posteriorment només s'ha discutit sobre el lèxic. Respecte a aquest hi ha unitat de criteris en considerar alorildu com a nom personal. En (SILES 1985, 51) es poden trobar suggeriments sobre la desinència de datiu i les terminacions en la mateixa forma al basc. També serien noms personals

belasbaisereban, que M.L. Albertos relacionà amb el basc belaz (esparver), i celtarercermi que en ésser un nom creiem que recorda la menció d'Indibil com Celtíber de Dió Casí (veguis 5.1.32), o la menció d'un Marc Licini Celtiber a Isona (LARA 1973, 197 i n. 78). De ameteikeoen, nom de destacar la terminació en, freqüent a l'ibèric.

Les paraules anaven separades per dos punts.

Segons Fita amidava uns 78 cms. de llarg per uns 33 d'ample, i presentava una decoració superior en forma de cercle radiat, que comparà amb l'estela de Barcelona (veure RODA 1977, 80), concretament diu: "El diàmetre de la rueda de seis radios, único adorno del monumento de Fraga, es de 0,15 m., y 0,21 m., la altura del coronamiento. Debajo de éste, en haz apretado, discurren los siete renglones del epigrafe, separados por líneas ó rayas horizontales y comprendidos por un cuadro de 0,29 m. Las letras elegantísimas, hondamente grabadas, sin perfil de trazo ni adelgazamiento, son altas 0,04 m., si bien la primera y única del último renglón no excede de 0,03 m." (FITA 1894, 274). D'acord amb la idea del dibuix de l'estela de Barcelona i amb les mesures que ens proporciona F. Fita, intentem una reconstrucció a escala, a la fig. 11,2.

Bibliografia: FITA 1894, 274-277 i 303; HÜBNER 1897, 341 i n. 178; DEL ARCO 1942, 33; GOMEZ MORENO 1949, 292, n. 23; VALLEJO 1950, 182; TOVAR 1951, 289 i 300;

PALOMAR LAPESA 1960, 372, 380, 382 i 386; BELTRAN 1964, 24; ALBERTOS 1960, 305; 1966, 19, 271-273; MALUQUER 1968, 139, n. 260; UNTERMANN 1975, 218. A.27, D.10.1; BELTRAN LLORIS 1980a, 86-91; DOMINGUEZ et al. 1983, 93; SILES 1985, 51, 53, 115, 162, 226, ns. 119, 128, 411, 635, 946.

3. La inscripció ibèrica rupestre de Cogul

Tipus: inscripció rupestre al costat de les conegudes pintures prehistòriques; els grafitis en cap cas les tallen (Fig. 11.4).

Inscripció: ALMAGRO 1956, 70:

Transcripció: MALUQUER 1968, 140:

baluakebake

uararsbais ibeken / lake ausbausako

auaun iltirten irberekones ansaite asaka

ibakube / bakelbal

Segons J. Siles llegiriem:

balmacebace

acoacus bais m tencaacea

alauniltirten

bacelbal

Descripció: Encara que la cova va ser visitada per científics des del moment del seu descobriment, no es feu cas de l'existència dels grafitis fins a mitjan segle,

tot i que J. Cabré, que les va veure, no les publicà; el primer en fer-lo fou M. Gomez Moreno, encara que incompletes. S'accepta com a calc definitiu el de M. Almagro, el qual per la pàtina dels gravats i el ductus arcaic les considerà com a autèntiques; completa en conjunt algunes inscripcions llatines i signes poc clars, entre les primeres una fa constar:

SECUNDIO

VOTUM FECIT

Es relacionable amb la presència d'un lloc de culte i un respecte a les pintures anteriors. La grafia arcaïtzant portaria aquesta inscripció llatina al s. I a.C. (FABRE et al. 1985, 127-128).

La inscripció ibèrica consta de dues línies paral·leles de lletres i d'alguns signes aïllats, la més llarga amida 1,4 m. i les lletres 8 i 10 cm. d'altura. Les dues ratlles es diferencien per la grandària i pel traç: mentre la superior ha estat feta amb un traç únic i fi, la segona presenta nombrosos raspats i traços repassats, de vegades confusos.

Respecte al lèxic en *alauniltirten* s'accepta que *iltir* sigui una significació apel·lativa en l'esfera semàntica de la ciutat propera d'Iltirta.

Bibliografia: -nomès de les inscripcions ibèriques- GOMEZ-MORENO 1949, 291 n. 21 i 22; TOVAR 1950, 70;

1951, 287; ALMAGRO 1956, 67-75; MALUQUER 1968, 140, n. 278; 1978, 195; UNTERMANN 1975, 200, A.16; PITA 1975, 124; LARA 1976, lám II.; LLADONOSA 1977, 13; SILES 1985, 36, 50, 95 i 170, ns. 52, 114, 247, 316 i 675.

4. La problemàtica inscripció de Sant Salvador, Les Borges Blanques.

Tipus: Inscripció gravada (fig. 11.5).

Objecte: bloc de pedra, formava part d'una paret annexa a l'ermita de Sant Salvador, s. XIII i posteriors. Dubtes de falsificació dels nostres dies.

Material: Pedra sorrenca.

Transcripció: iltirda, en la forma monetal, i cristianitzada amb una creu davantera. Observem la deficiència de la i, quan hauria d'èsser *N*.

Descripció: Diem que és problemàtica perquè no tenim garanties totals que no sigui una falsificació. L'explicació, poc possible, és que es va aprofitar una inscripció en tallar un bloc de pedra (?). Fou descoberta per A. Mir i estudiada per J.R. González, el qual observà la pàtina més vella que la de la creu. Avalaria l'autenticitat de l'epígraf la presència del poblat de la Bassa de la Torre solament a un quilòmetre de l'ermita, i que va servir com a cantera seva; a més a més la paraula Iltirda ja apareix en la inscripció de Cogul.

Bibliografia: Inèdita, sobre el poblat veure:
GONZALEZ PEREZ 1979, 168.

5.2.1.C. INSCRIPCIONS SOBRE METALLS

1. El plom de Monteró, Camarasa

Tipus: Inscripció incisa sobre una petita làmina de plom, trencada en quatre bocins en obrir-la mans inexpertes (fig. 12.1).

Transcripció: n : i s k u l a : i t e k u n k e t i
t a n e a . . i n e : l a
k a n e

Les mides de la làmina són 7,5 per 2,2 cm. L'alçada de les lletres és de 0,5 Cm. Va aparèixer per mitja de detectors de metalls, posteriorment s'ha recuperat pel Gabinet Numismàtic de l'I.E.I.

El plom consta de tres ratlles, dues de llargues, la segona de les quals presenta alguns signes trencats, i la tercera línia, que només en presenta tres al principi. En total es comptabilitzen vint-i-set signes en cinc paraules i un signe inicial N; s'utilitzen tres punts verticals per separar els vocables. La incisió és clara i no hi ha dubtes en les lletres. Anotem la presència de dues variants de l, una de les quals retrògrada, la a amb apèndix i les fluctuacions que es presenten a totes tres l de les quals consta el document.

Respecte al lèxic seria: n, iskula, itekunketi, tanea, ..ine.., lakane. Excepte la darrera són lèxics nous, respecte a lakane trobem la semblança lakene en un dels grafitis trobats al conjunt de sitges ibèriques de Rubí (Barcelona), que J. Siles compara amb una llatina on es llegeix -tot i que és dubtosa- Lacini (CIL II 4970/258) (MALUQUER 1968, 255, n. 72; SILES 1985, 255, n.1096).

La troballa clandestina impedeix d'atorgar una millor cronologia, pel tipus de materials del jaciment i del caràcter de les lletres seria atribuïble als s. II-I a.C.

Bibliografia: inèdita, en estudi per Untermann. Notícia en Diari "La Mañana" 28-I-1983, i en JUNYENT 1986, 262.

2. Notícia d'altres ploms escrits

Degut al fet, trista realitat, dels detectors de metalls i de l'ús que se'n fa clandestinament, són actualment en dipòsit al Gabinet Numismàtic de l'I.E.I. tres ploms més, per tal que siguin oberts acuradament per restauradors. Procedeixen de: Monteró (Camarasa), Binèfar i Pla de Tàrrega. Esperem almenys que augmentin notablement el conjunt de l'epigrafia ibèrica de les terres de Lleida i d'Osca (esmentats en JUNYENT 1986, 262).

3. Anell de plata actualment perdut (Soses)

Al 1844 es trobà un anell de plata i una moneda ibèrica en una sepultura antiga entre Soses i Seròs sense més precisions, la bibliografia actual per simplificació atribueix només a Soses. A finals de la passada centúria els conservava el barceloní Marià de la Concha Clarà, de qui prengueren nota Celestí Pujol, primer publicador i E. Hübner que incorporà la inscripció als seus Monumenta (fig. 11.6); posteriorment es va perdre. Segons la descripció d'aquests es tractava d'un anell amb una "onyx" (camafeu?) que exhibia el cap d'un home barbat amb cavells arrissats, que mirava a l'esquerra a l'estil de les monedes ibèriques. L'alçada de la inscripció era de 1,5 cm.

Inscripció: Segons Hübner, sense escala:

Σ Ι Μ Χ Ο Υ Ε

Transcripció: Gómez Moreno llegí gibasdartice, repetit per A. Tovar, qui transcriu: Σ Ι Μ Χ Ο Υ Ε amb un canvi en el segon signe. Modernament J. Siles segueix la transcripció de Tovar i llegeix gibastartice i ho interpreta com a nom personal, fàcilment acceptable per les característiques de l'objecte. Destaquem-ne el valor del signe Σ, que recorda una de les variants evolucionades d'aquest signe en els alfabetos monetals.

Bibliografia: PUJOL 1890, 165-169; FITA 1894, 275; HÜBNER 1897, V, 114; DEL ARCO 1942, 33; TOVAR 1951, 300; ALBERTOS 1966, 120; SILES 1985, 167, N. 657.

5.2.1.C. INSCRIPCIONS SOBRE CERÀMIQUES

1. Grafit de La Vispesa (Tamarit de Llitera)

Objecte: fragment de base de copa, campaniana B, forma Lamb. 1. Dipòsit M.P.H.

Inscripció:

Transcripció: ke.

Comentari: Signe aïllat. Material de superfície, datació entre finals del s. II i primera meitat del I a.C.

Bibliografia: MARCO - BALDELLOU 1976, 93; DOMINGUEZ et al. 1983, 150.

2. Inscripció sobre una pàtera d'Olrriols (S. Esteve de Llitera)

Objecte: pàtera incompleta, però de perfil reconstruïble de campaniana B, forma Lamb. 5, Morel 2257.

Inscripció:

Transcripció: ti.l.du.n.

Comentari: Grafit sobre la cara externa del cos de la pàtera. Nosaltres pensem que es tracta de part d'un

nom personal. Material de superfície, datació entre finals s. II i primera meitat s. I a.C.

Bibliografia: DOMINGUEZ et al. 1983, 140; CALVO 1985, 42 i fig. 42.1.

3. Grafit sobre una copa d'Olríols

Objecte: vas quasi complet, campaniana B, forma Lamb. 1A, Morel 2310.

Inscripció:

Transcripció: ka.r.

Comentari: inscripció en el fons extern, grafit molt cursiu, el darrer signe podria ser en lloc d'una r una a. Material de superfície, datació com l'anterior.

Bibliografia: CALVO 1985, 41 i fig. 43.1.

4. Grafit sobre una copa d'Olríols

Objecte: vas recomposat sobre sis fragments, campaniana B, forma Lamb. 1 amb acanaladures prop de la vora, Morel 2320.

Transcripció: segons M.J. Calvo al fons extern un grafit de traç molt fi: s.r.?. Material de superfície, datació afi a l'anterior.

Bibliografia: CALVO 1985, 41 i fig. 43.3.

5. Grafit sobre un vas d'Olrriols

Objecte: vas de ceràmica de torn grisa imitació campaniana que recorda la forma Lamb. 1.

Inscripció:

Transcripció: ke.

Comentari: inscripció sobre el fons extern. Material de superfície, cronologia afi a l'anterior.

Bibliografia: CALVO 1985, 45 i fig. 45.1.

6. Grafit sobre un vas d'Olrriols

Objecte: fons incomplet d'un vas de ceràmica campaniana, forma Lamb. 3.

Inscripció:

Transcripció: r

Descripció: grafit sobre el fons extern del vas, procedeix del nivel I de l'excavació corresponent a l'Horitzó Tardo-Ibèric.

Bibliografia: CALVO 1985, 77 i fig. 66.

7. Grafit sobre un vas d'Olrriols

Objecte: fragments de la part superior d'un suport d'una forma Lamb. 4, Morel 1414, de ceràmica campaniana A.

Transcripció: segons M.J. Calvo: du

Descripció: grafit sobre la cara interna, material de superfície, la seva cronologia no desdiu de la de la campaniana B.

Bibliografia: DOMINGUEZ et al. 1983, 140; CALVO 1985, 44.

8. Grafit sobre un vas d'Olrriols

Fragment del peu d'una pàtera de campaniana, a la part interna del peu hi ha segons M.J. Calvo el grafit: 1. Correspon al nivell I de l'excavació.

Bibliografia: CALVO 1985, 80.

9. Grafit sobre un vas d'Olrriols

Fragment corresponent a la part inferior d'una copa de ceràmica campaniana. Segons M.J. Calvo hi ha a la part interna exterior un grafit: s. Va aparèixer al nivell I de l'excavació.

Bibliografia: CALVO 1985, 80.

10. Grafit de Soses

Objecte: ceràmica de vernis negre (?), en localització ignorada, segons R. Pita procedeix de La Valleta d'en Valero (Soses), anotem que, en aquest jaciment les múltiples prospeccions que, han portat a terme membres de l'Estudi General de Lleida, no han aportat aquest tipus ceràmic. Es podria tractar d'un altre jaciment del mateix terme municipal, tal vegada Gebut.

Inscripció:

Transcripció: s u i s e

Descripció: Pita anota la fractura del darrer signe i la possibilitat que el nom continués. També assenyala la semblança amb el poble ibèric dels suessetans i l'antropònim Suisetarsen d'un dels genets del Bronze d'Ascoli. En el mateix sentit es pronuncia J. Siles.

Bibliografia: PITA 1954, 211; 1956 n. 977; PALOMAR LAPESA 1960 I, 384; UNTERMANN 1975, D.9.2.; SILES 1985, 303-304, n. 1357.

11. Un Altre grafit de Soses

J. Siles publica el grafit: $\wedge \psi \wedge \times \wedge \zeta$, que llegeix I.to.l.bol.l.s i, diu que apareix sobre terra sigillata, inclou també el comentari de J. Untermann que tal vegada sigui llatí AEM. BAS(SVS). No podem afegir res més sobre aquest grafit, excepte la raresa del suport.

Bibliografia: UNTERMANN 1975, D.9; SILES 1985, 258, N. 1113.

12. Grafit de La Paeria (Lleida)

Objecte: part inferior d'un vas de ceràmica comuna amb engalba negrosa (fig. 12.3).

Inscripció: PNI'

Transcripció: bi n ...

Descripció: paraula incompleta, hi manca el començament bin. Trobat en excavació en la Sala II, sector H-J/5-7, n. registre P82-961. Per la posició estratigràfica i per les característiques ceràmiques pertany a la primera meitat del s. I a.C.

Bibliografia: inèdit.

13. Grafit de La Paeria

Objecte: ceràmica grisa imitació d'una forma
Lamb. 1 de campaniana.

Inscripció: ↑

Transcripció: u

Descripció: grafit efectuat amb bona traça, en el fons extern del vas. Fou trobat en excavació a la Sala II, sector H-J/5-7, n. registre P82-567. Per la posició estratigràfica i pel tipus de ceràmica imitada, correspon al s. I a.C.

Bibliografia: inèdit.

14. Grafit de La Paeria

Objecte: fragment informe de ceràmica gris, imitació del vernís negre.

Inscripció: x S D ^

Transcripció: ... s a ... complexa per l'estat del fragment, pel ductus cursiu i per la coexistència de grafits llatins al mateix jaciment.

Descripció: Grafit en la cara externa del fragment, poc usual als grafits ibèrics i més propi dels llatins. Trobat en excavació a la Sala II, sector H-J/5-7, n. registre P82-437. Cronologia s. I a.C.

Bibliografia: inèdit.

15. Grafit de Monteró (Camarasa)

Objecte: part inferior d'una pàtera de ceràmica campaniana B.

Inscripció:

Transcripció: i

Descripció: signe vocàlic escrit amb marcat caràcter cursiu i quelcom degenerador. Material de superfície, li escau una datació entre finals del s. II a.C i primera meitat del I a.C.

Bibliografia: inèdit, J. R. González i J. I. Rodríguez de l'I.E.I. preparen un estudi del jaciment on s'inclourà el grafit.

16. Grafit d'un vas de Margalef (Torregrossa)

Objecte: Petit vas de cos ovoide, sense peu i fons lleugerament enfonsat, pràcticament sense coll, la vora girada i llavi arrodonit. Pasta grisa.

Inscripció: |N

Transcripció: ba n.

Descripció: A la cara exterior i proper a la vora, hi ha el grafit. El vas té senyals d'exposició al foc, tal vegada de l'incendi general que afectà el poblat. Inv. M. 71-38. Museu Arqueològic Local d'Artesa de Lleida. Cronologia per relació amb la resta de materials: segona meitat s. III o primera meitat del II a.C.

Bibliografia: JUNYENT 1972, 105 i 112, fig. 8; SILES 1985, 95, n. 322.

17. Grafit de Moli d'Espigol (Tornabous)

Inscripció sobre campaniana A que reproduïx M. Gómez Moreno segons una referència que li facilità J. Serra Vilaró, el qual a més li proporcionà un altre grafit procedent de Sorba, ignorem perquè J. Siles el dona com a procedent de Sorba.

La lectura des de Gómez Moreno ha estat ninar. Siles veu - nin - i diu que el principi és incomplet, valorant-lo com un nom personal femení.

Bibliografia: GOMEZ MORENO 1949, 291, N. 10; TOVAR 1951, 313; MALUQUER 1968, 116, n. 77; UNTERMANN 1975, D.6.1.

18 i 19. Grafits de Moli d'Espigol

Presència de dos grafitis cadascú amb un signe n sobre dos vasos de vernís negre campanià en aquest jaciment.

Bibliografia: GRACIA 1986.

20. Grafit sobre una pàtera de Cortals (Cervera)

Objecte: pàtera de ceràmica campaniana B, forma 5/7 de Lamboglia.

Inscripció:

Transcripció: TI

Comentari: signe aïllat al fons exterior d'una pàtera, procedent de la colmatació d'una sitja, que s'ha datat al voltant del segon quart del s. I a.C.

Bibliografia: LAFUENTE - LOPEZ 1987, 28, lam. III, 1.

21. Grafit sobre àmfora de Cortals (Cervera)

Objecte: coll d'àmfora romana, forma Dressel 1A.

Inscripció:

Transcripció: I

Comentari: grafit cursiu de grans proporcions, de la mateixa procedència i cronologia que la peça anterior.

Bibliografia: LAFUENTE - LOPEZ 1987, 28, lam. IV.

22. Grafit sobre pivot d'àmfora de Cortals (Cervera)

Es tractaria d'un pivot d'àmfora republicana que mencionen els descobridors de Cortals quan el treball ja era en premsa i diuen és un signe E.

Bibliografia: LAFUENTE - LOPEZ 1987, 28.

23. Grafit de Sant Salvador (Almenar)

Notícia d'un grafit ibèric *ŷ* sobre un fragment de ceràmica campaniana A al Tossal de Sant Salvador d'Almenar.

Bibliografia: GONZALEZ PEREZ 1982, 133.

24. Grafit de Guissona

Notícia d'un grafit ibèric no especificat en un plat de ceràmica campaniana B, forma 3 de Lamb. a Iesso

(Guissona).

Bibliografia: MARTIN TOBIAS 1961, 296.

5.2.1.E. INSCRIPCIONS SOBRE EINES

1. Confusió entre una fusaiola de Gebut i un pondus dels Castellanos d'Albelda

Objecte: fusaiola bitronco-cònica de Gebut (fig. 12.3).

Inscripció:

Transcripció: u t a s c a b e r c u g i e n , segons J. Siles.

Descripció: Es una lectura difícil ja que el text és en cercle. Datació imprecisa, però més possible en el moment ibèric tardà.

Al voltant d'aquest epígraf existeix una certa confusió que s'ha d'aclarir, perquè s'ha publicat la mateixa inscripció com de dos llocs diferents: R. Pita la publicà primer (PITA 1953, 104) erròniament com dels Castellanos d'Albelda, sobre un pondus trobat per J. Fusté Vilà. Després J. Maluquer de Motes, seguint una notícia de L. Díez-Coronel la publicà acertadament, com a procedent de Gebut i com fusaiola, posteriorment Pita

(PITA 1975, 122, 125-126) sense més ni més la publicà encertadament i amb fotografia, però recentment J. Siles -que no coneix directament el material- la torna a publicar com d'Albelda.

Bibliografia: PITA 1953, 104; MALUQUER 1968, 126, n. 194, PITA 1975, 122, 125-126; UNTERMANN 1975, D.11.1; SILES 1985, 313, n. 1410.

2. Pondus dels Castellanos d'Albelda

Pondus trobat per J. Fusté Vilà i donat a conèixer per R. Pita, amb els problemes expressats en el punt anterior. Ignorem l'auténtica inscripció d'aquest objecte.

Bibliografia: PITA 1953, 104; BELTRAN LLORIS 1980d, 86-91; DOMINGUEZ et al. 1983, 39;

3. Pondus de l'Alegria, Montsó

Hi ha notícia de la troballa d'un pondus amb grafits, en aquest jaciment, que no hem localitzat enlloc.

Bibliografia: DOMINGUEZ et al. 1983, 118.

4. Fusaiola de l'Era de Tigo, Soses

Objecte: fusaiola bitronco-cònica (fig. 12.4).

Inscripció: W

Transcripció: s

Descripció: Troballa de superfície per J.I. Rodríguez, el material més vell d'aquest jaciment és actualment ceràmica campaniana A.

Bibliografia: RODRIGUEZ DUQUE 1980.

5. Fusaiola de Margalef, Torregrossa

Objecte: fusaiola bitronco-cònica (fig. 12.5).

Inscripció: B T Y T I D T A N 4 4 D

Transcripció: a l t i l b a l a l k a n s t i a .

Descripció: El seu editor no la transcriu, i tampoc no apareix en l'obra de J. Siles. 13 signes amb la particularitat del primer, que esdevé una a molt cursiva, el novè que interpretem com una de les variants de l'oclusiva sil.làbica ka, encara que no és la més corrent, i l'onzè que és una s molt cursiva. La resta no presenta problemes, s'ha de destacar la posició paral·lela de les "puntes" del signe ti. N. Inventari: M-71-114. Museu Arqueològic Local d'Artesa de Lleida. Cronologia: finals s. III o primera meitat s. II a.C.

Bibliografia: JUNYENT 1972, 125, 130 i fig. 21.

5.2.1.F. INSCRIPCIO SOBRE OS

També, i procedent dels Cortals de Cervera, un petit paral.lelepípede bisellat, manipulat en banya presenta un grafit mal llegible, que en un principi pot ésser considerat com a inscripció ibèrica.

Bibliografia: LAFUENTE - LOPEZ 1987, 28, lam. V, n. 44.

5.2.1.G. FALSA ET ALIENA

1. Falsa inscripció de Mas de l'Hereu, Alcarràs

R. Pita publicà amb fotografia i calc un fragment de base de TSH, de la col.lecció particular M. Camps d'Alcarràs (fig. 13.1). Pita no aporta cap transcripció, malgrat tot la data entre els s. II-III d.C. i no dubta que sigui una "prueba la persistencia en el ambiente rústico del país de una escritura inspirada en los antiguos caracteres ibéricos" (PITA 1975, 126).

Ja de la pròpia fotografia resulta un calc diferent al de R. Pita, que fa discutible el primer signe, que podria haver estat, però no ho és, una U ibèrica. Els sis signes restants tenen característiques llatines. M. Camps ens ha cedit amablement un nou calc -de P. Camps- on es veu ben clarament el caràcter llatí de l'inscripció (fig. 13.2).

Bibliografia: PITA 1962, 321; 1973, 79; 1975, 125-126; RODRIGUEZ DUQUE 1980.

2. Fusaiola desconeguda de La Clua (La Segarra)

"Existen asimismo dos fusayolas en barro en el Museo Arqueológico del I.E.I, en Lèrida, con inscripción ibèrica, procediendo una del poblado de 'La Clua', en la Segarra, y otra de Jebut" (PITA 1975, 126). La de Gebut ja ha estat comentada, (vegeu: 5.2.1.E.-1. ; en canvi la procedent de La Segarra és ilocalitzable. No obstant fins els darrers anys s'exposava juntament a la fusaiola de Gebut, una procedent del poblat de La Mora (La Segarra), decorada amb dos motius incisos que alternen entre si: i ↑ . Són grafits decoratius, tot i que recorden lletres ibèriques, pensem que són els al.ludits per R. Pita.

Bibliografia: PITA 1975, 126.

5.2.2. INSCRIPCIÓ IBÈRICA AMB CARÀCTES LLATINS: LA ROCA DE LA SÈNIA

Tipus: Inscripció rupestre llatina, en una roca sorrenca en uns camps de la finca La Sènia (Almatret), actualment en conreu i a la vora esquerra de l'embassament de Riba-roja, a l'Ebre.

Inscripció: segons un calc de L. Díez-Coronel, reproduït en LARA 1973 i 1976 (fig. 13.3).

Transcripció: segons FABRE et al. 1985, 40:
CONIAGELLIETAR

Descripció: El bloc de pedra amida 1,40 m. d'alçada per 1,80 m. d'amplada i 3,30 m. de fons; el fris que conté la inscripció amida 1,18 m. de llarg, amb una amplada que oscil·la entre un màxim de 0,53 m. i un mínim de 0,23 m.; l'altura de les lletres és de 19 a 6,5 cm.; només es pot llegir la primera línia. Prop de la G té gravada una creu de 1,9 a 2,1 cm., que pot ésser símbol de cristianització o de divisòria de termes medievals. Propera a la inscripció hi ha cassoletes gravades (LARA 1973, 115; 1976, 16) el qual fet és remarcable, encara que no és necessàriament vinculat a sacrificis cruentos, com algun autor ha indicat.

Altres lectures que s'han proposat: en R. Pita seguit per F. Lara, i J. Siles: Coniagessietar, que R. Pita i F. Lara volen relacionar amb l'abreviació d'una suposada Colonia gessietarense (sic), i suggestivament amb la ciutat d'Otogesa anomenada per Cèsar b. c. 61,5, de la qual dubta J. Siles i a la que s'oposen Fabrè, Mayer i Rodà i també nosaltres. S'ha volgut veure fins i tot, la menció d'un grup cèltic: els conios (sic). El lèxic més acceptable és el qual proposa FABRE et al. 1985, 40: un nom CONIA, amb sufix -tar o -etar que indicaria pertinències o origen ètnic, i GELLI(vs) que podria ésser un antropònim ja llatí, dintre d'un context ibèric.

Per les proximitats hi ha imprecises referències de troballes de ceràmica romana imperial, "doliae" i unes coves avui cegades conegudes popularment com a "argenteres"; també hi ha vagues notícies de tombes properes. La cronologia en aquest cas ha de comptar només amb l'ajuda de la pròpia paleografia, que la situaria entre el darrer quart del s. II a.C. i el s. I a.C., preferentment als seus inicis.

Bibliografia: MATEU MONTAGUT 1961, 17 i 64; PITA 1962, 321-322; 1968, 333-334; LARA 1973, 109 i 115-116, n. 46 i pl. XXI; 1976, 16 i pl. III; GORGES 1979, 281-282; SILES 1985, 172; FABRE et al. 1985, 39-40, n. 12 i pl. V-VI.

5.2.3. INSCRIPCIONS LLATINES AMB ALGUNA PARAULA IBERICA

5.2.3.A. INSCRIPCIONS ACCEPTABLES

1. Inscripció de La Malesa, Florejacs, La Segarra

L(vcivs) . IVNIVS . LAV

RBELES . P(vblivs) . IVNI

VS . SILO . IVNI

A L(vci).F(ilia).H(ic).S(itvs).S(vnt)

Segons FABRE et al. 1985, 120. Dipòsit Museu

Local de Guissona.

Dels tres personatges difunts que apareixen en l'epígraf, un d'ells, Lucius Iunius Laurbeles, porta un cognom ibèric, que algun autor ha llegit com Iaurbeles. S'assembla amb els soldats del Bronze d'Ascoli que finalitzen els noms indígenes en -beles, i amb el propi Indibil -Andobales- en la versió de Polibi. Pel tipus d'escriptura correspon al s. I d.C., segons FABRE et al. 1985, 120-121.

Bibliografia: PITA 1954, 105; CAMPS CAVA 1961, 15; UNTERMANN 1965, 71-72 i mapa 17; ALBERTOS 1966, 263, n. 122; PITA 1968, 337; BELTRAN MARTINEZ IIAEpigr. 496; PEDRO - MERCADE 1970, 19; VIVES 1971, N. 2492; LARA 1973, 148-149 i pl. XXVII; MARINER 1978, 69-79; SILES 1981, 88-89; FABRE et al. 1985, 120-121, pl. XL, n. 83.

2. Inscripció trobada dintre de l'església d'Ivorra, La Segarra

L(vcio) . CAECILIO
AGIDILLO
L(vcivs).CAEC(ilivs).AGILIO
PATRI . PIENTISSIMO
ET . SEVERIANO . FILIO
KARISSIMO.AN(orum)(hedera)XVI(sedecim)

Segons FABRE et al. 1985, 121. Dipòsit: Museu Comarcal i Diocesà de Solsona. C.I.L. II, 4456.

Els dos primers noms corresponen a una família ben representada a Barcino i encara més a Tarraco. Agilio és un nom típicament hispànic (Sagunt C.I.L. II 3966), Mèrida (C.I.L. II 526), Mallorca (C.I.L. II 3670) i característic d'un origen servil; Agidillo apareix aquí per primera vegada a la Península i ha d'ésser igualment indígena; és documentat en Aquitània i Germània. Segons FABRE et al. 1985, 122 el tipus d'escriptura i els epítets en superlatiu no poden portar la inscripció abans del s. II d.C., i encara amb més propietat de la seva segona meitat.

Bibliografia: VILLANUEVA 1851, 9, 39; CEAN 1832, 22; HÜBNER 1862, C.I.L. II, 4456; FITA 1906, 246; ROCAFORT s.a., 415; SERRA VILARO 1910, 709; 1922, 6; ALBERTOS 1966, 11; VIVES 1971, n. 4929; LARA 1973, 150-151 i pl. XXVIII; FABRE et al. 1985, 121-122, n. 84, pl. XL, fig. 10.

3. Làpida de Peñalen, prop d'Osca

TERENTIA

IMVNICA

SE

Segons C.I.L II, 3007, i suppl. 5836.

Inscripció funerària d'una dona, on destaca el cognom indígena IMVNICA.

Bibliografia: C.I.L. II, ver supra; ALBERTOS 1966, 124; VIVES 1971, 277 i n. 2491; MAGALLON - CASADO 1979, 1094.

4. El bronze d'Ascoli o Turma Salluitana

Document militar gravat en una placa de bronze, que es localitzà a Roma, però la seva acció afecta a la ciutat d'Ascoli, antiga *Avscvlvm* en la regió italiana del Picè, entre els anys 1908 i 1910 (fig. 14). Es tracta d'un decret pel qual un general romà cum imperio (Pompeu Strabó) atorgà la ciutadania, en virtut a la Lex Iulia del 90 a.C, a un esquadró auxiliar de 30 genets de la Vall de l'Ebre, anomenada sallvitana pel primer membre i possiblement pel lloc geogràfic de reclutament. Els tres ilerdenses -així se'ls anomena ja- són:

Q(vintvs) OTACILIVS SVISETARTEN

CN(avs) CORNELIVS NESILLE

P(vblivs) EABIVS ENASAGIN

Són curiosament els més romanitzats d'entre els seus camarades, ja que només conserven el cognomen indígena, i han adoptat praenomen i nomen llatí. A més a més són els únics amb els tria nomina.

Bibliografia: pel seu caràcter excepcional ha generat una extensa bibliografia que abasta aspectes lingüístics, jurídics o històrics que aquí obviem. A la monografia CRINITI 1970, es pot trobar tota la

bibliografia des de principis de segle; la bibliografia posterior més important per l'àrea i tema que ens ocupa: LARA 1973, 26-28; ARCE 1986, 104-108 ROLDAN 1986, 116-120.

5.2.3.B. INSCRIPCIONS ERRÒNIES, FALSA ET ALIENA

1. Inscripció romana amb suposat nom indígena: la inscripció de Les Penelles C.I.L. II, 4457.

En aquesta làpida es menciona un (IN)ACHVS, "es de origen indígena y muy corriente en el país, de donde todavía perviven vestigios" (LARA 1973, 153), qui segueix treballs anteriors de R. Pita. És inacceptable per manca de fonaments, ja criticat per FABRE et al. 1985, 47.

Bibliografia: (la bibliografia decimonònica a LARA 1973). PITA 1968, 344-345; VIVES 1971, n. 6133; LARA 1973, 152-153, i pl. XXIX, FABRE et al. 1985, 47, pl. IX, n. 18.

2. El nom BORIA, presumptament indígena, correspon a una làpida falsa.

La inscripció atribuïda a Lleida per Muratori en 1710 i incorporada a C.I.L. II, 3013, és considerada la n. 16 de les falses de l'epigrafia ilerdense FABRE et al. 1985, 146.

Sobre aquesta inscripció s'havia especulat la presència d'un nom indígena, malgrat, el seu caràcter Baix Imperial (vegeu ALBERTOS 1966, 58).

3. La làpida d'Alcarràs commemorativa d'una victòria sobre els ilergets.

Inscripció que recollí Grutero, i citaren ORTIZ 1644, 38 i MASDEU 1789 VI, 247. n. 945. Barrejava elements alt i baix imperials, i una sèrie d'autors locals havien arribat a suposar "una sublevació ilergete en el Bajo Imperio de la cual nada nos dicen los textos?" (LARA 1973, 85, n. 30, similar 1974, 137 i 1976, 59). B.J. Wiegels havia contestat a Lara en 1975, perquè una mica de prudència ja feia sospitar la temeritat d'aquesta proposta. FABRE et al. 1985, 147, la consideren totalment falsa.

5.3. LA DOCUMENTACIÓ NUMISMÀTICA

5.3.1. LA SECA DE BOLSKAN

Seca d'aparició tardana, no obstant això, és una de les que encunyà amb més profusió, particularment, a la primera meitat del s. I a.C., el qual fet coincideix amb l'elecció per Sertori d'aquesta ciutat com a seu de les seves operacions. Es tenen diverses referències de troballes amb més de 2.000 d'aquestes monedes a diversos llocs, entre els quals la pròpia capital oscense (MARTIN VALLS 1967, fig. 7). Destaca la gran uniformitat de les monedes de Bolskan.

5.3.1.A. REPRESENTACIONS

Sense que es puguin distingir sèries, els denaris presenten com a Sesars un cap barbat i darrera la llegenda BON, al revers es representa un genet amb llança i casc i la llegenda ~~X~~MAN BOLSKAN sobre línia. A. Domínguez estudià una població de 993 denaris dels que distingeix set grups estilístics; Bolskan és la única seca de la Vall de l'Ebre que aporta denaris folrats i incursos -amb la mateixa cara a l'anvers i al revers-, el qual fet és pot vincular a les pentries i

urgències del moment de Sertori (DOMINGUEZ 1980, 91).

Els asos presenten a l'anvers un cap barbat a la dreta amb el coll ornat, i darrera un dofí de cap per avall, al revers hi ha el característic genet amb llança, el cavall del qual toca de vegades a la llegenda, darrera del genet hi ha un estel. Els divisors comparteixen l'anvers de l'as, i al revers un pegàs alat en moviment als semis o un cavall en moviment als quadrants.

5.3.1.B. LLEGENDES

A més a més del signe BON, sense variants es registra la llegenda BOLSKAN \times/\sim .

Bibliografia: DELGADO 1876 III, 325-328; ZOBEL 1880 IV, 61; HÜBNER 1893, 52-53, n. 47; VIVES 1924 II, 34-35 i 102-103; HILL 1931, 135-141; GIL FARRES 1966, 176, 202 i 217; MARTIN VALLS 1967, 33-36, 107 i fig. IX; GUADAN 1969, 202; UNTERMANN 1975 I, 245-247; BELTRAN LLORIS 1975, 345-350; DOMINGUEZ 1980, 86-95 i 295.

5.3.2. LES MONEDES LLATINES D'OSCA

Les encunyacions d'Osca foren fructíferes, continuadores no només en la seca sinó també en molts aspectes de les de Bolskan. Comencen amb l'encunyació que féu el pro-cònsol Cn. Domicius Calvinus el 39 a.C.

commemorant certa victòria sobre els ceretans. Aquesta moneda, d'una banda, còpia els símbols sacerdotals de Cèsar i d'altra, el cap barbat de Bolskan, que havia esdevingut un numerari en circulació acceptat entre els indígenes. Les posteriors monedes mantenen al revers el genet llançer i a l'anvers incorporen el cap de l'emperador.

Emissions d'època d'August:

- a) August sense el seu nom però amb VRB. VIC., i al revers OSCA.
- b) August amb llores i llegenda AVGUSTUS DIVI.F., al revers amb V.V.OSCA. És posterior al 23 a.C.
- c) El mateix anvers i revers amb els duumvirs M.QVINCTIO Q.AELIO, és datat entre el 12 i el 2 a.C.
- d) August amb el títol PATER PATRIAE, revers amb IIVIR SPARSO ET CAELIANO. Emissió del 2 a.C.
- e) Amb el títol PONT.MAX. i el revers IIVIR COMPOSTO ET MARVLLO.

Emissions d'època de Tiberi:

- a) Tiberi amb llores i sense magistrats, només V.V.OSCA.

b) Anvers idèntic, però amb llegenda VRBS
VIC.OSCA DD.

c) Tiberi amb els títols PATER PATRIAE o
TI.CAESAR AVG.P.P., i els magistrats HOSPITE ET FLORO, o
be II VIR QVIETO ET PEREGRINO.

d) Un semis amb els magistrats M.AEL.MAXVMO
Q.AEL.PROCVLO.

Emissions d'època de Caligula:

a) Dupondi i as amb cap de Germànic (C.CAESAR
AVG.GERMA. P.M.TR.POT.COS.) i II VIR G.TARRACINA,
P.PRISCO. Es del 37 d.C.

b) Cap de Caligula i al revers V.V.OSCA.

c) Caligula entre llores i VRBS. VICT. OSCA.

Bibliografia principal: DELGADO 1876 III,
322-328; VIVES 1924 IV, 49-53; BELTRAN VILAGRASA 1945,
183; VILLARDONGA 1979, 261, 283 i 294; BELTRAN - BELTRAN
1980, 16.

5.3.3. LA SECA DE SESARS

Aquesta es una seca no determinada que
tradicionalment s'identifica amb la petita població de

Sesa, sobre el riu Guatizalema i a uns 20 Kms. a l'est d'Osca, dintre de l'àrea ilergeta occidental. Però no hi ha cap jaciment ibèric o romano republicà a la rodalia que es pugui insinuar com a seu, per tant, la identificació no deixa de ser problemàtica. La seva importància sembla que recau en influir notablement en la formació de la seca de Bolskan.

5.3.3.A. ENCUNYACIONS I CRONOLOGIA

Sesars encunya plata (denaris i quinaris) i bronze (as i els seus divisors semis i quadrants).

La cronologia inicial de Sesars seria posterior al conflicte de Numància, al 133 a.C. (MARTIN VALLS 1967, 65) o al 141 a.C. (VILLARONGA 1979, 167-179, i coetànea de les primeres emissions de Bolskan a les quals inspira, i que acaben per substituir-la. A Hostalric hi apareguren prop de 60 denaris de Sesars, però la seva raresa en Azaila, on convergeixen totes les seques de la Vall de l'Ebre, s'interpreta com a data de la seva primerenca desaparició.

5.3.3.B. REPRESENTACIONS

Els denaris porten cap barbat i darrera la llegenda BO, que Villaronga interpreta com la marca de valor X V I N com imitant el denari romà de finals del s. II a.C. El revers porta un genet amb llança i el cavall i la llegenda; només varien els tipus de marques.

Els bronzes contenen a l'anvers un cap amb dofí darrera, els reversos porten un genet amb els braços desplegats del cos en els asos, un pegàs en els semisos o un cavall en moviment en els quadrants.

5.3.3.C. LLEGENDES

Només apareix el mencionat signe BON, i la llegenda SESARS, sobre la qual no el poden establir períodes.

Bibliografia: HEISS 1870, 178-179; DELGADO 1876 III, 381-383; ZOBEL 1880 II, 60-62; PUJOL I CAMPS 1884, 352; HÜBNER 1893, 55, n. 51; VIVES 1924 III, 103-104; HILL 1931, 145-146; GIL FARRES 1966, 176, 203 i 220; MARTIN VALLS 1967, 65; GUADAN 1969, 200-202; BELTRAN LLORIS 1975, 353-354; UNTERMANN 1975, 251-252; VILLARONGA 1979, 167-170; DOMINGUEZ 1980, 164-169 i 295.

5.3.4. LA SECA D'ILTIRDA

5.3.4.A. SERIES D'ENCUNYACIONS

Des de molt antic en la llarga tradició d'estudis numismàtics es destacà el paper de les encunyacions d'Iltirda dintre del conjunt ibèric, la influència d'Empúries i la data primerenca d'aquestes encunyacions es feia anterior fins i tot a la conquesta. Actualment, amb una visió més global del fenomen,

restituït el paper de la política romana, s'accepta un origen que coincideix amb els primers temps de la dominació.

L'estudi més atent sobre la moneda d'Iltirida és VILLARONGA 1978, i s'hi proposa una agrupació de les abundoses emissions d'aquesta seca en set sèries:

1. Primeres emissions de plata (212 a.C. - 195 a.C.):

- a) Dracma amb llegenda ILTIRTAR
- b) Divisors de la dracma amb símbol de roda
- c) Dracma amb llegenda ILTIRTASALIR

2. Primeres emissions de bronze (finals s.III o millor inicis s.II a.C.)

Grup dels bronzes amb llop i patró tipus
Kese

3. Adaptació al patró romà (post. 195 a.C. - abans 155/153 a.C.)

- a) Denari amb genet, clàmide i palma
- b) As uncial de patró romà, també amb genet

4. Sèrie de principis del s. II a.C. seguidora de l'as uncial.

Bronze amb llop.

5. Adaptació a l'as uncial reduït (post. 155/153 -abans Balsareny: 104 a.C.)

Bronze uncial reduït amb genet.

6. Adaptació a l'as semiuncial (post. 104-fins Azaila 80/72 a.C.).

Bronze semiuncial amb genet.

7. Darreres emissions d'Iltirda, algunes anepigràfiques: post. 80/72 a.C. fins a Cèsar.

Bronze de pes Kese reduït amb llop

5.3.4.B. METROLOGIA

L'estudi metroldgic que sobre una població de 1.128 exemplars efectuà L. Villaronga (VILLARONGA 1978, 8 i 25-27) demostrava:

a) Les dracmes d'Iltirda segueixen el patró de la dracma emporitana, que, en principi, correspon al denari romà pesat.

b) Els denaris d'Iltirda coincideixen amb els denaris romans lleugers introduïts a principis del s. II a.C.

c) En bronze les que presenten el llop al revers segueixen el patró de Kese, i a la vegada continuador del pes introduït amb les amonedacions hispano cartagineses, les que presenten el genet segueixen el sistema uncial romà, i també el segueixen en les variants reduït (segona meitat s. II a.C.) i semiuncial (s. I a.C.). A la primera meitat del s. I a.C. retorna sobre l'inici de la seva amonedació de bronze amb anvers sense dofins i revers amb llop seguint el pes de les darreres kesetanes.

5.3.4.C. CIRCULACIÓ

Segons MARTIN VALLS 1967, 50-51 la principal difusió d'iltirta es fa en el seu propi territori i per la Vall de l'Ebre i Edetania, però només alguns exemplars aconseguen al país arèvac, als bascons i a Serra Morena i Lusitània; també és important la seva presència per tota Catalunya inclosa la costa i no infreqüent a les Balears, però té poca incidència a la ceretania i al migdia francès.

5.3.4.D. CRITERIS CRONOLÒGICS

La fixació de les primeres emissions d'iltirta en una data tan primerenca procedeixen de la presència en el tresoret de **Cheste** (211-208 a.C.) on apareixen amb la llegenda **ILTIRTAR**, i pels conjunts de **Tivissa** i **Valeria** on ho fa amb la de **ILTIRTASALIR**. El conjunt més gran de denaris d'**ILTIRTASALIRBAN** (impròpiament d'Hostalric)

seria anterior al 133 a.C.

Els bronzes es fixen per: a) la relativa absència a Balsareny, en la qual ocultació es porta a finals del s. II a.C. amb predomini de l'uncial reduït, i b) la presència de 94 monedes d'Iltirta en el tresoret número 2 d'Azaila, segons sembla ocultat amb motiu de les guerres sertorianes (80-72 a.C.). És significativa l'absència de les emissions amb revers de llop en aquesta ciutat, on totes les altres sèries són abundoses i les més velles molt més gastades, la qual cosa ha portat a situar les absents al segon quart del s. I a.C.

5.3.4.E. REPRESENTACIONS FIGURADES

Es pot observar en els anversos una efígie viril no barbada que mira a la dreta, a vegades sola -les que al revers porten el llop- d'altres amb tres dofins al seu voltant, influència de les dracmes d'Empúries, i que alhora seran l'inici d'emissions a la Vall de l'Ebre amb el mateix motiu: Kelse, Secaisa, Beligio, Eso, Otobesen, Salduie, Seteisen, Turiasu, entre d'altres.

Els reversos poden portar, com hem dit, dos tipus principals: el genet al galop portador de palma i clàmide, o bé el llop considerat per alguns autors símbol totèmic de la tribu ilergeta (sic), més pròpiament mostra parlant d'una civitas sota govern romà. Una rara moneda porta un lleó (VILLARONGA 1979, 128), potser d'inspiració massaliota. Els divisors del bronze poden contenir un

cavall sol en cursa o estàtic i amb les regnes soltes.

5.3.4.F. LES LLEGENDES

Per a L. Villaronga (VILLARONGA 1978, 14-15) l'evolució de l'epigrafia coincideix amb l'ordenació cronològica dels altres criteris de seriació. Varien tres signes:

a) La lletra \wedge (L) s'empra en aquesta variant (sèries 1 a 3), passa a la forma llarga \bigwedge per creixement del segons traç (sèries 4 a 6), i torna a la forma arcaica a la sèrie 7 i última.

b) El signe Ψ (TI) és simètric a les tres primeres sèries, una variant Ψ' de puntes separades s'observa a les sèries de 3 a 6, una altra on les puntes surten d'un mateix punt Ψ'' en les corresponents de 4 a 6, la darrera sèrie torna a la forma original.

c) La lletra \diamond (R) apareix amb punta inferior amb el cos romboidal o rodó, en les tres primeres sèries, perd la punta en les sèries 3 i 4 de cos romboidal, i el recupera amb les sèries 6 i 7.

Els grups de llegendes són:

a) ILTIRTA

b) ILTIRTAR, la desinència -TAR es constata també en altres dracmes d'imitació emporitana (p.e.

ARSEETAR), vindria a dir "dels d'Iltirda".

c) ILTIRTASALIR, possiblement "plata dels d'Iltirda".

d) ILTIRTASALIRBAN, es troba en els primers denaris i el grup de bronzes amb genet. Seria amb l'anterior, potser reforçant el sentit de pluralitat.

e) ILTIRTASALIR USTIN només tres exemplars coneguts, on es vol matisar quelcom, potser un lloc. Ustin apareix mencionat al plom de Llíria (VILLARONGA 1978, 13).

f) ILTIRTASALIRNAI coneguda per un únic exemplar foradat, així el llegeix J. Unterman (UNTERMAN 1975, 204; VILLARONGA 1978, 13).

g) ILTIRKESKEN.

Bibliografia sobre la seca: HEISS 1870, 133 i lám. X; DELGADO 1876 III, 275-277; ZOBEL 1880, IV, 38-39 i 45; PUJOL I CAMPS 1884, 162-163; HÜBNER 1893, 36-38, n. 30; VIVES 1924, II 29-30, 51-60, lám. 10-13 i 26-28; HILL 1931, 66; MATEU LLOPIS 1943, 31-48; 1951, 213; GOMEZ MORENO 1949, 171; VILLARONGA 1961, 28; 1962, 5-14; 1967, 301-307; 1969, 259-271; 1978; 1979, 205 i 210; GIL FARRES 1966; MARTIN VALLS 1967, 49-50 i fig. XVI; GUADAN 1969, 177; BELTRAN LLORIS 1975, 330-331.

5.3.4.G. LA POLÈMICA SOBRE ILTIRKESKEN

La interpretació d'aquesta lectura ha generat una polèmica encara no ben bé resolta, ja des dels primers autors: (DELGADO 1876 III, 281-283) les separà de les d'Iltirta (ZOBEL 1880 IV, 38-39 i 45) és el primer en apuntar un origen per les terres tarragonines, que Botet i Sisó concretà entre els ilerjavons.

Per altra banda sense altres comentaris (VIVES 1924 II, 29-30 i 51-60) les reunifica amb Iltirta; també ho fa (HILL 1931, 66) justificant les unes per a ús intern i les altres en genitiu destinades a circular per la regió, però l'observació de la circulació indica que no era així precisament. Partidaris d'un mateix origen: MATEU LLOPIS 1943; 1951, 213 i GOMEZ MORENO 1949, 171.

A. Beltrán tornarà a separar-les i col·locarà Iltirkesken en Tortosa, identificació que han seguit MARTIN VALLS 1967, 49, 108-109, 142 i fig. XV, GIL FARRES 1966; GUADAN 1969, 177 i BELTRAN LLORIS 1975, 330-331.

L'assumpte es capgirà amb l'aparició i estudi a inicis dels 60 del tresoret de Balsareny (VILLARONGA 1961), com ja s'ha dit era datat de finals del s. II a.C. Presentava un bon conjunt de monedes d'Iltirkesken i una manca important de les d'Iltirta; el qual fet trobava la seva rèplica en el ja conegut d'Azaila; això portà a aquest autor a pensar en dos centres emissors diferents, el d'Iltirkesken entre la Segarra i el Pla de Bages

(VILLARONGA 1961, 62-65) o entre la Segarra i el Solsonès (VILLARONGA 1978; 1979, 130-205), però mai a Tortosa.

La qüestió no es resolgué i aixecà crítiques com la de R.C. Knapp, el qual recordà que les troballes no són una guia del tot fiable, si ens haguéssim d'atendre, per aquesta mateixa raó, la seca d'Iltirda s'hauria de situar a la costa (KNAPP 1977, 72).

Darrerament J. Untermann valora el sufix -scen que en ibèric forma ètnics, així Iltirkesken seria la forma ibèrica corresponent a la llatina ilergetes, de la mateixa manera que ausesken seria a ausetani, laiesken a laietani, i tantes d'altres, (UNTERMANN 1975; en el mateix sentit J. Siles (SILES 1985, 239-240, n. 1017).

5.3.5. LES MONEDES D'ILERDA

Sota el principat d'August apareix un grup de monedes de bronze amb llegenda llatina continuadores de les emissions d'Iltirta i de les anepigràfiques. Diferentment de Bolskan, en època de Tiberi ja han desaparegut.

Són monedes sense magistrats, amb el cap nu d'Octavi a l'anvers, i al revers la lloba, notable suplantació simbòlica que substitueix el signe de prestigi local pel que correspon al déu de la ciutat del Tiber.

Les anteriors al 27 a.C. manquen del títol d'August i consta IMP. CAESAR.DIVI.F., les posteriors porten IMP.AVGVST.DIVI.F., la qual llegenda deriva del denari romà del 16 a.C. (GRANT 1969, 170-171). En els reversos pot aparèixer MVN.ILERDA, MUNICIPAL. ILERDA o senzillament ILERDA, és a dir, es fa constar la condició jurídica atorgada per August.

La bibliografia principal sobre aquestes monedes és DELGADO 1876 III, 277-278; VIVES 1924 IV, 43; VILLARONGA 1979, 137-138.

5.3.6. LA SECA D'IESSO

Aquesta seca no pertany als ilergets, sinó als lacetans, i hi ha comú acord en situar-la amb el subsòl de l'actual vila de Guissona a la comarca de La Segarra. Si la incloem és perquè aquesta comarca forma part del territori objecte del nostre estudi.

Fou una seca de limitada emissió, reduïda a un as amb llegenda ibèrica, l'anvers del qual porta un cap masculí de cavells ondulats, i al revers un genet amb la palma i la llegenda completa.

La bibliografia principal és: DELGADO 1876 III, 247-248; ZOBEL 1880 IV, 38-39; PUJOL I CAMPS 1883, 68; HÜBNER 1893, 31 n. 20; VIVES 1924 II, 60-61; MARTIN VALLS 1967, 48; SANMARTI VILAPLANA 1982a, 455-458 i 1982b.

5.4. LA DOCUMENTACIÓ DE LA CULTURA MATERIAL

5.4.1. ELS JACIMENTS

5.4.1.A. SECTOR 1: OSCA

1. EL SOLAR DEL COL.LEGI DE SANTA ROSA

Municipi: Osca

Descripció: L'any 1982 V. Baldellou, director del Museu Provincial, efectuà una breu intervenció de caire comprovatori de les obres que es duïen a terme en aquest pati al centre de la capital oscense (fig. 16). Amb aquesta finalitat es portà a terme un sondeig de 4 m. de costat, al qual aparegué una estructura dels s. XVII-XVIII.

Materials: La seqüència estratigràfica almenys fou reveladora en un sentit: es constataren remocions vinculades a l'esmentada estructura que alteraven els nivells anteriors. D'entre els escassos materials antics, com correspon a una actuació d'aquestes característiques, destaquen: 1 frag. de TSG, 9 frags. de campaniana A, 1

frag. de campaniana B, 7 frags. d'àmfora possiblement Dressel I, 6 frags. de ceràmica comuna romana i 3 de ceràmica pintada ibèrica, que corresponen a dues peces. Baldellou les data als s. III-II a.C., nosaltres per raons estilístiques (fig. 17.1-2) i d'acord amb el propi conjunt abans mencionat les considerem més adients del segle II-I a.C.

BIBLIOGRAFIA: BALDELLOU 1985, 167-172.

2. EL SOLAR DE LA DIPUTACIÓ PROVINCIAL

Municipi: Osca

Descripció: La Diputació Provincial d'Osca decidí enderrocar la seva decimonònica seu i edificar-ne una altra de més funcional. Aquesta demolició es portà a terme l'any 1984. El solar s'emplaça als populars "Porches de Galicia" al sud del "Coso", entre aquest i el passatge d'Abellanas, al tradicional límit que s'accepta per la ciutat romana i medieval (fig. 16), les úniques notícies històriques no es remuntaven més enllà d'edificis conventuals del s. XIII.

Ben aviat es posà al descobert una complexa seqüència estratigràfica, en una intervenció d'urgència sense paral·lels a la ciutat fins actualment, ja que s'estudiaren 2.261 m² amb un equip professional i tècnic nodrit, des del gener a l'agost de 1985.

Materials: La part de seqüència que aquí ens interessa es redueix al nivell inferior o 5, d'ambient ibero-romà i datat segons els excavadors des del 1^r. terç del s. I a.C per la presència de v. negre campanià. No es mencionen subdivisions per aquest nivell que es presenta únic, però en canvi es curiosa l'observació de com al nivell immediatament superior, el 4, té força potència a tot el solar que és definit com a romà dels segles I-III d.C. majoritàriament pertanyent a l'època de Nerò, i que no conserva cap pervivència indígena, les quals es concentren al moment inicial.

El nivell 5 consta d'un edifici republicà i dels estrats que s'hi vinculen. Aquest edifici es va portar a efecte amb carreus de pedra arenisca amb afaïonament d'espiga, d'una mitjana d'un metre de llarg per 50 cms. d'ample i d'alt; les estàncies oscil·len d'entre els 3,70 als 4,40 m. i s'assenta al terra natural. Un treball prou documentat pels excavadors mostra semblances d'obres romano-republicanes a la Península Itàlica.

En aquest ambient d'intensa romanització trobem ceràmiques indígenes que, pel seu estat fragmentari ens limitem a reproduir les ja publicades. Entre les importacions hi ha presència de campaniana A moderna, formes Lamb. 5, 6 i 7 per les pàteres, Lamb. 27, 27c i 31 pels bols i Lamb. 68b i 68c per les copes. La campaniana B és present amb les pàteres Lamb. 5 i 7, la tassa Lamb. 1, el vaset Lamb. 3 i la gerreta Lamb. 10. A més a més es

pot valorar la presència de vasos de parets fines forma Mayet II que podria remuntar-se al darrer quart del s. II a.C i primer quart del I a.C., les plates de vernis roig pompeïà i àmfores itàliques Dressel 1A i 1B que s'estenen de finals del s. II a.C al canvi d'Era (AGUILERA et al. 1987, 44-48).

La ceràmica ibèrica representada són kalathos de vora tipus B, vores de gerra i de tenalla. Entre els motius decoratius hi ha bandes i línies horitzontals simi-cercles concèntrics, línies ondulades, reticles romboïdals, dents de llop, en algun cas evolucionats a formes de dents separades i de costats roms, a més d'"eses" estilitzades i fulles vegetals.

BIBLIOGRAFIA: VV. AA. 1986, 16-23; ESCO 1987, 193-195; AGUILERA et al. 1987, 33-60.

3. AVDA. MARTINEZ DE VELASCO

Municipi: Osca

Notícia: Si el Solar de la Diputació es pot valorar com un possible edifici fora de la ciutat però a la vegada proper, la troballa a l'alçada del n. 30 dels Jardins de Martínez de Velasco, vers el sud-oest de la ciutat en són totalment desconnectats. Aquí, l'Ajuntament realitzà al 1985 unes obres de provisió d'aigua, el resultat de les quals hi aparegué un cap escultòric en

pedra sorrenca. També es va portar a terme una excavació d'urgència durant els mesos de juny i juliol d'aquell any, que descobrí part d'una necròpolis de dos moments ben diferents: el més vell correspon a estructures tumulars del Camps d'Urnes del Bronze Final/Edat del Ferro (800-500 a.C.), el superior consistia en grans taques de cendres que contenien ossos calcinats, un cap de terra cuita, objectes d'os i ceràmica relativament abundosa, del tipus unguentaris de pasta gris, campaniana i altres espècies amb engalba exterior. Es tractaria d'una possible necròpolis, poc definida a la qual "todos estos elementos nos acercan a un mundo de época ibérica en sus primeros contactos con el mundo romano" (VV.AA. 1986, 14-15). No s'han publicat els materials trobats, excepte notes.

BIBLIOGRAFIA: VV.AA. 1986, 13-15; JUSTE - PALACIN 1987, 185-187.

4. CABEZO DEL LOBO

Municipi: Albero Alto

Descripció: tossal isolat i destacat de la plana circumdant a uns 500 m. del desviament a Piracès, a la dreta de la carretera d'Albero Alto a Nòvales. Consta d'una plataforma superior plana, d'unes dimensions actuals reduïdes (75 x 50 m.) en proporció a l'ampla base, i és major l'eix est-oest; la presència de grans

blocs erràtics al vessant permet deduir sense precisar quan, va ésser major (fot. 1). Prop del cim una cornisa tabular de roca d'uns cinc a sis metres d'alçada contribueix a obstaculitzar l'accés, excepte pel vessant nord. L'erosió és la nota dominant: formacions de canals i de tres cons de deiecció principals orientats als tres punts més exposats al sol, on es pot trobar quantios material ceràmic i escassa o nul.la vegetació de timò, només a la banda septentrional hi ha una certa coberta herbàcia i matolls arbustius, al temps que la ceràmica es rarifica. Envoltat l'elevació un caminet pla a l'alçada aproximada de la carretera, pel qual també hi ha ceràmica. L'alçada relativa és d'uns 40 m. per sobre d'aquest i de la plana immediata, però pel N., E. i S. per sota del camí hi ha canals de captació del barranc de San Gil que en direcció oest es lliura al riu Isuela a uns 6 kms. Aquests barrancs formen com una primera defensa ja que són força escarpats per l'erosió, i només resta l'accés que hem comentat a manera d'istme, per l'oest.

A l'extrem meridional del cim es veuen descoberts per l'erosió restes de tres murs d'uns 40 cms. d'ample que tanquen una habitació. Són efectuats amb pedra sorrenca local i algun conglomerat, potser de molí reaprofitat, d'aspecte "ibèric" que es confirmaria per la presència de material d'aquesta època. En superfície no es pot apreciar l'urbanisme.

El domini visual en un dia clar és notori. A

l'oest i a poca distància hi ha el poble actual d'Albero Alto i una bona visió de les planes de més enllà, però al nord-oest de seguida crida l'atenció la ciutat d'Osca, pels moderns edificis, més modesta seria a l'època que ens ocupa; en aquesta direcció i al nord, la visió es perllonga fins arribar als primers contraforts del Pre-pirineu, també és dilatada per l'est on s'esten la plana. A l'oest per darrera d'Albero Alto una línia de tossals no permet la visió del riu Guatizalema, però sí que deixa entreveure un horitzó de planes més enllà; és al sud on la visió és quelcom limitada degut a una carena de "cabezos" més alts.

Materials: hi ha alguns materials al Museu Provincial i al Col·legi Universitari d'Osca que hem pogut comprovar. Entre els quals hi ha ceràmica a mà d'aspecte del Bronze Final, com assenyala A. Domínguez. Les importacions de vernís negre campanià A i B, el porten a les darreries del s. III i s. II a.C. S'en poden associar grans tenalles ibèriques de vora plana i entrant en quatre o cinc centímetres, fragments de "kalathoi" pintats només a bandes; vores de coll d'ànec tractades amb fort espatulat; i algun exemplar d'engalba vermella. Sembla presentar una decadència ràpida al s. I a.C. sense que per ara es coneguin vil·les properes i en tinguem que pensar, per carència, a la ciutat d'Osca a 13 kms. De totes formes entre els materials hi ha alguns fragments -porcentualment poc importants, però que es poden considerar- de TSI i TSH.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 40;
DOMINGUEZ 1986, 562.

5. CURBE

Municipi: Grañen

Notícia: segons les referències bibliogràfiques F. de la Hera trobà ceràmiques a mà, ibèriques pintades, comuna romana i sigillata, a més d'una moneda de bronze de Constantí I; aquest conjunt tan heterogeni es localitzà en uns camps de conreu propers al mateix poble.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 99. Per aspectes numismàtics consultar: DOMINGUEZ, A.: "Hallazgos de monedas en la provincia de Huesca" a Argensola n. 86, pàgs. 391-397. Huesca 1978.

6. PERALTA DE ALCOFEA

Municipi: Peralta de Alcofea

Notícia: referència de la troballa d'un conjunt d'objectes, lítics i ceràmics, entre els que es menciona ceràmica ibèrica pintada i comuna, en un lloc indeterminat del terme municipal de Peralta d'Alcofea, i guardats a la col·lecció particular de F. de la Hera.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 129.

7. EL ALMERGE

Municipi: La Luenga

Descripció: entre Pertusa i Laperdiguera, al nord del traçat de la via romana Ilerda-Osca i envoltat per La Clamor, es localitza un poblat semirupestre, del qual s'ha afirmat que és romà, sobre un altre d'ibèric. Presenta plantes de cases semiexcavades a la roca, amb escales i conduccions d'aigua vers una bassa, i també com metxinals i murs aixecats relacionables.

Materials: es troben dispersos entre diverses col·leccions particulars i amb la presència de terra sigillata, comuna romana i tegula indiquen la seva filiació romana. De filiació ibèrica s'ha apuntat les monedes trobades d'Eso, Iltirda, Iltirdasalirban i Cese, així com de Segia, Beligiom. Recentment també s'assenyala la presència de vernis roig ilergete per A. Floria i M. Solans.

BIBLIOGRAFIA SANZ 1950, 73-77; FATAS 1976, 73; DOMINGUEZ 1978, 395; LOSTAL 1980, 51; DOMINGUEZ et al. 1983, 112-113 i Lam. XXX. i FLORIA - SOLANS 1986, 10.

5.4.1.B. SECTOR 2: MONEGRES - ALCANADRE

8. EL CASTELLAZO O CASTELLAR

Municipi: Robres

Descripció: Destacat tossal per l'altura i forma esmolada, al sud del poble de Robres, a uns 3,5 Km. El cim ha estat literalment escombrat per l'erosió i només resta algun petit fragment ceràmic. Té una forma oval de 40 x 10 m., molt petit si considerem l'enorme base cònica. Els vessants nord i oest tenen després d'una cornisa rocosa prop del cim, uns vessants suaus amb pins, però les cares sud i est gairebé no es pot dir que tinguin vegetació, s'hi observen canals i cons de deiecció importants, amb gran escampadissa de materials ceràmics, construccions en pedra i una muralla a mitja altura. Però aquestes estructures tant per tècnica com per materials creiem que són islàmiques o medievals. Ignorem si són les mateixes a les que es referia M. Pellicer com a ibèriques.

Visualitat: L'altura relativa és important amb uns 70 o 80 m. del cim sobre la base, i pel seu aïllament d'altres formacions destaca en el paisatge. La visibilitat en un dia clar és molt bona en direcció nord, i important a l'est i a l'oest, ja que s'esten per la plana, i minva al sud per la proximitat a la Serra d'Alcubierre, de totes maneres és notòria.

Materials: alguns es guarden al Museu Provincial d'Ozca, Pellicer situa els vasos ibèrics pintats amb influències catalanes i del Baix Aragó entre el 500-200 a.C., en tot cas, la presència de campaniana A avala una ocupació teòrica de s. III-II a.C. sense que poguem precisar la data de la seva fi.

BIBLIOGRAFIA: PELLICER 1962, 56 i 70; FATAS 1976, 74; MARTIN BUENO 1977, 72; VICENTE REDON 1980a, 69; 1980b, 134; MAESTRO 1980, 116; LOSTAL 1980, 93; DOMINGUEZ et al. 1983, 136-137 i DOMINGUEZ 1986, 562.

9. LA MALENA.

Municipi: Lanaja.

Descripció: situat a l'oest de Peñalveta, en un camí del barranc paral·lel a Valanguera en direcció a la Serra d'Alcubierre fins a una successió de tres promontoris alineats on es conserven restes de cimentacions en superfície i al seu costat, al vessant sud-oest restes ceràmiques. Materials repartits en diverses col·leccions.

Materials són força desiguals: juntament a un bol atribuïble a l'Edat del Ferro, hi ha ceràmica ibèrica llisa i decorada amb bandes i escacs, vernís roig i gris indígena, una forma completa de gerret bicònic acampanat, de pasta fina i sense decorar, d'uns 10 cms. d'altura,

campaniana A i B, TSH llisa i decorada amb motius vegetals, animals i àdhuc humans, a més de parets fines, comuna amb engalba vermella i incisions senzilles, vidres, materials lítics i també monedes ibèriques i romanes; de les primeres: Belligom, Bilbilis, Bolskan, Celse, Ilducoite, Iltirda i Segia, de les segones: Caesaraugusata, Celsa, Osca, August i Antoninus Pius. Com a objecte singular una placa de plom amb l'impromta del revers del denari Bolskan, de difícil significat. En resum hi ha materials dels segles II a.C. al II d.C.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 114 i DOMINGUEZ 1986, 562.

10. TOSSAL DEL MORO

Municipi: Sarriena

Notícia: referències d'un jaciment amb materials corresponents al món ibèric. Amb el provisional estat de no detecció a terres d'Osca de materials ibèrics arcaics o plens, justifiquem la seva adscripció a l'horitzó tardà.

BIBLIOGRAFIA: MAESTRO 1980, 116; DOMINGUEZ et al. 1983, 143 i BELTRAN LLORIS 1980c, 117.

11. PRESIÑENA

Municipi: Sariñena

Notícia: A la fi del comentari que V. Bardaviu fa de la necròpolis d'incineració de Presiñena apunta l'existència d'un poblat ibèric ubicat a les immediacions. Els materials que s'observaren eren: ceràmica ibèrica pintada, campaniana, pondera, una agulla de metall i una moneda d'Indika.

BIBLIOGRAFIA: BARDAVIU 1922, 10-11; BOSCH GIMPERA 1923, 54-55; 1932, 174; DEL ARCO 1942, 31-32; GALIAY 1945, 102; PANYELLA - MAIGI 1946, 103-107; BELTRAN MARTINEZ 1974, 28; 1977, 11-14; MAYA 1976, 88-91; 1981, 145; DOMINGUEZ et al. 1983, 146.

12. EL ESCOBIZAL

Municipi: Sena

Notícia: A la partida de Presiñena i des dels temps de Bardaviu es coneix una vil·la rústica amb materials ceràmics romans, a la qual aparegué un as emporità amb llegenda ibèrica. Assenyalem també la presència de ceràmica ibèrica geomètrica.

BIBLIOGRAFIA: BARDAVIU 1922, 9; BOSCH GIMPERA 1923, 56; DEL ARCO 1942, 32; PANYELLA - MAIGI 1946, 112;

PITA 1948, 104; 1959, 239; BELTRAN MARTINEZ 1977, 18;
BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980c, 69;
LOSTAL 1980, 103; DOMINGUEZ 1983 et al. 1983, 147.

13. LAS ATALAYAS

Municipi: Sena

Noticia: Antiga troballa d'un poblat en una elevació a la dreta del riu Alcanadre, on s'exhumà ceràmica ibèrica pintada geomètrica, ferro i algúns os tocant a murs d'habitació.

BIBLIOGRAFIA: GALIAY 1945, 131; MAESTRO 1980, 116; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980a, 69; DOMINGUEZ et al. 1983, 145.

14. CHERMANILLO

Municipi: Ontinyena

Noticia: Referència bibliogràfica d'un tossal amb restes ibèriques no concretades prop del jaciment del Bronze Final de Chermanillo.

BIBLIOGRAFIA: MAYA 1981a, 344-347; 1981b, 141-160; DOMINGUEZ et al. 1983, 122-123.

15. EL PUNTAL

Municipi: Ontiñena

Noticia: Jaciment destacable pels seus nivells dels Camps d'Urnes. No obstant això, coneix períodes posteriors com el trànsit del s. III al a. II a.C., representat per la presència de fragments de "kalathoi" i oenochoes pintats amb motius vegetals del tipus de fulla d'heura exempta.

BIBLIOGRAFIA: BOSC GIMPERA 1923, 56; DEL ARCO 1931, 232; 1942; 32; GALIAY 1945, 133; PITA 1958, 225; PELLICER 1962, 71; BELTRAN LLORIS 1969, 420-442; 1980c, 117; BELTRAN MARTINEZ 1974, 44; 1977, 18; FATAS 1976, 74; MARTIN BUENO 1977, 71; VICENTE REDON 1980b, 134; MAESTRO 1980, 116; LOSTAL 1980, 102; MAYA 1981b, 146 i 160; DOMINGUEZ et al. 1983, 123.

5.4.1.C. SECTOR 3: MIG CINCA

16. FILADA MEDIO

Municipi: Laluenga.

Noticia: presència en aquest lloc d'un jaciment amb vernis roig ilerget.

BIBLIOGRAFIA: FLORIA - SOLANS 1986, 10.

17. ILCHE

Municipi Ilche

Notícia: citat en el treball de P. Carrillo com a proper a la via Ilerda-Osca, amb la troballa a uns 500 m. de la població d'Ilche de materials ibèrics, romans, tesellae, sillars de pedra i monedes.

BIBLIOGRAFIA: CARRILLO 1951, 37; DOMINGUEZ et al. 1983, 111.

18. MONTE GIL

Municipi: Montsó

Descripció: La carretera que enllaça l'Estació de FF.CC. de Selgua amb aquesta població, porta al km. 2, al peu d'una serra plana i allargada en direcció NW-SE. Avui dia es presenta erma i molt erosionada en el vessant SW i amb una cobertura vegetal baixa a la contrària. Prop d'un extrem de cota 310 m. es localitza una cala clandestina de 6 x 3 metres, amb estructures al seu interior, que pel material que s'observa a les terres properes es podria adscriure a un horitzó B.F.- E.F., al qual es deu referir J.L. Maya, que també trobà ceràmica campaniana.

Visualitat: si bé no es tracta d'un lloc

escarpat, el seu aïllament sobre la plana immediata el converteix en un punt important, reforçat per la proximitat a la via Ilerda-Osca, un cop ha atravesat el Cinca. La visibilitat és important al sud, a l'oest a 5 Km. en línia recta topa amb l'important elevació de L'Alegria, i també és visible Pinzana a uns 3 Km. en el mateix sentit.

Materials: per tot el vessant sud, en un ampli radi i sense que es veguin estructures hi ha disseminada ceràmica de vernís negre molt tardana, àmfora itàlica i alguna vora de kalathos del tipus B, que, per l'estat d'exposició ha perdut la pintura; baixant pel vessant s'hi troben ceràmiques medievals.

BIBLIOGRAFIA: MAYA 1981, 159; DOMINGUEZ et al. 1983, 118.

19. PINZANA

Municipi: Montsó

Notícia: A. Floria detectà la presència de vernís roig ilerget i d'altres materials ibèrics en aquesta altura a la banda dreta del Cinca, a la qual es refereix P. Carrillo en el seu traçat de la via romana.

BIBLIOGRAFIA: FLORIA - SOLANS 1986, 10.

20. ERMITA DE N. S. DE L'ALEGRIA

Municipi: Montsó

Descripció: a 3,5 Kms. al sud de Montsó, Cinca avall, es troba dominant la partida de Las Cellas, el monticle isolat de l'Ermita de l'Alegria (fot. 2) Actualment la pròpia ermita, un carrer empedrat de ronda i una tanca impideixen de valorar el cim, d'uns 90 x 30 m. en sentit del riu. Un desafortunat intent de repoblació forestal al vessant nord posa en evidència talls amb cendres, estrats i abundosos materials escampats. Al peu del vessant oest hi ha roturacions recents; són els pendents est i sud, de gran extensió els que conserven el característic paisatge de vegetació rala, i permeten de veure a la part més baixa una antiga carrerada amb les marques de desgast sobre la roca.

Visualitat: L'Alegria es veu de lluny, des d'enllà la panoràmica és important: sobre Montsó i sobre les planes més enllà; també s'esten per les altres tres direccions.

Materials: actualment hi ha al Museu Provincial de Saragossa, al C.E.HI.MO. de Montsó i en diverses col·leccions particulars degut a un fort espoli. Entre els quals destaca la presència de material àtic del s. IV a.C. (FLORIA - SOLANS 1986, 13), de roig ilerget, de vernís negre propi dels s. II-I a.C., parets fines, ceràmica grisa, comuna, pintada i a mà, algunes

sigillates i monedes de Cesse, Itirida, Bolskan, Sedeis, Aregorarda així com romanes imperials.

Aquest possible "oppidum" ibèric amb pervivència en lloc alt, per a molts autors seria la mencionada **mansio Tolous** de l'Itinerari d'Antoni, si més no es presenta com un jaciment director i eix central del poblament del Cinca Mig (FLORIA-SOLANS 1986, 4).

BIBLIOGRAFIA: A) Sobre "Tolous": TRAGGIA 1791, II, 346; CEAN 1832, 150 i SAAVEDRA 1862, 104; SCHULTEN a PAULY-WISSOWA, RE. s.v. Tolous 1693.

B) Sobre el jaciment: PANO 1886, 313-314; MONTSERRAT - PLEYAN 1889, 22-26; LLANAS 1891, 36; DEL ARCO, R: "Algunos datos sobre la arqueología romana oscense" a Estudios Varios, Huesca, 1912, pàg. 110; BLAZQUEZ A. 1923, 363; DEL ARCO 1942, 33 i 60; GALIAY 1946, 65; PITA 1948, 105; CARRILLO 1951, 36; PITA 1952, 317; OLIVEROS DE CASTRO, M.T.: Historia de Monzón, pàgs. 59-71. Zaragoza 1964; ARIAS 1968, 413; PITA 1969, 57; CASTILLON: El Santuario de la Virgen de la Alegria, pàgs. 29-40. Zaragoza 1974; ROLDAN 1975, 272; FATAS 1976, 74; MARTIN BUENO 1976, 277; 1977, pàgs. 59, 71 i 90; DOMINGUEZ 1979, 91; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; LOSTAL 1980, 59-60; MAESTRO 1980, 116; MAGALLON 1980, 195-198; VICENTE REDON 1980a, 68; SANCHO 1981, 100; DOMINGUEZ et al. 1983, 118-119; FUSTER, V.: Bases para el conocimiento del mundo indena y romanización de la provincia de Huesca. Estudio del Somontano - Cinca Medio, Memòria de

Llicenciatura inèdita, 1985; DOMINGUEZ 1986, 562-563;
FLORIA, A.: Estudio arqueológico de la comarca de Monzón:
èpocas ibèrica y romana, Memòria de Llicenciatura
inèdita, 1986; FLORIA - SOLANS 1986, 4-14; MARCO - FLORIA
1986, 70; MAGALLON 1987, 86-87; SOPENA 1988, 1-10.

21. RIPOLL

Municipi: Binaced

Descripció del Jaciment: esperó d'una terrassa,
de forma arrodonida i actualment en conreu la seva major
part, excepte un desnivell-marge on es troba vegetació
baixa i restes de ceràmica. La seva extensió és imprecisa
i considerable, i el tractor ha aixecat maons rectangulars
de gran mida, d'algun edifici important.

Visualitat: no posseeix una visió particularment
destacada, encerclat per altres terrasses, malgrat això,
és un dels jaciments més interessants ibero-romans del Mig
Cinca.

Materials: vernís negre i sigil.lada, comunes i
ceràmiques pintades que romanen inèdites, però que
s'estenen del s. IV a.C. al II d.C. Una tessera de bronze
presenta una inscripció llatina del s. I o principis del
II, estudiada per F. Marco.

BIBLIOGRAFIA: FLORIA - SOLANS 1986, 10;

DOMINGUEZ 1986, 564; MARCO 1988, 19.

22. EL PONTON

Municipi: Binaced

Notícia: Jaciment localitzat per A. Floria, del qual s'ha publicat la presència de ceràmica de vernis roig ilerget.

BIBLIOGRAFIA: FLORIA - SOLANS 1986, 10.

5.4. 1.D SECTOR 4: BAIX CINCA

23. BARRANCO DE LA CRUCETA O CODERA III

Municipi: Chalamera.

Descripció: Tossal de cim allargat però molt estret al costat de la carretera d'Alcolea a Chalamera. Esdevé un jaciment "exemplar" per l'explicació dels processos erosius en terrenys tous i mancats de vegetació: al cim hi resta poca cosa i és propera la seva total desaparició per la captació d'un barranc en formació, s'observen barrancs i cons de deiecció pels vessants, on es pot trobar abundós material.

Visualitat: marcat per una clara vocació vers el Cinca on la visió esdevé major, més limitada al sud per diverses altures hom observa, l'ermita de Chalamera,

per l'oest es distingeix la terrassa on s'assenta el poblat i necròpolis protohistòrics de La Codera, al nord una altura amb tossals amaga la població d'Alcolea.

Materials que trobarem en prospecció: frags. de ceràmica campaniana A i B, de roig ilerget, de comuna amb vernís vermell republicà, àmfora itàlica, comuna i ibèrica amb restes de pintura.

BIBLIOGRAFIA que mencioni La Codera ibèrica: DEL ARCO 1942, 32, PITA 1948, 105; BELTRAN LLORIS 1980c 117; VICENTE REDON 1980a, 69; DOMINGUEZ et al. 1983, 79; MONTON 1984, 29.

24. EL CASTILLO

Municipi: Chalamera

Descripció: Gran tossal allargat en direcció E-W que en la base de la seva falda meridional limita amb el cementiri i el nucli urbà de Chalamera (fot. 3); esdevé la darrera elevació a l'interior de la confluència dels rius Cinca i Alcanadre. Els vessants nus de vegetació rellevant són afectats pel tall d'un camí d'ascens, l'erosió, certes construccions medievals del cim, i trinxeres de la passada Guerra de 1936-39. No és al cim on es troba més ceràmica ibèrica i romana sinó als vessants est, fins a la carretera, i sud fins al mencionat cementiri, en una àrea de dispersió

considerable i en un estat no molt rodat, per la qual cosa l'erosió sembla relativament recent.

Visualitat: el lloc esdevé fonamentalment estratègic: envoltat pels dos rius en una cruïlla. El seu control visual és excepcional: vall abaix fins al nucli urbà de Fraga, i també sobre les terrasses baixes del tram del Cinca a la seva alçada, quelcom succeïx amb la part baixa de l'Alcanadre, en canvi vers al Nord i nord-est o sigui Cinca amunt, la visió és més limitada.

Materials: trobats en diferents ocasions i amb un cert espoli es guarden al M.P.O., Col·legi Universitari d'Osca i en mans particulars, els més representatius han estat objecte d'una publicació monogràfica (DOMINGUEZ 1975), també ho ha estat un vas sencer de vernís negre forma Lamb. 10 de producció occidental, potser emporitana per E. Sanmartí i J.L. Maya, les formes Lamb. 23 i 26/27 en campaniana A, la forma Lamb. 7 para la campaniana B, la ceràmica de roig ilergeta i les TSG Drag. 27 i Drag. 37 i TSH amb la forma Drag. 37 i decoració de cercles. Alguna ceràmica pintada combina bandes amples amb un grup de filets, possible indicador d'una ocupació ibèrica pre-romana. En resum coneix les èpoques republicana i Imperial, s. III/II a.C. sinó abans, fins almenys III d.C., amb objectes sumptuaris com boletes de plom amb anella de penjar, un aplic de bronze en cap humà, una copa de vidre, un penjoll d'or en filigrana que per A. Dominguez seria una

mostra -única a la nostra àrea- d'orfebreria iberoromana, i monedes ibèriques d'Iltirida, Beligiom, Barcunes, Bolskam i Orosis, hispano-llatines d'Ilerda i Clúnia, i romanes baix imperials. També aparegué un mosaic en opus signinum. Nosaltres hem trobat en superfície a més dels anteriors TSI, gris d'imitació a la forma Lamb. 1, àmfora itàlica i medieval.

BIBLIOGRAFIA: GALIAY 1946, 145; PITA 1961, 125-126; 1967, 166 i 183; QUERRE et al. 1971, 168; DOMINGUEZ 1975 187-189; SANMARTI - MAYA 1976, 369-371; LOSTAL 1980, 95-96; VICENTE REDON 1980a, 69; BELTRAN LLORIS 1980c, 117 -l'anomena Tozal Redondo-; DOMINGUEZ et al. 1983, 80-81, figs. 17-19, lams. XXIX,1; XXXV,1; MONTON 1984, 25 i DOMINGUEZ 1986, 563.

25. ERA FORCADA

Municipi: Chalamera

Notícia: Vil·la romana ja descoberta al 1920 i prospectada per diversos autors. La Carta Arqueològica d'Oscà deixa ben clar que és un jaciment romà. Segons R. Pita: "a la vista de la predominante ceràmica ibèrica con la que salia asociado este pavimento (per la descripció un opus signinum amb tesseles blanques de marbre) pensamos como muy posible que pudiera datarse en época romano republicana".

BIBLIOGRAFIA: PITA 1969, 49; DOMINGUEZ et al. 1983, 82 -on es pot trobar tota la bibliografia sobre el jaciment romà, sense referències a materials ibèrics-.

26. BARRANCO DE VALDRAGAS

Municipi: Ballobar

Notícia: Seguint la carretera que es dirigeix a Velilla de Cinca, poc després de la primera corba en la qual la carretera deixa d'ésser paral·lela al riu i s'enfila pel barranc de Baldragas hi ha les restes d'un poblat de l'Edat del Ferro, però on també s'ha assenyalat la presència de ceràmica ibèrica pintada geomètrica, que avui per avui s'hauria d'adscriure a la romanització.

BIBLIOGRAFIA -només amb menció de ceràmica ibèrica-: BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980a, 69; MONTON 1984, 29; DOMINGUEZ et al. 1983, 55.

27. SAN VALERO

Municipi: Albalate de Cinca

Notícia: Prop de l'Ermita de San Valero, a la marge dreta del Cinca, entre els Kms. 26-27 de la carretera de Velilla a Mirasot de Arriba, i a la partida del mateix nom es trobaren restes d'un jaciment romà

representat per: ceràmica ibèrica, terra sigillata, comuna i restes constructives, a més a més de ceràmiques islàmiques.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1955, 347; 1956, 318; 1969, 42; GORGES 1979, 270; LOSTAL 1980, 104; DOMINGUEZ et al. 1983, 162.

28. EL PILARET DE STA. QUITÈRIA

Municipi: Fraga

Descripció: Gran tossal aïllat en la primera línia sobre el Cinca, pel costat esquerre, sobre la carretera a Saidí (fot. 4). Ja prospectat al segle passat per J. Salarrullana i al nostre per E. Tejerizo, al cim, de planta ovalada va ésser excavat primer per R. Pita, J. Querre i H. Sarny al 1967, posteriorment E. Junyent efectuà algunes cales al 1971, tots aquests treballs són gairebé inèdits.

El cim presenta construccions rectangulars de vivendes al voltant d'un carrer en sentit longitudinal del poblat, i enllà on més s'eixampla hi ha una cisterna elíptica i, també, vers la zona est una mena de petita acrópolis amb distribució diferent de l'urbanisme; en llur majoria deuen ésser construccions ibero-romanes republicanes, tot i que aquest punt és imprecís en mancar les memòries. Nosaltre mateixos hem recollit un frag. de

TSI del cim. i el vessant SE presenta dues terrasses avui
ermes. Hi predomina el material romà, fins i tot baix
imperial, en canvi a les encara visibles terreres de Pita
i Querre és fàcil recollir ceràmica de vernis negre i
ibèrica. Pel costat oest s'argumenta una hipotètica
muralla en pedres petites (DOMINGUEZ et al. 1983, 29).
Pita ha assenyalat, sense que es pugui sostenir la
presència d'una caserna d'esclaus en connexió amb la
vil.la Fortunatus.

Visualitat: la relació més immediata la marca
la propera Vil.la Fortunatus important assentament romà
imperial a tocar del Cinca i distant d'un quilòmetre. en
direcció nord-oest. Excel.lent visió sobre el Cinca, en
particular riu amunt, en altres direccions són visibles
El Vedat de Sant Simó, l'Ermita de S. Salvador, i també
la ciutat de Fraga. Un cop a Lleida les altures de
Montllobè i Montmeneu. Vers l'est dues barrancades
permeten una certa visió,

Materials: a més a més de l'estela ibèrica
d'aquí procedent i l'ampli ventall de materials trobats
que van des de ceràmica a mà a vernis negre, roig
ilerget, cubilets de parets fines i en petita proporció
TSI, TSG, TSH, cuina africana, alguns materials
resistirien una datació imperial avançada. El problema
major és dilucidar quan comença, la continuació en temps
romans és òbvia. Les ceràmiques ibèriques llises i
pintades també són presents. El grup de ceràmiques
pintades reproduït per J. Querre i R. Pita sembla

procedir de la colmatació de la cisterna.

BIBLIOGRAFIA -exclosa la referent a l'estela-:
SALARRULLANA, J.: "Estudios históricos sobre la ciudad de Fraga" a Universidad, Zaragoza 1931; DEL ARCO 1942, 33; SERRA RAFOLS 1943, 5-37; GALIAY 1945, 133-134; 1946, 155-158 PITA 1948, 105; 1954, 216-217; 1955, 341; PELLICER 1962, 75; QUERRE et al. 1971, 167-177; JUNYENT 1974b, 124; BELTRAN MARTINEZ 1974, 44; GORGES 1979, 268; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980a, 69; MAESTRO 1980, 116; ROYO 1980, 138; DOMINGUEZ et al. 1983, 29, 93-94 i fig. 27-29; MONTON 1984, 25; DOMINGUEZ - MAGALLON 1985, 33; DOMINGUEZ 1986, 565; MARI - GARCES 1988, 13.

29. VEDAT DE SANT SIMÓ

Municipi: Fraga

Descripció: Gran tossal troncocònic a la riba dreta del Cinca, al qual s'arriba seguint un camí a l'esquerra de la N-II, poc després de l'enllaç amb la carretera de Mequinensa, sobre la primera terrassa que puja a les planes de Cardiel. R. Pita el va reconèixer als anys 60 amb el nom de Pajalarga. Posteriorment es va anivellar tot el seu cim alguns metres, que provocaren segons informacions orals la destrucció de murs conservats uns dos metres; tristement avui resta erm tot el cim (fot. 5). Al 1982 va ésser "redescobert" per A.

M.A. Magallón.

Els vessants, en particular el que mira a l'oest es van cobrir de terres, pedres i cendres procedents dels dipòsits del jaciment, s'hi troben fàcilment fragments ceràmics, i més rarament als peus d'aquestes terreres.

Visualitat i entorn: s'hi accedeix pel nord en forma d'istme, un barranc ampli i fons el separa de la següent línia de terrassa per l'oest. En aquestes dues direccions la visibilitat és reduïda, degut a les altures majors de les ermites de S. Simó i S. Salvador. La seva vocació és vers el Cinca: es divisa Fraga, i a l'altra banda de riu El Pilaret de Sta. Quitèria, Punta Farisa i fins i tot el Segre, amb el poblat de La Punta del Calvari.

Materials: les autores de la "Carta Arqueològica de Huesca" ja trobaren ceràmica pre-campaniana i campaniana A, la qual cosa remuntaria el lloc al s. III a.C. Nosaltres hem pogut constatar l'existència de vernis negre, vernis roig ilerget, ceràmica comuna, gris, a mà, una vora del que podria ésser un vaset caliciforme, dolium, ibèriques i ceràmica pintada.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1958, 217; 1983; DOMINGUEZ et al. 1983, 92-93; DOMINGUEZ 1986, 563;

30. TORRE CHUECA

Municipi: Fraga

Notícia: novament aquí R. Pita a la dècada dels anys 50 observà uns enterraments romans i murs a la partida de Vincamet, actualment destruïts, entre els materials es mencionen ceràmiques ibèriques.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1955, 343-344; BELTRAN LLORIS 1980c, 116; VICENTE REDON 1980a, 69; MAESTRO 1980, 116; LOSTAL 1980, 101; DOMINGUEZ et al. 1983, 95.

31. CONCEPCIÓ B.

Municipi: Fraga

Notícia: de troballa de restes d'un petit establiment ibèric en lloc pla, al peu de la posterior fortalesa medieval de la Concepció. Modernament no es pot localitzar.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1955, 344; 1956, 288-289; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980a, 69; MAESTRO 1980, 116; DOMINGUEZ et al. 1983, 95.

32. MASADA DE RATON

Municipi: Fraga

Notícia: Jaciment en petita elevació corresponent al Bronze Final, sobre el qual efectuarem una revisió de materials amb motiu de la nostra tesi de llicenciatura. Entre aquests materials hi havia marginalment ceràmica romana: TSH forma 8 de Mezquiriz i informe però amb decoració metopada propera al taller d'Abella. També dos frags. de ceràmica ibèrica pintada.

BIBLIOGRAFIA -només la referent a materials ibero-romans-: DOMINGUEZ et al. 1983, 92; GARCES 1986, 128 i fig. 44,5.

33. PUNTA FARISA

Municipi: Fraga

Descripció: Cim totalment cònic (fot. 6) molt destacat a l'extrem de ponent d'una serreta testimoni en direcció est-oest, l'altre extrem és més baix, gran i tancat per un coll o pas, i on s'ubiquen restes molt erosionades d'un habitat de l'Edat del Bronze Final. L'erosió també és important al jaciment que ens ocupa, i el cim tot just té una extensió plana de 11 x 6 m., aquí i a la part superior del cònica hi ha ceràmica dispersa. Al cim s'observen algunes excavacions clandestines; els materials són en part al Col·legi Universitari d'Osca i, en part, en mans particulars.

Visualitat: com a lloc defensable i de control visual és un dels millors, prop de la confluència Segre-Cinca, tot i que no sembla ocupar una cruïlla. Segurament aquests factors pesaren més que la incomoditat que el lloc reuneix com a habitat. A penes s'observen algunes restes de murs. En dia clar pel nord hom visualitza el Pre-pirineu i, amb claretat la ciutat de Lleida per sobre de diverses terrasses del Baix Segre, tot i que no es veu el Segre es divisen diversos jaciments de Seròs, La Granja d'Escarp, el Montmeneu i la serreta de Montllobè; en direcció al Cinca són visibles San Salvador i San Simó, la partida de Vincamet i la ciutat de Fraga i el Cinca.

Materials: s'han localitzat ceràmiques de vernís negre, grises, comunes i ibèrica llisa i pintada.

BIBLIOGRAFIA: MAYA 1981, 144 i 159; DOMINGUEZ et al. 1983, 88; MONTON 1984, 29.

5.4.1.E. SECTOR 5: LA LLITERA

34. OLRIOLS - FARRACHUELO

Municipi: S. Esteve de Llitera

Descripció: Al sud-est del terme municipal de Sant Esteve de Llitera i prop del límit amb Tamarit de

Llitera hi ha un rierol gairebé sec, conegut popularment com a Olriols, l'espero que el limita per la banda nord té el nom de Farrachuelo. S'hi situa un jaciment que ha passat a la bibliografia amb l'equivocat nom del barranc (fot. 7).

Farrachuelo constitueix una elevada espina rocosa en direcció NW-SE amb el 23% de desnivell mig i sobre materials oligocènics amb alguna afloració de guix anteriors. És difícil calcular-ne la seva mida, però per la presència de restes als dos vessants i encara als camps circumdants seria, segons càlculs de J.R. Claver, topògraf, de 40.000 m². De totes formes s'observa que per la configuració del terreny no tota la superfície s'edificaria i restaria com a barris entre els cims rocosos de més pendent. D'accés molt difícil pel N.E. i gens fàcil pel S. N., el punt més vulnerable el constituïria el SW. gairebé pla.

Hom el va donar a conèixer a principis dels 70 en diverses notes de premsa local (CALVO 1985) per mn. José Santiesteve, de la parròquia de Binèfar, el qual en companyia d'un altre eclesiàstic efectuaren excavacions no oficials prop del cim, i recolliren quantiosos materials que passaren en part a Binèfar i alguns al M.P.O.

Des de 1977 V. Baldellou inicià excavacions oficials en nom del Museu Oscense, en algun cas amb la col.laboració d'E. Sanmartí. Des de 1984 M.J. Calvo

excava de forma més o menys continuada, i la dedicat la seva Memòria de Llicenciatura (1985).

Visualitat: Farrachuelo té un ampli domini visual sobre els terrenys immediats, però resta arraconat de la visió d'altres jaciments contemporanis.

Materials: la seqüència estratigràfica és complexa, amb nivells dels Camps d'Urnes tardans del Ferro (nivells II i III) i un Horitzó Ibèric, que malgrat tenir algun material àtic, es concentra a l'Horitzó Ibèric Tardà (nivell I).

Entre els materials d'aquest primer nivell, molts dels quals procedeixen de superfície, en destaca el predomini de la campaniana B (Lamb. 5 i 7 en particular, també 1, 3 i 4) sobre la A (lamb. 27), algunes amb grafit; gris d'imitació a la campaniana (formes Lamb. 1 i 3), parets fines Mayet II i III, en aquest cas de segona meitat del s. I a.C. i poden arribar a època d'August, engalba vermella i roig ilerget, percentatge petit però presència de sigillata. A. Dominguez ha distinguit monedes gales, d'Iltirda i romanes de Crispina o Adrià.

Entre les estructures excavades es detecten habitacions quadrades en superposició i part de vivendes i esgraons tallats a la roca, semi-rupestres; l'urbanisme és encara en fase d'estudi, més interessant és la notícia d'un incendi que, de forma general arruïna el Sector

Surest (CALVO 1985 , 109).

BIBLIOGRAFIA: BALDELLOU 1976, 35; MARCO - BALDELLOU 1976, 98-99; DOMINGUEZ 1979, 26; BALDELLOU 1980, 122; 1981, 91; 1983, 85; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; VICENTE REDON 1980a, 69; DOMINGUEZ et al. 1983, 140, lams. XXV-XXVII; DOMINGUEZ - MAGALLON 1985, 33; CALVO 1985 ; 1985 , 109-110 i FLORIA - SOLANS 1986, 10.

35. LA VISPESA

Municipi: Tamarit de Llitera

Descripció: Tossal oval lleugerament més allargat en direcció N-S, a la fi d'un glacis plioquaternari (fot. 8). De cim reduït i pla forma una circumferència d'uns 40 m., el perímetre dels vessants és gran, en alguns d'ells han aparegut construccions. Situat a 5 Km. de Binèfar, pertany al terme de Tamarit de Llitera (erròniament BELTRAN 1970 i MARCO - BALDELLOU 1976).

Visualitat: No posseeix una altura absoluta quantiosa, però el fet de ser més alt que els tossals i terrasses veïnes el doten d'un gran domini visual sobre el sud, est i oest per on passaria la via Ilerda - Osca, i reduïda al nord per la proximitat a pocs quilòmetres de les serres de Pidola.

El nom antic del lloc era "Tozal de la cisterna" ja que era visible una construcció amb blocs escairats al seu cim, i ja era conegut a les darreries del segle XIX segons que es desprèn d'un manuscrit conservat pels hereus de B. Coll, on es menciona un mosaic amb tesseles blanques i una àmfora sencera (DOMINGUEZ et al. 1983, 150); a ell es deu de referir Saavedra quan parla de la localització de l'antiga Mendiculeia entre el camí d'Algaió i el Alto de la Torreta.

Cap al 1964 s'efectuà la instal·lació d'una canonada de rec que provocà la destrucció d'un o de més monuments singulars, al 1968 excavà Rosa Donoso però no es tenen notícies del procés d'excavació. Seguiren diverses accions incontrolades fins que, al 1984 M.A. Maestro i A. Domínguez iniciaren excavacions pel Col·legi Universitari d'Osca que, tot i intermitències continuen actualment.

Les estructures conservades presenten un inequívoc aire romà, només alguns estranys aspectes puntuals com els grafitis ibèrics. Al cim un signinum d'un possible impluvium, i propera una cisterna circular més en la tradició romana que en la línia dels precedents del país, al sector de la ladera est es documenta un possible mur de contenció en opus quadratum, amb els mateixos grafitis que la cisterna.

Materials: de superfície donats a conèixer per

F. Marco i V. Baldellou es mencionen dues bases de campaniana B, Lmb. 5, una vora de campaniana B de la mateixa forma, i una base de forma Lamb. 1, amb grafit. Entre la ceràmica TSG una base Ritt. 8 i entre la TSH una base Ritt. 1, base i paret Dragg. 37, vora de Drag. 37 i frag. de Drag. 37 amb oves festonejades, a més d'una altra decorada amb cercles. Hi ha també dos frags. de gerreta bicònica grisa amb engalba, un frag. de roig ilergeta i una llàntia romano-republicana. En resum II a.C - I d.C.

Les excavacions de M.A. Maestro i A. Dominguez aporten:

a) sector cim: no és possible distingir una seriació. El vernís negre és representat per campaniana A i B, la primera amb una vora Lamb. 27 - Morel 2825, la segona amb un peu i un arranc de Lamb. 5 Morel 115 a 1; a més a més un frag. d'imitació local Lamb. 7 - Morel 2260. La terra sigillata és poc representada amb dos peus i un bol de tipus itàlic i sud-gàl·lic respectivament; també roig comú i parets fines -Mayet XLIII/XLIV-. En resum oscil·len entre inicis de s. I a.C i primera meitat del I d.C.

b) sector est: aquí es documenta una estratigrafia que correspon a una sola fase. Els materials amb la tònica anterior: campaniana B Lamb. 1 - Morel 2323 datable a la primera meitat del s. I a.C., produccions d'imitació en pasta gris, TSG i parets fines

de la forma Mayet I, entre el darrer terç del s. II a.C i el primer del I a.C. Discrepem en la presència de roig ilerget, perquè els que són publicats recorden més les formes de les comunes amb vernís roig (MAESTRO - DOMINGUEZ 1985, 162). La comuna romana presenta les formes 1, 20 i 21 de Vegas, una vora de tipus roig pompeïà, i àmfores III de Beltràn (meitat del s. I d.C.).

c) El sector bassa, al peu del jaciment ha proporcionat un àmfora itàlica Dressel I (entre s. II a.C. i el canvi d'Era.

Els materials més antics es concentren a les zones oest i sud (DOMINGUEZ - MAESTRO 1985, 115).

BIBLIOGRAFIA: BELTRAN MARTINEZ 1970, 518-522; BIARGE 1976, 49-50; MARCO - BALDELLOU 1976, 101-115; VICENTE REDON 1980a; 1980b, 139; BELTRAN LLORIS 1980a, 74; 1980B, 86; 1980C, 112; DOMINGUEZ et al. 1983, 151-153, DOMINGUEZ - MAGALLON 1985, 33-34; DOMINGUEZ - MAESTRO 1985, 115; FLORIA - SOLANS 1986, 10; MAESTRO - DOMINGUEZ 1987, 135-137.

36. EL CASTELLAR o MONTE LAS PUEBLAS

Municipi: Esplús

Notícia: en aquest jaciment romà, és incerta

l'aparició de ceràmiques ibèriques, amb seguretat només resta la troballa de monedes ibèriques.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 83 -on es trobaran les referències de la identificació d'aquest indret amb la "mansio" Mendiculeia-.

37. TORRE D'EN FLORENCIO

Municipi: Alcampell

Notícia d'un emplaçament en tossal actualment destruït, que té diversos noms des de l'antigor, a més a més, d'aquest al M.P.O. hi ha materials etiquetats com Era Florencio, i a la Carta Arqueològica de Huesca s'anomena el Tozal de las Casas que segons ens fa observar J. Rovira havia d'ésser el mateix jaciment.

Entre els materials al M.P.O. hi ha: ceràmiques a mà, campanianes A i B, amb les formes Lamb. 1 i 4 amb un grafit no llegible, vernís vermell republicà i comuna romana. Les ibèriques que aquí no reproduïm són vores de kalathos dels grups A i B molt rodats, vores coll d'ànec, vores de bols imitacions del vernís negre. Entre els frags. pintats tenim escacs, semicercles i costellars.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1952, 204; MARCO - BALDELLOU 1976, 100; DOMINGUEZ et al. 1983, 41.

38. ERMITA DE STA. ANNA

Municipi: Tamarit de Llitera.

Notícia: M. Martin Bueno menciona la presència de restes ibèriques al voltant d'aquest lloc de culte, però ja les redactores de la Carta Arqueològica diuen no localitzar res. Les nostres indagacions també són negatives.

BIBLIOGRAFIA: MARTIN BUENO 1977, 158; BELTRAN LLORIS 1980c, 117 i DOMINGUEZ et al. 1983, 150.

39. SANT SEBASTIÀ

Municipi: Tamarit de Llitera

Jaciment: emplaçat en un asperò rocós davant i al nord de l'elevació que conté al seu cim la derruïda Ermita de Sant Sebastià, a 100 m. a occident del nucli urbà de Tamarit (fot. 9). La roca presenta un fort pendent envers el sud i restes de terrasses de conreu avui ermes envers el nord, a una banda i a l'altra observem materials en superfície, sense que es pugui precisar l'extensió del nucli; si considerem com a dada positiva la dispersió, esdevé un jaciment gran.

Visualitat: el control visual des del jaciment és, com altres afins que ocupen decididament la primera

l'ínia de l'anticlinal muntanyenc, important, en especial vers l'oest, sud i est, és a dir sobre la plana, i reduïda al nord. Es divisa el no llunya poblat d'Els Castellanos.

Materials: notícia de la troballa de dos denaris consulars de la primera època amb Roma i els Dioscurs, i altre amb el magistrat L.RUBRIO DOSSENO amb Iúppiter i quàdriga.

Proper en uns 300 m. a aquest jaciment el localitza La Pleta o Roca dels Rals, amb ceràmiques de l'Edat del Ferro i la notícia d'un denari de Titiacos, per la qual cosa s'ha adscrit al període ibero-romà. (DOMINGUEZ et al. 1983, 149)

BIBLIOGRAFIA: CARRILLO 1950, 253; MARCO - BALDELLOU 1976, 100; MARTIN BUENO 1977, 158; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; MAESTRO 1980, 116; DOMINGUEZ et al. 1983, 153; CASADO 1985, 557-560.

40. TORRE DEL PERI O DE CLAVERIA

Municipi: Tamarit de Llitera

Notícia: en un lloc a la partida de Melusa, de suau pendent orientat al nord-est i proper al rierol d'Olriols es trobà al 1966 frags. ceràmics ibèrics, terra sigillata, tegulae i restes de marbre. Malgrat que es

diu que són al Museu d'Ozca, no hem trobat la ceràmica ibèrica. També A. Pérez ens mostrà els materials que J. Rovira li havia cedit per la seva anàlisi a l'Estudi General de Lleida, malgrat el seu nombre, eren estrictament romans, igualment com els de Sant Faduc.

BIBLIOGRAFIA: DOMINGUEZ et al. 1983, 154.

Dels jaciments Torre d'en Florencio (Alcampell), Las Pueblas, Balbona i Peña de la Botella que se citen com a pertanyents al pas de l'Edat del Ferro a la romanització de La Llitera (MAESTRO - DOMINGUEZ 1987, 138), així com el de Torre d'en Florencio d'Alcampell (MARCO - BALDELLOU 1976, 100; DOMINGUEZ et al. 1983, 41), no hem localitzat els materials ibèrics corresponents.

41. LA RODA

Municipi: (Algaió) Tamarit de Llitera

Jaciment inèdit, descobert pel Sr. Joan Rovira, s'emplaça prop del poble d'Algaió, agregat de Tamarit de Llitera, en el vessant de migdia que amb suau elevació separa dues rasants de la plana (fot. 10). Els terrenys dels voltants són en conreu i els vessant on es troben ceràmiques mancat de cobertura vegetal, mostra la roca nua amb freqüència; no s'observen construccions. El domini de camp visual és molt restringit i immediat.

Material: procedent d'aquest indret, destaca una vora de campaniana B Lamb. 5, algunes mostres de terra sigillata, comuna gris i oxidada, vores a mà d'aspecte romà, una ansa de cistella ibèrica i, alguna ceràmica medieval.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

42. ELS CASTELLASSOS (O PLAZ DE LA MAGDALENA)

Municipi: Albelda

Descripció: emplaçat en una carena rocosa a l'esquerra de la carretera de Tamarit de Llitera a Albelda, i a 1,5 Km. més enllà, ocupa l'última elevació important de la seriació rocosa davant de la plana (fot. 11). Pel costat de ponent gairebé fa partió amb el terme municipal de Tamarit. En els darrers anys s'ha vist alterat per abocar-se residus urbans.

Avui erm, va ser convertit en terrasses des d'antic. El cim superior té una superfície de 150-200 m²., molt rentats, però la dispersió de ceràmica és molt superior i ocupa alguns camps d'oliveres a la base. Sempre ha cridat l'atenció el parament de muralla de planta quadrada que folra un faralló rocós. Des d'antic s'hi vol veure un "castellum" assentat sobre fortificacions ibèriques (PITA 1981, 8), o com a mínim s'accepta la fortificació romana (DOMINGUEZ 1986, 563).

En contra d'aquesta teoria apuntem les observacions següents: la fortificació conté argamassa entre els seus blocs, la presència de força material andalussí i del fet que va ésser habitat fins al s. XIV, la qual cosa dificulta molt la comprensió del jaciment en l'estat actual, ja que la muralla i una sèrie d'esgraus tallats, així com conduccions i sitges piriformes excavades a la roca deuen ésser d'aquesta època.

Sota aquests elements de la part més rocosa s'esten una primera terrassa vers el SW, plana i amb poc material, entre aquí i la terrassa mitjana més a l'est i als peus de la fortificació s'hi troba un mur o marge fet amb grans blocs rectangulars de tècnica diferent però superior en mides de més d'un metre de llarg. La terrassa mitjana és la que conté més densitat de material ibero-romà.

Visualitat : és lleugerament superior a la del poblat de Sant Sebastià, però en línies generals molt similars.

Materials: antics trobats en superfície hi ha ceràmiques a mà diverses, ceràmica comuna i pintada, amb presència de bicromia en blanc i vermell -en la bibliografia de tipus Olriols (DOMINGUEZ et al. 1983, 39)- roig ilerget i importacions; d'aquestes importacions destaquen campanianes A i B, imitacions en pasta grisa i àmfora itàlica, i també algun frag. de terra sigillata.

Hi ha notícies d'excavacions locals dels anys 50 per part de Cariello i Archaerandio (PITA 1981,7), com cal esperar en aquests casos s'ignora que va passar.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1951, 59-63; OLAECHEA 1954, 537-539; PELLICER 1962, 56, 59, 67, 71 i 75; PITA 1967, 167; MARCO - BALDELLOU 1976, 99-100; FATAS 1976, 73; BELTRAN MARTINEZ 1978, 70; VICENTE REDON 1980b, 234 i 1980a; LOSTAL 1980, 53-54; MAESTRO 1980, 116; BELTRAN LLORIS 1980c, 117; PITA 1981, 7-9; DOMINGUEZ et al. 1983, 39 i lam. XXXI; DOMINGUEZ - MAGALLON 1985, 34; DOMINGUEZ 1986, 563.

43. ERA VELLA

Municipi: Albelda

Notícia: entre els materials que conté la col·lecció J. Rovira es troben els procedents d'Era Vella, a les proximitats d'Albelda.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

44. CORBES DEL CANAL

Municipi: Albelda

Jaciment inèdit descobert per Joan Rovira, en

terrenys plans immediats al propi Canal d'Aragó i Catalunya. Entre els materials que trobà hi ha ceràmica campaniana A i alguna mostra ibèrica.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

45. LES CORQUES (També el Fossà d'Albelda)

Municipi: Albelda

Descripció: passada la població d'Albelda a uns kms. immediatament a la dreta de la carretera cap a Alfarràs es distingeixen tres petites elevacions, les dues més properes a la carretera contenen materials ceràmics, i en la major d'elles es practicaren excavacions clandestines als anys 70 (fot. 12). Es veu alguna paret i una tenalla encara "in situ" en la seva meitat inferior".

Visualitat: es tracta d'un habitat modest, de cim petit i difícil de valorar en els vessants, el domini visual tampoc no és destacable.

Materials: guardats al Museu d'Osca figuren grans tenalles de boca plana, amb 4 i 5 cms. de vora, vernís negre campanià i àmfora itàlica.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

46. TORRE CLARET

Municipi: El Torricó

Jaciment trobat per Joan Rovira en un lloc de suau pendent a la plana. Entre els materials recuperats hi destaca ceràmica campaniana A informe, B amb un fons probablement de forma Lamb. 1, una vora d'àmfora Dressel 1B, un broc de vas indígena que té, com a particularitat, un intencionat tap de guix.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

47. TOSSAL GROS

Municipi: El Torricó

Descripció: altura lleugerament destacable a l'entrada meridional del nucli urbà d'El Torricó. El jaciment ha estat destruït en anivellar agricolament el cim.

Materials: entre els quals hom té notícia a la col·lecció Rovira hi ha campaniana A, terra sigillata tant vernissada com clara, la qual cosa indica una presència més romana que no pas indígena, els materials ibèrics presents també són de cronologia tardana.

BIBLIOGRAFIA: MARCO - BALDELLOU, 101; DOMINGUEZ et al. 1983, 46.

5.4.1.F. SECTOR 6: SEGRIÀ OCCIDENTAL

48. TORRE DEL BARBUT (O TOSSAL DEL BARBUT O PIRINEU)

Municipi: Almacelles

Descripció: esperó oest de la Serreta divisòria de les valls del Segre i del Cinca, un extrem destacat i que és separat per un collet. Aquí s'ha instal·lat una vivenda i unes granges modernes, que han causat un gran rebaix tant en aquest com a la plataforma superior del poblat, només resten sense conrear els vessants de més pendent, on s'observa la litologia de còdols gruixuts i bancs de sorrenques. A l'extrem oest del cim hi ha una petita torre cilíndrica, construcció moderna que empen alguns molins barquiformes del poblat antic, coneguda popularment com Ermita del Diable. El nom de Barbut li ve segons informació oral d'un antic propietari, els habitants actuals li diuen "Pirineu".

Visualitat: l'altura és important però no escarpada, la visualitat és bona i connecta amb el Metxut, llunyanament hom hi divisa Monderes. L'orientació visual és en general bona a l'oest i sud, vers la plana de La Llitera, però inexistent a l'est, degut a una terrassa tant alta com el propi tossal.

Materials: presència de ceràmiques fetes a mà i

decorades amb cordons, i a torn on destaquen pastes de "sandwitx" i vores de kalathos del grup A decorats amb dents de llop i serpentiformes, colls de cigne, vernís roig i també campaniana A.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS I 1988, 103.

49. TOSSAL DE LA CAPIRUTXA

Municipi: Almacelles

Descripció: tossal cònic i issolat però proper a una serreta que destaca en la plana circumdant (fot. 13). El cim (uns 35 x 15 m.) presenta un punt geodèsic, un transformador, una antena de repetició T.V. i fonaments de construccions medievals, embrutat amb restes diverses, el material antic es troba millor als pendents i al peu meridional on hi ha les restes d'una era en destús.

Visualitat: és bona sobre la plana immediata, més al sud i a l'oest que a l'est i al nord. Hi destaca a ponent el Col·legi Claver (Raimat), que en el cas que haguessin arribat a ser contemporanis, la qual cosa és poc probable pels materials, s'arribarien a veure.

Materials: ceràmiques a mà decorades amb cordons, a torn decorades amb motius pintats geomètrics com ara línies, cercles concèntrics i costellars, vores

de kalathos i de coll de cigne, grises, roig ilerget i campaniana A.

BIBLIOGRAFIA: MADDOZ 1845, 15-16; PLEYAN DE PORTA, J.: *Diccionario de la provincia de Lèrida*. Lèrida, s.n. 1889, p. 93; LLADONOSA, J.: "Almacelles, una vila amb dos mil anys d'història" dins *Almacelles visió d'un poble*. s.n. 1970, p. 66 i 107; GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276.

50. RAÏMAT

Municipi: Lleida

Descripció del jaciment: L'any 1953 en uns terrenys de la propietat dels jesuïtes es realitzà la construcció d'un noviciat que es transformà en l'actual Col·legi de Sant Pere Claver, al N.E. de la població de Raimat, agregada al municipi de Lleida. Com a resultat d'aquesta obra es destruïren dues estacions situades en dues ondulacions distants d'uns 500 m. i que componien un mateix jaciment romà, amb dues àrees diferenciades. R. Pita fou el primer en donar la notícia, tot i que erròniament considerà el jaciment d'Alpicat, la qual errada continuà J.G. Gorges. Més tard el jesuïta Joan Nadal donà a conèixer una mena d'excavació, tot i que no és científica aporta algunes dades com ara l'existència d'un edifici romà al nucli I i, selectivament es recolliren quantiosos materials recentment analitzats per

un equip de l'Estudi General, del qual formarem part (PEREZ ALMOGUERA et al. 1988).

L'entor: l'emplaçament dista uns dos quilòmetres al nord de la via Ilerda - Osca (PEREZ ALMOGUERA 1985, 129-130), ben comunicada, però sense un control visual important, abocada a l'explotació de la vall de Raimat formada per terrenys oligocènics amb alguna intrusió quaternària i amb possibilitats d'aigua en un entorn sec.

Materials: entre els materials xoca que només hi hagi 3 frags. de vernís negre, enfront als 94 de ceràmica pintada la meitat de la qual és combinada amb vernís vermell, i només curiosament els seus 3 frags., la combinen amb pintura blanca. També les formes, estranyes a la ceràmica ibèrica pintada dels poblats ibèrics, ens permeteren de començar a reconèixer les ceràmiques ibèriques de contextos imperials, que després es repetiren a l'Antic Portal de la Magdalena de Lleida, a Guissona i a d'altres indrets.

El conjunt de ceràmica romana de Raimat té un màxim exponent al s. I d.C., en particular al regnat de Claudi I, tot i que també hi ha alguns materials que entren al s. II d.C. (PEREZ et al. 1988, 167-168).

BIBLIOGRAFIA: PITA 1954, 212-213; NADAL, J.: "Excavación de una interesante villa romana en Raymat (Lérida)" a Ibérica, n. 333, pàgs. 42-43, 1956; GORGES

1979, 293; GONZALEZ PEREZ 1982, 200-201; 1986, 276; PEREZ ALMOGUERA 1985, 111-138; PEREZ ALMOGUERA et al. 1988; CAS-II 216-217.

51. CASTELL D'ALPICAT

Municipi: Alpicat

Notícia de troballa a les faldes del castell medieval d'Alpicat de monedes i de ceràmica ibèrica, sense més informacions.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1968, 334.

52. CLOTS

Municipi: Torrefarrera

Descripció: jaciment a la partida de Malpartit, enclau occidental del terme de Torrefarrera es troba una petita serra de cim pla, allargada E-W, de cim totalment conreat de cereals, al vessant meridional fins una sèquia i una zona on s'ha extret terra, s'hi troba ceràmica.

D'accés molt fàcil, l'altura relativa màxima no assoleix ni vint metres en suau pendent. La visibilitat no obstant això controla la plana immediata i tamè el nucli actual de Malpartit; envers l'oest es veu el Tossal

de la Capirutxa i en dies clars Raïmat (Col.legi Claver)
i Serra del Quiles.

Entre els materials que troba J.R. Gonzàlez hi ha tenalles de boca plana, fragments pintats amb cercles i de kalathoi grup B, vernís roig republicà, parets fines, ceràmica decorada a rodeta, campaniana A, àmfora itàlica i materials imperials: TSG, TSH amb forma Goudineau 20, TSC. Uns materials que poden anar del s. I a.C al II. d.C.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276;
CAS-II 1988, 383.

53. LES ROQUES DEL SARRO (O GROSSES O DEL
CARMELO)

Municipi: Lleida

Descripció del jaciment: petit tossal d'uns 60 x 20 m. i poca alçada, al costat de la carretera de Lleida a Albesa. De fet la carretera sorteja l'aflorament de roques sorrenques i alguns blocs erràtics. El cim és totalment desocupat de vegetació i amb signes d'extracció o d'habitat semi-rupestre. Els materials, molt rodats, es troben al cim i al vessant occidental, la presència de conreus fins a la base i una repoblació d'arbres propers redueix molt l'àrea de ceràmica.

Visualitat és bona en un dia clar ja que és al mig d'una plana, actualment hortofructícola. Al sud s'albira perfectament Lleida, a l'oest les planes tancades a l'Alguaire, al nord Torre-serona i a l'est Moradilla medieval.

Materials: força complexos: a mà del Bronze Inicial recentment estudiats per J.L. Maya i L. Diez-Coronel; i també medievals. La presència ibèrica, més modesta són ceràmiques comunes tipus "sandwich", coll d'ànec, anses bifides, pintades geomètriques, vernis roig ilerget, campaniana A i B.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 327; GONZALEZ PEREZ 1982, 203-205; 1986, 276; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 218; sobre el jaciment de l'E.B.: MAYA, J.L. i DIEZ-CORONEL, L.: "Nuevos asentamientos del Bronce Inicial en la Cataluña occidental", pàg. 92 a Ilerda n. XLVII. Lleida 1986, 94.

54. TOSSAL DE LES CASES (o T. DE CORBERA)

Municipi: Corbins

Descripció del jaciment: Tossal de gran base i cim menor en forma de mitja lluna, amb dos afloraments rocósos als extrems i una suau depressió central (fot. 14). L'esperó sud-oest té un aflorament rocós, en part erràtic. Aquest segon aflorament amb una cassoleta i

d'altres treballs que han creat una literatura local sobre sacrificis (sic), al seu peu s'hi troben ceràmiques antigues. Arreu se n'observen de medievals, i construccions d'aquesta època.

Bona Visualitat amb Lleida i entre la plana a les Roques del Sarrò, també important fins a La Portella, però curiosament, l'estructura de terrasses impedeix veure la Vil.la de Corbins (Tossal dels Moros).

Els materials antics trobats inclouen ceràmiques ibèriques llises i pintades senzilles, de pasta 'sandwich', tenalles de boca plana, d'importacions campaniana A.

BIBLIOGRAFIA: LLADONOSA 1972, 117; PITA 1975, 48 i 116; GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS I 1988, 179.

55. VIL.LA ROMANA DE CORBINS

Municipi: Corbins

Notícia: vil.la romana en una terrassa al peu d'un petit turonet al Sud-oest de la població de Corbins, a la part superior del qual hi ha troba un monument funerari romà anomenat Tossal dels Moros. La vil.la té un ampli domini visual sobre l'horta i sobre la confluència de la Noguera Ribagorçana i del Segre. Des de

1985 a 1990 s'han efectuat diversos treballs de prospecció i d'excavació per l'equip format per M. Teresa Mascort i Lluís Mari. D'entre els materials encara en fase d'estudi quan nosaltres redactem aquestes línies, podem apuntar la presència de ceràmiques ibèriques tardanes, tals com els pseudo-kalathoi de vora C, similars als de Raïmat, la qual notícia agraïm als seus excavadors.

BIBLIOGRAFIA: CAS I 1988, 183.

56. TOSSAL DEL CORBERÓ

Municipi: Benavent de Segrià

Notícia: antiga elevació molt transformada actualment. pels conreus de cereals. J.R. González trobà alguns materials a la seva meitat sud, d'ambient romà: àmfores, parets fines, TSG, comuna i entre les ibèriques algunes vores de kalathos i de frags. pintats.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276;
CAS I 1988, 171.

57. CANTAPERDIUS

Municipi: Albesa

Notícia: presència en un lloc anomenat Camaril o Cantaperdius de ceràmica ibèrica pintada i TSH, les comprovacions modernes són negatives.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1965, 89; GORGES 1979, 279.

58. TOSSAL DEL COLAU (o T. DEL GARDENYES)

Municipi: La Portella

Notícia: petita altura, avui gairebé engolida per la zona de conreu. J. R. González trobà alguns bocins de ceràmiques pintades acompanyades de materials heterogènis dels segles II a.C - I d.C.: campaniana A i B, TSG, parets fines, vernis roig romà, tegula i ceràmiques a mà.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ 1982; 1986, 276.

59. LES ROQUES D'AVIMPELA

Municipi: Alguaire

Descripció del jaciment: formació rocosa gairebé isolada, destacada 5 o 6 m. sobre la plana immediata i orientada d'est a l'oest. Es formada per blocs en part erràtics i indicis de construccions i retalls medievals.

J. R. González ha recollit a més a més materials antics: ceràmiques de l'Edat del Bronze i també ceràmiques amb pasta "sandwich", àmfores ibèriques i romanes tipus Dressel 1, campaniana A, TSG i TSC i vernis roig romà.

Té un relatiu control visual sobre la plana i sobre el Tossal del Colau.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ 1982; 1986, 276.

60. TOSSAL DEL MASO

Municipi: Alguaire

Descripció: petit tossal a la banda esquerra de la vall i en zona de regadiu. Ja J. R. González fa notar les destruccions provocades per una granja propera al 1982, nosaltres al 1989 veiem que aquestes s'han estès i que el tossal resta més deteriorat. La seva visió s'esten a una banda i a l'altra de la vall.

De materials se'n troben campaniana A i C, parets fines, TSI, comuna llisa i amb vernis roig, i ceràmiques a mà. Ens interessa la presència de ceràmiques amb pasta de "sandwich", vores de kalathoi del grup B, i pintades amb cercles concèntrics i meandres.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276;
CAS I 1988, 97.

61. EL ROMERAL

Municipi: Albesa

Jaciment romà amb característiques de vil·la excavada als anys 60 per membres de l'I.E.I. i famós pels seus mosaics, però mancat d'una memòria dels treballs. Publicat només en forma de notes, es mencionen dues vegades la presència de ceràmica ibèrica pintada i campaniana A i B, així com una figureta femenina acampanada trobada en nivells del Baix Imperi i justificada com a procedent d'una paret de tàpia amb argiles anteriors (sic). Els materials només es recolliren selectivament, la figureta es guarda al Museu de l'I.E.I.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1965, 288; DIEZ-CORONEL - PITA 1966, 355 i fotografia s/n.

62. SANT RAMON

Municipi: Alguaire

Descripció del jaciment: Tossal de poca alçada format per un conjunt de roca d'uns 25 x 15 m. al cim i base més ampla, en particular a l'est on s'inclina, no obstant això s'han efectuat extraccions de terra i de pedra que dificulten l'aproximació a la mida antiga del lloc. Els materials es troben indistintament al cim i a

la base (fot. 15).

El domini visual al sud és important, almenys fins a la Serra dominada pel Sant Cor d'Alguaire, també és notoria a l'est, i quelcom reduïda a ponent, vers al nord s'esten fins al Pre-pirineu i Monderes.

Prop del jaciment hi ha el de Roques de Sant Ramon, avui molt modificades i on J.R. González trobà alguns materials ibèrics: vores de kalathoi, anses bifides, pintades i vernissades de roig, en un ambient de segles III-II a.C.

Els materials que es troben són ibèrics i romans: ceràmiques a mà, vores de kalathos, fragments pintats, vores de tenalla, àmfores Dres. 1B, campaniana A tardana, TSG forma Drag. 33 i TSH formes Drag. 30 i Mez 29/37.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276;
CAS I 1988, 91.

63. ZARAGOZA I

Municipi: Alguaire

Descripció del jaciment: elevació oval alguns metres més destacada que l'altiplà format per la serra de Sas; hi esdevé una mena de tossal, de cim pla, pelat i

amb materials als vessants.

Visualitat: és molt curiosa ja que domina una àmplia zona actualment dedicada al conreu de cereal, però no a les valls dels rius. El Pre-pirineu al nord i Monderes tanquen el paisatge.

Materials: les ceràmiques que es poden recollir són comunes i ibèriques pintades, campaniana A (Lamb. 31/28A) imitacions de vernís negre, àmfores vinàries Dres. IC, ceràmiques grises i amb vernís roig romà, TSG Hermet 24, TSH Mez 29/37 amb cercles, Mez 16, Drag. 32, TSC i tègules. A més a més de materials medievals i moderns.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS I 1988, 99.

64. SERRA DEL QUILES

Municipi: Alguaire

Descripció del jaciment: apèndix oest d'una serra plana a la banda est d'una vall per on transcor la sèquia de La Saida. El cim, pla i conreat, presenta algun fragment ceràmic, però sobretot als vessants és on hi ha materials en superfície fins a la dita sèquia.

Visualitat: és limitada a l'est i al nord per la mateixa serra, vers l'oest es divisa el Tossal de

la Capirutxa i el Colegi Claver o Raïmat.

Entre el material s'observa: ceràmica ibèrica pintada de tipus geomètric i vores de kalathos grup B, frags. de campaniana A (Lamb. 36) i B (Lamb. 5), vores de parets fines, àmfora itàlica, alguns frags. a mà decorats amb cordons; també ceràmiques medievals.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ 1982; 1986, 276.

65. SERRA DELS OMS III

Municipi: Almenar

Notícia: J.R. Gonzàlez trobà en aquest lloc del terme d'Almenar pocs materials de datació gaire precisos, com ara ceràmiques a mà i ibèriques llises, amb alguna forma de vora de tenalla.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276;
CAS II 1988, 119.

66. PONT DE FERRANDO

Municipi: Almenar

Notícia: Tossal allargat en direcció est i plantat d'olivers fins unes granges, només al tall del

canal de Pinyana es poden recollir alguns frags. ceràmics. Mossèn Marti descobridor del lloc guarda algunes frags. de ceràmica ibèrica pintada, campaniana, gris, comuna romana, àmfora, quelcom de terra sigillata i una moneda ibèrica.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1964, 293; GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276 i 278; CAS II 1988, 116.

67. LA PEDRERA

Municipi: Alguaire

Descripció del jaciment: aflorament rocós en forma de tossals de no gaire altura que s'estenen de N a S al costat dret de la carretera de Lleida a l'Alguaire. Presenta senyals d'extracció de pedra i cadolles, les restes ceràmiques es concentren a l'extrem meridional de les roques i, a fora en un radi de 20 m. per un camp de cereals. Aquestes restes són ceràmiques ibèriques, romanes i modernes, que fan que sigui difícil l'atribució cronològica d'una habitació semiruprestre amb esgrab d'entrada i pilar central, i algunes bases.

Es perfectament distingible el turó de la Seu Vella de Lleida des d'aquí i la visibilitat és bona vers l'est i reduïda a l'oest per la presència d'una línia de terrassa més alta; al nord i lluny, es veu Monderes.

Entre els materials que s'han recollit hi ha ceràmiques a mà, àmfora itàlica, campaniana A i parets fines, TSG, TSH, comuna, gris, vernís roig romà i ibèrica, a més a més de ceràmiques modernes. En resum, aniria del s. II a.C. al III d.C.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1975, 48; GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS I, 87.

68. TOSSAL DE SANT SALVADOR

Municipi: Almenar

Descripció del jaciment: gran tossal en forma de Serra que presenta un jaciment arqueològic a la seva part més occidental, el sector oriental connecta amb el nucli urbà actual d'Almenar. De cim pla i conreat, el sector fèrtil presenta un suau pendent a migdia i repoblació d'arbres, vers el septentrió s'han efectuat diverses modificacions entre les quals l'anivellament d'un camp de conreu que evidencia un tall estratigràfic amb murs seccionats i almenys dues grans fases (fot. 17).

Degut a la seva altura absoluta, major que altres serres i tossals de vall a baix té un bon domini visual vers l'est i sud -només parcialment limitat per la Serreta de Sant Sebastià, i per les línies planes a l'oest. Pel nord és un dels més propers a Monderes.

Materials: destaquen ceràmiques a mà i a torn, i entre les darreres les de pasta "sandwich", tenalles de vora plana, coll d'ànec, kalathos de vora grup A, oinocoos, àmfores ibèriques, pintades amb cercles i bandes, roig ilerget, a més de les importacions: ceràmiques àtiques, campaniana A -una de les quals amb un grafiti-, àmfora itàlica, i algunes ceràmiques medievals.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1964, 292; 1975, 48; GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; MALUQUER et al. 1986, 93; CAS-2 1988, 135.

69. TOSSAL DEL METXUT

Municipi: Almenar

Descripció: gran tossal isolat i aïllat amb un punt geodèsic (fot. 16), fàcilment visible des de la propera carretera d'Almenar a Almacelles. El cim, de gran extensió i forma de ronyó és actualment un gran camp de conreu de cereal. Aquí i als vessants s'observen gran quantitat de materials ceràmics, però no restes arquitectòniques.

Visualitat: l'altura relativa és important i la visió sobre la plana a oest i sud, bona. Connecta més lluny amb l'anticlinal i és possible que arribi a veure els Castellanos d'Albelda a NE, i S. Salvador d'Almenar a

NW, al perfil de fons el Monderes, la qual té visió a l'est a diferència del Tossal del Barbut.

Materials: abundosos i variats, oscil·len de la ceràmica a mà llisa o amb cordons a les importacions de vernís negre àtic i campaniana A (Lamb. 27 o fons decorat amb roseta Lamb. 30), passant pel roig ilerget i les múltiples formes de comuna a torn: vores planes de tenalla ibèrica, anses bifides, gerres pintades, colls de cigne, imitacions llises de vernís negre, kalathoi del grup A, un vaset petit acampanat (similar als de Margalef i Tossal de les Tenalles), entre els frags. pintats predominen els cercles concèntrics i les bandes; tot i que no es veuen construccions s'han recollit tovots i molins; als peus del tossal hi ha algunes ceràmiques medievals.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 292; 1975, 48;
GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS-I 1988, 127.

70. TOSSALET DEL SANTAMARIA

Municipi: Almenar

Descripció del jaciment: petita altura monticular de 4 a 5 m. sobre la plana, retallada en alguns extrems per camps de conreu de fruiters i cereals propers que contenen també materials, situat al nord del Tossal del Metxut. La visibilitat és mínima.

Els materials escampats en superfície són ceràmiques a mà, campaniana A i B (entre aquestes Lamb. 7), àmfora itàlica, gris, pasta 'sandwich', tenalles ibèriques, vores de kálathos del grup B, i frag. pintats amb escacs. També ceràmiques medievals.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1982; 1986, 276; CAS I 1988, 136.

71. MONDERES

Municipi: Castillonroy

Descripció: muntanya que se situa a l'esquerra de la Noguera Ribagorçana, administrativament dintre d'Aragó. Una de les dues que tanca la presa de l'embassament de Santa Anna (fot. 18).

Esdevé un notable trencament amb les terres baixes en forma de gran muntanya de calcàries, amb alguns grups de cingleres destacades al cim, i barrancs de fort pendent, àdhuc espadat al nord i l'oest.

Visualitat: el punt culminant és el nord-est des d'on actualment es divisa el pantà i les serres immediates, amb bona visibilitat vers l'est, reduïda a l'oest per l'altura encara major de Sant Salvador que tanca l'altra banda del riu; a migdia és bona sobre la Noguera Ribagorçana, i els pobles d'Ivars, Alfarràs i

Almenar, aquest amb el jaciment de Sant Salvador.

Materials: al cim s'hi troba material ibero-romà i s'observa entre l'erosió una possible paret amb escampall de molins barquiformes. La plataforma superior bascula lleugerament envers el sud-oest. Seguint la carena septentrional es troben antics camps aterrats on són visibles cendres i materials ceràmics enllà on la superfície no és coberta per carrasquers i matolls de mitjana alçada; seguint la carena est també es troba material, tot i que aflora més la roca, en la zona que comunica amb el coll d'accés, és relativament més abundosa. La superfície de dispersió és enorme: en algunes pedreres de solana també es localitza algun fragment esporàdic.

Entre els materials que observarem hi ha vernís negre campania sense forma, àmfora itàlica amb alguna ansa, vernís roig ilerget, ceràmica comuna a torn, alguna amb restes de pintura, també ceràmica a mà.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1986, 277.

5.4.1.G. SECTOR 7: ILERDA

72. EL CANYERET

Aquest indret ha sofert modernament grans transformacions edilícies, però amb tantes remocions no han aparegut vestigis antics importats (fig. 92). Només coneixem un fragment ceràmic informe ibèric, d'aspecte

tardà, que localitzà el Sr. Moraguès i que es guarda als Magatzems de l'I.E.I.

BIBLIOGRAFIA: inèdit.

73. LA SUDA

Municipi: Lleida.

Descripció: L'any 1986 es portà a terme una excavació del cim sobirà del turó de La Seu (fig. 92), on resten en mal estat porcions de l'antiga fortificació musulmana molt transformada en castell-residència cristià. Els avatars bèl·lics de la ciutat i les obres militars dels s. XVII-XVIII han alterat del tot els estrats anteriors.

Materials: entre la terra de rebliment d'un baluard del s. XVIII sortiren materials medievals i antics, amb presència de vernís negre àtic i campanià, roig ilerget i ceràmiques grises, comunes i ibèriques. Els materials són en fase d'estudi, però gràcies a J. Markalain podem estudiar un kalathos :

BIBLIOGRAFIA: CAS I 1988, 248.

74. JARDINS DE POMPEU FABRA

Jaciment: La part baixa del puig de la Seu Vella és tancada per una muralla de principis del s. XIX, i s'entra per la popular "Porta del Lleò" (fig 92). L'espai de vessant immediatament següent entre aquesta i la plataforma superior amb muralles del s. XVIII, és ajardinada des de les darreres dècades. Recentment s'ha ubicat un petit monument amb el nom de l'il·lustre filòleg. Notícies indirectes parlaven de restes d'edificacions sense majors precisions, sota la carretereta que corvadament ascendeix a la plataforma superior.

Treballs efectuats: L'estiu de 1988, entre el 2 d'agost i el 9 de setembre, el Servei d'Arqueologia efectuà quatre sondeigs d'urgència, sota la direcció de Juli Markalain i Beatriu Miró. Els treballs s'aturaren per la presència de nivells freàtics. Per a nosaltres el sondeig III és el més interessant ja que aportà els materials aquí exposats, però l'estratigrafia -27 u.es.-, amb problemes d'aigua des de la u.e.24, deixà a les clares una forta remoció amb presència de ceràmiques medievals fins a la base.

BIBLIOGRAFIA: inèdit.

75. LA PAERIA

Municipi: Lleida

Descripció: important jaciment situat sota l'actual edifici de La Paeria o Ajuntament de la ciutat, seu de la corporació des de 1383, anteriorment Palau senyorial de Pere de Sanauja, obra romànica civil tardana que en el seu moment s'assentà sobre construccions musulmanes; és emplaçat prop del Pont Vell a la seva banda meridional (fig. 92).

S'han practicat diverses excavacions oficials, en dues fases. A la primera fase per J.A. Tarragò i L. Díez-Coronel membres de l'I.E.I., als anys 1961-67 i 1976 que aportaren interessants materials publicats només en part. A la segona fase per E. Junyent i A. Pérez de l'Estudi General, durant el període 1982-86 (fig. 103). Aquesta segona actuació configura la visió actual del jaciment:

1.- Estratigrafies fiables inèdites encara.

2.- Comprensió d'interessants estructures, entre les quals un gran edifici romà dels volts del canvi d'Era.

3.- Valoració de dades topogràfiques com la presència de nivells fluvials del s. I-II a.C. 6 m. sota l'actual Plaça de La Paeria amb la deducció que aquesta zona era marginal respecte a l'autèntic nucli de la ciutat encara no localitzat.

4.- Abundosos materials estratificats que

permeten datar una sèrie de nivells com a romano-republicans.

L'estudi del material l'organitzem així:

I. Conjunt estratificat P82-P85. 14 nivells (fig. cròquis 104) presentats en ordre invers: corresponen 13 i 14 a nivells de graves gruixudes i datació entre 90/70 a.C. nivells 12 a 9 estrats antròpics anteriors a la presència de l'edifici romà, datable a la segona meitat del s. I. a.C. 8 designa la rasa de fonamentació de l'edifici, i es dataria al voltant del canvi d'Era, conté a més a més materials anteriors. Des de 7 fins a 1 la seva datació escapa al nostre interès per la seva modernitat.

II. Materials fora de context.

BIBLIOGRAFIA: TARRAGO - DIEZ-CORONEL 1964, 478-484; 1981, 405-451 amb l'estudi de materials de RODRÍGUEZ DUQUE - GONZÁLEZ PEREZ 1981, 453-465; RODRIGUEZ DUQUE 1980; JUNYENT - PEREZ 1983a 67-69; 1983b; GALLART et al. 1985, 25-34; CAS II 1988, 241-242.

76. PLAÇA DE SANT JOAN

Municipi: Lleida.

Descripció: una de les places més cèntriques i

carismàtiques de la ciutat, ubicada a la part baixa, no lluny del Pont Vell sobre el Segre i entre aquest i la sortida antiga cap a Corbins (fig. 92). Hi ha notícies imprecises al 1779 de l'aparició d'un "columbari" i que des de sempre alimentà treballs de diversa fiabilitat, entre ells els que volien veure enllà un temple romà dedicat a Hèrcules. La realitat ha deparat nivells antics només a 50 cms. del paviment modern, atravesats per la fonamentació, perfectament conservada de l'església medieval de Sant Joan, enderrocada al s. XIX. L'any 1975 s'inicià la construcció d'un "parking" molt problemàtic que motivà la destrucció del jaciment i només permeté algunes excavacions d'urgència per E. Junyent de l'Estudi General, qui ens ha cedit els materials ibèrics pintats.

Materials: en conjunt sortiren acompanyats de ceràmiques de vernis roig ilerget i campaniana A i B que il.lustren un horitzó de molt finals s. III-II a.C.; s'ha de tenir present que "en general l'estat dels nivells romans i ibèrics era lamentable, quasi completament arrasats per les construccions posteriors" (JUNYENT 1982c, 367; GALLART et al. 1985, 14). El nivell següent amb TSI conté també ceràmiques ibèriques i un notable increment d'importacions, datable al s. I d.C.

BIBLIOGRAFIA: TARRAGÓ 1944, 433-434; LLADONOSA 1972, 39; LARA 1970, 635-636; 1973, 114-115; 1976, 63; JUNYENT 1982, 367-368; JUNYENT - PEREZ 1983a, 63-65 i 69; RODRIGUEZ DUQUE 1980; GALLART et al. 1985, 13-22; CAS I 1988, 244-245.

77. ANTIC PORTAL DE LA MAGDALENA

Municipi: Lleida

Excepcional intervenció d'arqueologia urbana a l'extrem nord-oriental del Casc Antic de Lleida (fig. 92), entre els carrers Pi i Margall, La Parra i la Plaça de Mossèn Verdaguier, sobre un gran solar públic de forma rectangular d'uns 4.000 m². El terreny, de tendència plana, arriba fins els peus del turó de la Seu. En aquest solar es projectà i construí un Auditori Conservatori Municipal de Música, la qual cosa comportà un primer sondeig al gener de 1984, i la consegüent excavació gairebé ininterrompuda fins a l'any 1987, intervenció sense precedents a Catalunya amb un moviment d'uns 10.000 m³ de terra, per un equip de 9 tècnics i uns 40 operaris.

El volum d'informació generat -fitxes, plànols, fotografies- és enorme, a tall d'exemple es comptabilitzen unes 3.500 u.es. Aquest volum d'informació no ha estat traduït en una publicació de resultats suficients, per la qual cosa s'ha de considerar provisional. Nosaltres treballarem amb el pressupost d'uns materials fora de context.

L'estratigrafia mostra una gran complexitat des del s. I a.C. fins al s. XVIII. Centrant-nos en els primers nivells es pot distingir:

1.- La presència d'un llit fluvial anterior a l'ocupació humana: actualment el Segre dista uns 300 m. a l'est.

2.- La primera ocupació antròpica presenta pocs materials: ceràmiques comunes, ibèriques pintades, campanianes B i A tardana, imitacions locals, algunes figuretes en terra cuita i monedes ibèriques, amb presència d'ossos humans just sobre els llims, potser pertanyents a una necròpolis escombrada pel riu, en conjunt datable al s. I a.C.

3.- Un segon moment Romà Alt -Imperial amb un gran edifici d'us desconegut i del qual s'han estudiat les façanes sud i est. Es tracta d'una construcció rectangular paral·lela als vessants del turó de la Seu, orientada cardinalment i coneguda en una superfície d'uns 800 m². S'interpreta com un gran edifici fora ciutat. "Les estratigrafies de fundació, tant a rases de fonamentació com a preparacions de paviments presenten materials alto-imperials amb sigillata itàlica, gàl·lica i hispànica, però amb absència de terra sigillata clara A que en canvi apareix en els nivells d'ocupació de l'edifici, així s'ha de datar dins el primer terç del s. I d.C." (JULIA et al. 1989, 209). L'edifici conté 11 enterraments infantils i s'abandonaria al s. II d.C. El professor Arturo Pérez de l'Estudi General prepara un volum amb els materials romans d'aquest edifici.

BIBLIOGRAFIA: GALLART et al. 1985, 58-60; PUIG
- LAZARO 1986, 83-88; LORENCIO et al. pre-actes, 274-283;
JULIA et al. 1989, 203-226.

78. FRANCESC MACIÀ

Municipi: Lleida

Notícia: en aquest carrer no llunyà de les
troballes de la Plaça Sant Joan (fig. 92) i amb motiu de
l'enderrocament d'una casa, s'efectuà una excavació
d'urgència molt breu l'any 1988. La intervenció aportà
entre altres un conjunt de materials alt-imperials,
entre els quals aparegué un frag. ibèric pintat que
poguèrem estudiar gràcies a la notícia de les directores
del treball: T. Reyes i B. Miró.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

5.4.1.H. SECTOR 8: BAIX SEGRE

79. PUIG PEDRÓS

Municipi: Albatàrrec

Notícia: Sobre un tossal de forma cònica proper
a la ciutat de Lleida en direcció sud, existeixen restes

ceràmiques de la seva ocupació a l'Edat del Bronze, concentrades a la banda de llevant. Segons R. Pita també n'existien d'ibèriques parcialment remogudes, per un establiment medieval. Es possible que les restes ibèriques es concentrassin a l'extrem de ponent, on sí que s'observa ceràmica medieval. Però al 1975 quan es va construir l'autopista A-2 s'extragué terra i s'ocasionà la desfeta total d'aquest sector.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1953, 268-269; 1956, 299; 1958, 74-75; RODRIGUEZ DUQUE 1980; GONZALEZ PEREZ 1980, 116-117; MALUQUER et al. 1986, 93; CAS I 1988, 49.

80. PUIG PELEGRÍ

Municipi: Lleida

Descripció: Tossal cònic d'ampla base i cim molt reduït (45 x 42 m.), penúltima altura de l'extrem meridional de la terrassa de La Caparrella (fot. 19). Presenta diverses alteracions: restes de trinxeres de la darrera Guerra, una mena de gran clot a l'extrem sud-oest on es troba abundós material i una pista de motocross; distanciat de l'esmentada terrassa per una mena de petita vall, i d'un collat que el separa d'un esperó sud on s'han practicat en època incerta extraccions de roca. No s'observen amb claredat construccions i la dispersió de ceràmica afecta al cim i als vessants, en particular al de llevant, on els materials s'estenen fins a topar amb

la base d'un dipòsit d'aigua i els primers camps plans.

Visualitat: l'altura relativa és gairebé la del cim sobre la carretera N-II (Km. 459). El cim és modest però efectivament protegit de les altures immediates. El seu camp de visió ultrapassa el nord de Lleida, i a l'est l'altura de Puig Pedrós, però el seu radi d'acció més immediat el constitueixen les planes a l'oest fins a Montagut i sobre el Baix Segre fins a Soses.

Material: el procedent de prospecció indica una ocupació llarga des del Bronze Final a època ibèrica avançada: ceràmica de vernís negre datable als s. III-II a.C. (formes Lamb. 23, 27 i 5 segons CAMPS - PITA 1969, 290-291), àmfora itàlica, roig ilerget i ceràmica ibèrica pintada: kalathos del grup A decorats amb semicercles secants, vas amb broc inferior. CAMPS - PITA 1969, 292, afirmen l'existència d'un ampli nivell de cendres que interpreten com efecte a de la destrucció del jaciment tras per la sublevació d'Indibil (sic).

BIBLIOGRAFIA: TARRAGÓ 1944, 474; PITA 1951, 186; 1956, 289; 1958, 56; 1959, 181; PITA 1962, 360; CAMPS - PITA 1969, 287-299; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 93; CAS II 1988, 214-215.

Municipi: Montoliu de Lleida

A la partida dels Tossalets, una elevació molt marcada dominant els camps de conreu immediats. Al vessant sud J.I. Rodriguez localitzà ceràmica campaniana A i àmfora ibèrica.

BIBLIOGRAFIA: RODRIGUEZ DUQUE 1980; CAS II 1988, 275.

82. ELS TOSSALETS III

Municipi: Montoliu de Lleida

Prop del jaciment anterior, a la dreta del riu Set, en una elevació a la vora del camí que va de Binfaro a Sunyer. Al cim, vessant sud i base del tossal, D. Mas trobà ceràmiques campanianes A i B, vores de kalathos, ceràmiques ibèriques pintades, fragments d'àmfora, TSG I TSC.

BIBLIOGRAFIA: MAS 1980; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 276.

83. VALMANYA B

Municipi: Alcarràs

Notícia negativament comprovada de l'existència d'un petit poblat ibèric amb restes de ceràmica romana.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1959, 242-248.

84. TORRE DE LA NEGRA

Municipi: Torres de Segre

Notícia: en uns terrenys plans i conreatas prop de la carretera de Torres de Segre a Aitona hi ha una gran explotació agrària anomenada Mas del Notari. Als anys 50 es modernitzà i aleshores R. Pita donà referència de la troballa d'abundosa ceràmica: TSI, TSG, TSH, comú, dòlia, àmfores i ibèriques pintades, i importants restes constructives, materials no conservats. Actualment és impossible de trobar cap resta per la plantació de fruiters.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1949, 83-84; 1951, 185; 1953, 302; 1956, 316; 1958, 53-54; GORGES 1979, 54; RODRIGUEZ DUQUE 1980; JUNYENT - PEREZ 1982, 93.

85. CARRASUMADA

Municipi: Torres de Segre

Descripció: gran tossal allargat d'est a oest,

destacat sobre la riba esquerra del Segre, però molt modificat per la presència al cim de l'ermita de la Verge de Carrasumada (fot. 20), un mas habitat, repoblacions forestals i diverses transformacions que inclouen una pista d'ascens per a vehicles. És difícil de valorar l'extensió del jaciment ja que no s'observen construccions antigues. En canvi als vessants nord i oest, i parcialment al sud, hi ha abundosa ceràmica en superfície; algunes obres efectuades al cim si bé no resolen la qüestió han pogut de manifest la presència de nivells ibèrics.

Visualitat: amb aquestes característiques el perfil de l'ermita forma part del paisatge visible des de molts punts del Baix Segre i el control visual és excel·lent: al sud sobre les primeres terrasses modificades actualment per l'embassament d'Utxesa, amb el Montmeneu al fons, a l'altra banda del riu sobre tots els jaciments entre Aitona i Soses i el tram de riu entre aquestos i Alcarràs, es divisa amb claredat Lleida i vers l'est una porció del barrancs que baixen de Les Garrigues.

Materials: es coneix ceràmica campaniana A, àmfora itàlica, roig ilerget, pintada ibèrica i comuna.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1956, 292; 1958, 45; 1959, 181; 1964, 372; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 388.

86. MAS DEL NOTARI

Municipi: Torres de Segre

Noticia: en uns terrenys que envolten la Torre de la Negra, partida d'Utxesa, a 4 Km. de Torres de Segre i no gaire lluny del riu, segons R. Pita es trobava ceràmica romana de tipus imperial i ibèrica que, com és habitual, no es guradà. En ésser plantat de fruiters és impossible de saber noves dades.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1953, 316; 1958, 54; GORGES 1979, 291-292; RODRIGUEZ DUQUE 1980, CAS II 1988, 392.

87. ERA DEL TIGÓ

Municipi: Soses

Descripció: tossal destacat en la primera terrassa del Segre, el primer en direcció sud en sortir de Soses per la carretera a Aitona, la qual passa a la seva base. De cim pla amb una casa en ruïnes i una antiga era de forma circular d'uns 30 m. de diam. que cobreix gairebé la superfície del lloc. En el seu extrem oest hi ha exhumades unes tres habitacions rectangulars, efectuades clandestinament; també s'observa la presència de detectors. Als vessants, pensem que per l'erosió, es troben abundosos materials fins a la base.

Visualitat: és típica del Baix Segre: bon domini sobre el riu fins la línia de tossals del marge esquerre, al nord s'albira el Puig Pelegrí i Lleida, la terrassa alta de l'oest també és en bona part visible; només presenta una visió trencada al sud, en obstaculitzar-la la següent elevació molt més enlairada: el Puntal de l'Aubet, que l'amaga de Gebut.

Materials: s'observen ceràmiques a mà i a torn, amb presència de campaniana A. J.I. Rodríguez trobà una fussaïola amb epígraf ibèric (vid. pàgs. 129-130).

BIBLIOGRAFIA: PITA 1951, 183; 1959, 181; 1964, 372; PITA 19665, 314; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 342.

88. GEBUT A

Municipi: Soses

Descripció: Tossal aïllat de cim oval d'uns 75 x 30 m. (fot. 21) sobre la carretera de Soses a Aitona, proper a l'anomenada Torre Ruella. L'elevació es constituïda per un important aflorament rocós erosionat i parcialment erràtic sobre una base més suau de pendent constituït per materials tous. Va ésser objecte d'excavacions en extensió per part de J.A. Tarragó de l'I.E.I. al 1941 (15-VIII a 30-X) i al 1942, que deixaren al descobert un urbanisme de tot el cim sense cap altra

publicació que tan sols unes notes. Els materials ingressaren a l'I.E.I. i, fins aquest moment no s'ha iniciat el seu estudi sistemàtic. Al 1979 l'I.E.I. realitzà una topografia, però el jaciment havia entrat en un procés d'erosió, que pot aturar-se amb la recent intervenció de consolidació de l'Estudi General de Lleida al 1987, prèvia al seu reestudi científic.

Resumidament, les construccions observables són un grup d'edificacions quadrangulars grans, envoltades d'una hipotètica muralla a l'extrem septentrional a manera d'acròpolis, i una zona baixa amb dos carrers longitudinals i un de transversal curt o un carrer doblat, que delimiten barris d'edificacions rectangulars. Un dels carrers mostra un sistema de clavegueram i, al centre del poblat hi ha una mena de plaça i en un extrem, una cisterna. No és descarta un asentament als vessants i a la base.

Visualitat és relativament retallada al nord per la presència d'una terrassa superior, però a l'angle N.E. es divisa Lleida, i Puig Pedrós, Carrasumada la vall del Segre i la línia de tossals de l'altre costat dels termes d'Aitona i Seròs, quelcom restringida al sud, s'esten per les planes a oest.

Materials: cobreixen des de la imprecisa ceràmica a mà, a ceràmiques àtiques de figures roges, campaniana A i B, ceràmica de vernis roig ilerget, bronzes, monedes i ceràmiques pintades, entre les quals

kalathos A, un kalathos D, vasos cervecers i diversos vasos llisos. Tambè la presència de figuretes com una ja identificada per R. Pita com un deu Bes. El problema esdevé en distingir quins materials procedeixen d'aquí i quins de Gebut B, ja que alguns suporten datacions de s. I a.C. - I d.C. Segons R. Pita es destruí per un fort incendi al tombant s. III-II a.C. (PITA 1964b, 381).

BIBLIOGRAFIA: ANONIM 1943, 107-109; PITA 1948, 99; 1951, 63; 1958, 38; 1959, 180-181; 1964a, 372; 1964b, 380-382; PITA 1965, 311-313; PITA 1975; RODRIGUEZ DUQUE 1980; LARA 1974; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988 344-345.

89. GEBUT B

Municipi: Soses

Jaciment a uns dos-cents metres al sud de la base de l'anterior, ens uns terrenys parcialment conreats. S'observen parets rectilínies (fot. 22), pròpies d'un jaciment romà, els materials trobats oscil·len entre la campaniana B, comuns romanes, roig pompejà, cuina africana i terra sigillata. La proximitat al jaciment anterior és un fet i la possibilitat de coexistència entre les seves darreres fases i les primeres d'aquell és una hipòtesi més raonable que no pas demostrada.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1980, 21; CAS II 1988, 346-347. Membres de l'I.E.I. excavaren un "lacus" romà entre 1978 i 1979.

90. EL LLEONÀS

Municipi: Aitona

Notícia: lloc continuador de la tradició indígena en època romana segons RODRIGUEZ DUQUE 1981, 18. En realitat es posseeixen pocs materials de prospecció d'aquest lloc i cap dels quals clarament ibèric. Situat en terrenys conreats al barranc del mateix nom, a l'est de l'embassament d'Utxesa.

BIBLIOGRAFIA: RODRIGUEZ DUQUE 1980; 1981a, 17-19; CAS I 1988, 29.

91. TORRE ROCA

Municipi: Aitona

Notícia: R. Pita menciona la presència de ceràmica ibèrica i fins i tot més antiga en un jaciment romà imperial, emplaçat en una de les altures de la partida de Torre Roca, a l'est de la localitat d'Aitona. El problema s'agreuja perquè la zona ha estat molt modificada en les darreres dècades.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1951, 182; 1958, 34; 1962, 318; 1964, 373; GORGES 1979, 283; RODRIGUEZ DUQUE 1980.

92. ELS VILANS A

Municipis: Seròs i Aitona

Descripció: extrem de terrassa a fer partió dels termes d'Aitona i de Seròs a la banda esquerra del riu (fot. 23 A). El cim és actualment aplanat i convertit en plantació de fruiters, d'uns 75 per 50 m., amb l'eix major est-oest. En el propi camp i en els vessants s'observa ceràmica, com també al camí que talla el jaciment pel costat del riu. E. Junyent practicà una breu intervenció d'urgència al novembre de 1970.

Visualitat: des del poblat és representatiu de l'existent a la zona: una terrassa superior la limita vers el nord i est, en canvi divisa un ampli radi sobre la vall del Segre i els tossals de la banda contrària, com també les elevacions a migdia.

Materials: presència de vernis negre àtic i campanià A i B, la qual cosa deixa uns marges de s. V - I a.C. amb ceràmiques ibèriques pintades amb cercles, alguna vora deteriorada de kalathos A i B, ceràmiques de vernis roig ilerget i altres pròpies d'aquest horitzó en estudi per E. Junyent. Des d'antic es coneix un pondus amb decoració incisa esquemàtica estudiat per R. Pita que assenyala una gran extensió i la presència d'un incendi

(PITA 1961, 312; 1962, 283; 1964, 372).

BIBLIOGRAFIA: PITA 1948, 98; 1951, 182; 1953, 110; 1956, 292; 1958, 33; 1961, 311-313; 1962, 278-283; 1964, 372; 1968, 332; 1969, 48; PITA - DIEZ-CORONEL 1970, 58-60; JUNYENT 1973, 142; 1974, 123; RODRIGUEZ DUQUE 1980; JUNYENT 1982b, 266-267; MALUQUER et al. 1986, 93-94; CAS I 1988, 16-17.

93. VILANS B

Municipi: Seròs - Aitona.

Descripció: des del jaciment anterior a uns dos-cents metres i descendint vers una xopera acostada al Segre (fot. 23), s'observa en el tall una construcció romana per tècnica i materials, que també a sofert fortes destruccions. Esdevé el segon cas al Baix Segre d'associació poblat indígena i habitat romà hipotètics.

Material: A. Pérez el situa entre els s. I a.C. i V d.C. (PEREZ ALMOGUERA 1986, 120)

BIBLIOGRAFIA: PITA 1948, 98; 1951, 182; 1958, 33; 1961, 311-313; 1962, 278-283; 1964, 372; 1968, 332; GORGES 1979, 282-283; RODRIGUEZ DUQUE 1980; GONZALEZ PEREZ 1980, 119-120; PEREZ ALMOGUERA 1986, 101-120; CAS I 1988, 21-22.

94. ROQUES DE SANT FORMATGE I

Municipi: Seròs

Descripció: conegut poblat ibèric proper a la Nec. de l'Edat del Ferro, i excavat per E. Junyent. La seva datació (s. V-III a.C.) amb la absència de materials característics del s. II a.C. com és el kâlathos, motiven que el citem a tall d'exemple sense incloure'l, tot i que E. Junyent assenyala alguna ceràmica pintada, on el blanc no és només del fons, sinó que es combina en franjes amb el vermell (E. II) (JUNYENT 1973a, 498).

95. ROQUES DE SANT FORMATGE II

Als seus peus hi ha un assentament mal conegut anomenat Roques II, en terrenys plans propers a la carretera de Seròs a La Granja d'Escarp. Antigament segons R. Pita es trobava ceràmica romana campaniana, sigillata i estructures, la qual cosa indicava un assentament romà, suggeridor per les connexions amb el poblat proper. De totes formes ni J.I. Rodríguez ni nosaltres mateixos no hem trobat res en un medi dedicat actualment als fruiters. Tot i això es considera com el tercer cas al Baix Segre de poblat indígena i explotació romana propera.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1953, 313; 1958, 42-43; 1961, 183; PITA 1973, 86; GORGES 1979, 289; RODRIGUEZ

96. AMBIURE

Municipi: Seròs

Notícia: segons R. Pita es trobava en aquest lloc ceràmica ibèrica i romana i una construcció relacionable amb la batalla d'Ilerda (sic). Les prospeccions posteriors no han confirmat aquesta presència ceràmica.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 333; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 307.

97. VALLEDMORA

Municipi: Seròs

Descripció: del jaciment tossal destacat, extrem d'una serra que baixa des del cim dit Valldemora i limita el barranc d'aquest mateix nom. Una petit collaret l'aïlla de la resta de serra (fot. 24) i pel costat occidental cau de forma relativament abrupte sobre l'esquerra del Segre, el cim és petit (40 x 10 m. en direcció N-S) i s'hi observen algunes parets i clots. Un camí que porta a una explotació agrària propera ha provocat serioses destruccions en el vessant meridional.

Visualitat: és modesta al nord i també serra amunt vers l'est, en canvi controla un bon sector del Segre fins a l'aiguabarreig del Cinca, entre d'altres s'albira Roques de Sant Formatge i Punta Farisa.

Materials: coneguts són ceràmiques a mà de l'Edat del Ferro i comuns a torn i pintades, amb presència de ceràmica campaniana i àmfora itàlica.

BIBLIOGRAFIA: RODRIGUEZ DUQUE 1980; GONZALEZ PEREZ 1980, 121; CAS II 1988, 334.

98. MOLÍ ROCA

Municipi: Seròs

Descripció: del jaciment: tossal arrodonit situat sobre l'anomenat "Molí Roca", a uns tres-cents metres. al nord del pont de Seròs en direcció a la basilica d'El Bovalar. Una casa de recreu moderna que ocupa la plataforma superior, i un camp de fruiters a l'istme; han provocat una forta destrucció, i es troben actualment els materials als vessants.

Visualitat: es podria repetir el mateix que per Valldemora, el qual no és gaire lluny.

Materials: s'ha de destacar ceràmica a mà, i a torn, comuna o pintada, roig ilerget, campaniana A i

àmfora estriada de tipus púnic.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1951, 185; 1956, 313; 1958, 35, 40-41; 1959, 181; GORGES 1979, 289; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 321.

99. PUNTA DEL CALVARI

Municipi: La Granja d'Escarp

Descripció: gran tossal allargat en direcció nord-sud, separat per un barranc del conjunt Serra del Calvari (poblat de l'Edat del Ferro/Paleo-ibèric) i Forti de Pedró (Edat del Bronze), i entre el final del nucli poblacional de La Granja d'Escarp i l'estribació del Tancat (fot. 25). El cim amida uns 80 per 25 m.. La porció septentrional és més alta i en ella s'observen construccions antigues excavades total o parcialment, la resta és envaïda per trinxeres de la darrera Guerra i, també, per construccions més modernes efectuades amb argamassa. A l'extrem més septentrional hi destaquen, per la seva mida, uns blocs de tanca. Els materials es troben tant al cim com als vessants. Un grup del I.E.I. i del Lycée de Foix realitzà una intensa prospecció el juliol de 1966, els materials són ilocalitzables.

Visualitat: s'esten sobre la confluència del Segre amb el Cinca i terres planes properes, es veuen els tossals sobre els pobles de Seròs i Aitona, i a la línia

de l'horitzó sobre Punta Farisa de Fraga. Vers el costat contrari al Segre, domina les zones immediates, però terrasses més altes li tanquen la visió.

R. Pita ha destacat en nombroses ocasions la seva extensió considerant ocupat els vessants i comparant-lo per la seva mida al Castillo de Chalamera que també capitalitza la munió de dos rius, i l'ha batejat com a "oppidum". També Pita ha assenyalat la presència de ceràmica campaniana, forçadament a la fi del jaciment al s. III a.C., i menciona la presència de ceràmica grisa, comuna: plats, vasos ovoïdes, kalathoi, oenochoes, gerretes, pintades a cercles o amb costellars.

Materials: entre els trobats en superfície per nosaltres consignem: ceràmica a mà, comuna a torn amb presència de tenalles de boca plana i ceràmica romana de vernís roig i roig pompejà datables entre el s. I a.C.-I d.C. També es coneix alguna moneda ibèrica.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1948, 97; 1958, 222; 1959, 181; 1962, 326; 1964, 372; PITA et al. 1969, 125-130; QUERRE et al. 1971, 169; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 93; CAS I 1988, 189.

100. MAS DEL COC (I-II)

Municipi: Seròs

Notícia: a la partida de Pedròs, retirada del Segre, es troba una petita elevació amb tossals de forma oval, al costat de l'abandonat Mas del Coc. Conté un jaciment d'urbanisme visible que no descriurem perquè els materials corresponen a horitzons ibèrics antic i ple o si no és anterior. Als peus s'hi troba ceràmica romana. Es tracta d'un emplaçament casual, la qual cosa actualment i pels coneixements que se'n tenen és el més provable. Estariem davant d'una associació de poblat ibèric i jaciment romà.

BIBLIOGRAFIA: RODRIGUEZ DUQUE 1980; 1986, 161-165; CAS I 1988, 318.

101. MONTMENEU

Municipi: Seròs

Descripció: cim cònic destacat, la màxima altura de la comarca d'El Segrià (499 m.) (fot. 26), amb pendents erosius molt pronunciats, de cim no molt petit (120 x 40 m., però amb una mena de cresta central) on hi ha una antena i el vèrtex geodèsic. En destaquem la seva forta i continua exposició als vents de l'Ebre.

Visualitat: tot i que és relativament aïllat d'altres nuclis antics, la seva panoràmica és esplèndida sobre el Segre fins a Lleida, sobre part del Baix Cinca i sobre les Garrigues occidentals. La serra de Mequinensa,

de la mateixa alçada, impedeix que la visió cap al sud no sigui igual que cap a la zona ilerget.

Materials: segons R. Pita sortien ceràmiques a mà, ibèriques amb cercles concèntrics i medievals, segons Ll. Díez-Coronel es trobà ceràmica campaniana. Nosaltres no n'hem trobada d'ibèrica, però en el vessant nord, si que n'hem trobada de campaniana, grisa a torn i àmfora itàlica.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1958, 220-221; 1962, 332; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 94; CASI 1988, 323.

102. LA SÈNIA B

Municipi: Almatret

Notícia: de ceràmica ibèrica i romana, segons R. Pita en una vil·la rústica (?) propera a la inscripció de la Roca de La Sènia (vid. 5.2.2.). Ni J.R. González ni J.I. Rodríguez han pogut confirmar aquest punt.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1959, 233; 1962, 321; RODRIGUEZ DUQUE 1980; MALUQUER et al. 1986, 93; CAS I 1988, 109.

5.4.1.I. SECTOR 9: MIG SEGRE

103. PLANA DEL SOT II i III

Municipi: Algerri

Notícies de presència de materials ibèrics en dos conjunts romans propers anomenats Plana del Sot II i III:

-II, amb fragments de kalathos, ceràmica pintada i TSH (PITA 1965, 290; GORGES 1979, 281; MALUQUER et al. 1986, 91).

-III, es menciona ibèrica, TSH i TSC D (PITA 1965, 291; GORGES 1979, 281; MALUQUER et al. 1986, 91).

104. LA PEDRERA

Municipis: Vallfogona de Balaguer i Tèrmens

Jaciment ubicat a l'extrem d'una terrassa a la dreta del Segre i conegut a la bibliografia per la construcció d'un Canal que posà en evidència 4 m. de sediments antròpics, i motivà excavacions de la Universitat de Barcelona, a l'any 1958, i de l'Estudi General de Lleida al 1979. La seva seqüència molt complexa aniria des del Bronze Recent a inicis del s. II

a.C., i és només aquest darrer moment, poc representatiu, el que aquí ens interessa. Es coneix per l'estrat I de la campanya de 1958, en la de 1979 no aparegué aquest horitzó.

L'Estrat I de Maluquer et al. 1960, amb presència de ceràmiques campanianes A, roig ilerget, ceràmica a mà i ibèrica pintada es podria situar entre finals del s. III i s. II a.C.

BIBLIOGRAFIA: MALUQUER et al. 1960, 38-41, 62 i fig. 13; JUNYENT 1974, 123.

105. TRONA DEL MARINO

Municipi: Balaguer

Descripció: jaciment emplaçat al peu de la carretera de Balaguer a Menàrguens poc després de sortir de la primera població, en una barrancada que baixa a la plana. Precisament l'erosió torrencial posà al descobert una mena de "lacus" amb un paviment en "opus signinum" que motivà una breu intervenció d'urgència del Museu Comarcal de Balaguer; és l'única estructura visible. L'horitzó cronològic, malgrat la presència de ceràmiques a mà, aniria del moment tardo-republicà a la transició de l'Imperi, amb pocs elements de datació fiable -es coneixen algunes dolia -, i es troben algunes ceràmiques de tècnica ibèrica, com ja indicaven les

primeres referències del lloc.

BIBLIOGRAFIA: PUBILL 1931, 13; PITA 1948, 101;
1956, 285; MALUQUER et al. 1986, 92.

106. MOR MUR

Municipi: Balaguer

Descripció: destacat tossal a 5 Km. al sud-oest de Balaguer, seguint un camí no pavimentat que porta a Albesa (fot. 27). Consta d'una gran base i tres altures principals: la central més elevada és cònica, de cim reduït (12 x 9 m.) i conté un vèrtex geodèsic, les altres dues s'estenen a est i a oest respectivament, i són de cim pla. En la més occidental hi ha un assentament medieval. El lloc ha patit en la darrera dècada un important anivellament en terrasses al vessant septentrional on afloren murs de tècnica diversa que pels materials escampats semblen ibèrics i romans.

Era conegut pels P.P. Escolapis de Balaguer des de 1923 i publicat pel pare Pubill al 1931, el qual ja comenta el fet que els materials ceràmics cobreixin una superfície que excedeix els dos quilòmetres (PUBILL 1931, 8).

Visualitat: l'altura relativa del lloc és de 70 m. i domina una plataforma lleugerament deprimida en un

radi mig de 4 o 6 Km. al centre de la qual emergeix Mor Mur. Es per això que la visibilitat és molt bona: en dies clars cap el sud s'esten perfectament fins a Lleida i sobre les planes a ponent, al nord fins el Montsec i quelcom reduïda a llevant, per exemple Balaguer és divisa parcialment.

Materials: hi ha un conjunt notable de materials a mà de l'Edat del Bronze, seguit de proporcions menors de vernis negre -àtic i campanià (s. IV-I a.C.)-, vernis roig ilerget i alguns frags. de terra sigillata, que ens parlen de la seva pervivència i ceràmiques ibèriques pintades, kalathos i tenalles de boca plana; a més de materials medievals.

BIBLIOGRAFIA: PUBILL 1931, 4-13; PITA 1948, 101; 1956, 285; 1962, 358; GORGES 1979, 284; MALUQUER et al. 1986, 92.

107. TOSSAL DE LES FORQUES

Municipi: La Sentiu de Sió.

Descripció tossal situat al costat esquerra de la carretera de Lleida a Puigcerdà, K. 30, poc abans del desviament a La Sentiu i a un quilòmetre d'aquesta població, identificable per la presència a la falda d'una granja avícola (fot. 28).

En aquest jaciment hi ha construccions d'Edat moderna i alteracions diverses: trinxeres de la darrera guerra, la construcció avícola esmentada i a la meitat nord-oriental del cim, una incipient urbanització. Als darrers anys s'han portat a terme excavacions per part de l'I.E.I., en la plataforma superior no edificada (50 x 40 m.) que són en fase d'estudi. Nosaltres ens limitem a adjuntar els materials que es guarden al Museu de Balaguer procedència de superficial.

La visualitat des del cim s'esten per un bon sector de la vall del Sió fins al Pilar d'Almenara, i també en direcció oposada, es veu perfectament Monteró i per sobre d'una serreta despunta la part més alta de Mor Mur.

Materials donen una idea de la complexitat d'aquest lloc: ceràmiques a mà de l'horitzó del Bronze Mig/Final; però el conjunt més important és l'ibero-romà: ceràmica àtica de figures roges, campaniana A amb formes Lamb. 23/24, 26, 27, 26/27 i 28, amb presència del taller de Nikia, roig ilerget, ceràmica romana TSI i TSH numèricament menor, entre elles Drag. 37 amb cercles i 21 Mez., ceràmiques comunes i les ibèriques que exposemen el capítol corresponent.

BIBLIOGRAFIA: PUBILL 1933, 19-22; PITA 1948, 102; 1956, 284; 1962, 322; GIRALT et al. 1983, 171; MALUQUER et al. 1986, 92.

Municipi: Camarasa

Descripció del jaciment: muntanya a l'esquerra del Segre i al sud-oest de la població de Camarasa (fot. 29). Per l'oest finalitza en un penya-segat sobre el pantà de Sant Llorenç de Montgai, i baixa amb cert pendent al nord i al sud i amb una carena a l'est. Pertany com Monderes a la primera línia de muntanya que tot i les seves modestes altures, trenquen amb la plana.

El jaciment forma tres nuclis:

a) L'altura principal amb el vèrtex geodèsic, es troba parcialment alterada per trinxeres de la guerra de 1936-39, i l'acció d'elements incontrolats. Aquí en un gran radi es troben materials en superfície.

b) Un contrafort menor però relativament enlairat a manera de collat a l'est, per on passa el camí més còmode, el qual surt de la pista procedent de la carretera de Balaguer a Camarasa. Aquí també es troba ceràmica dispersa contemporània a l'anterior, però en menor quantitat.

c) Una petita vall entre els dos punts anteriors, i que és parcialment rep el nom de Mas del Xeli per una construcció abandonada, efectuada amb grans pedres a la base. Prop del Mas s'observen algunes sitges

excavades al terreny d'època incerta. Quelcom de material antic és també present en aquesta zona.

Visualitat: reduïda al Mas del Xeli, és compensada des del cim de Monteró, només limitada al nord-oest per la serra més alta on s'assenta el Castell de Llorenç de Montgai, es divisa bé l'actual població de Camarasa, i en direcció al Segre tota la zona erosionada als voltants de Gerb; riu a baix es divisen al fons Balaguer i Lleida, la plana i, en un dia excepcionalment transparent com el que ens acompanyà en la nostra visita, es distingia lluny Montmeneu, que pot equivaler a l'altre extrem nord-sud del territori ilerget. També és bona la vista sobre els tossals de l'anticlinal a la part est i a la part inferior de la vall del Sió.

Els materials més significatius, exceptuant la làmina de plom comentada (vid. 114-115), són ceràmiques campanianes B i A tardana, amb les formes Lamb. 3, 5 i 7, i imitacions locals seves ja pròpies de finals s. II o s. I a.C., ceràmiques a mà, comunes i ibèriques, entre aquestes kalathos de tipus B i tenalles de boca plana, més algunes pintades amb bicromia, en particular del Mas del Xeli.

BIBLIOGRAFIA: PUBILL 1931, 13; PITA 1948, 103; 1956, 286; MALUQUER et al. 1986, 92.

Municipi: Artesa de Segre.

Descripció: muntanya envoltada per una corba del Segre, en la seva riba dreta, al sud-oest de la població d'Artesa de Segre. Pel costat que mira al riu és relativament escarpada i més suau en direcció contrària o septentrional, però coberta d'una espessa vegetació. Dificulten la comprensió del poblat ibèric la presència de construccions medievals al cim i de muralles al vessant, en 6 hectàrees, que J. Maluquer de Motes considerarà en una ocasió ibèriques (sic). Aquest autor va practicar dues petites cales als anys 70, malauradament inèdites (fot. 30), però que posen en evidència la presència de vivendes ibèriques prop del cim.

La visualitat és tallada en direcció oest per la muntanya més alta d'El Salgar a l'altra banda del riu, en direcció septentrional domina una bona porció del Mig Segre, fins el Montmagastre. Visualment no es relaciona amb cap dels altres jaciments que hem tractat, no obstant això, la seva posició és clau en la ruta del Segre.

Els pocs materials que coneixem directament són un fons amb roseta de ceràmica de vernis negre que trobarem personalment i els guardats al Museu Local d'Artesa de Segre.

BIBLIOGRAFIA: MALUQUER 1978, 186-187; 1982c, 254-255; MALUQUER et al. 1986, 92.

110. ESPLUNYALS

Municipi: Artesa de Segre.

Al Museu Local d'Artesa de Segre es guarda ceràmica romana amb alguna pervivència ibèrica sota aquesta etiquetació. Vam indagar sobre la seva situació però se'ns assegurà que era un lloc de fons de vall i conreat.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

5.4.1.J. SECTOR 10: PLA D'URGELL

111. TOSSAL LLARG

Municipi: Lleida

Notícia: troballa en uns terrenys amb suau elevació i dedicats al conreu de cereals d'uns pocs materials d'època ibèrica: campaniana B, anses d'àmfora, ceràmica comuna i algun fragment pintat amb bandes, per membres del Museu Local d'Artesa de Lleida.

BIBLIOGRAFIA: CAS II 1988, 226.

112. ELS BASSOTS

Municipi: Lleida

Notícia: la presència de ceràmiques en una suau ondulació del terreny a uns 3 Kms. al nord del nucli poblacional d'Artesa de Lleida, i al peu del camí vell de Lleida a Puigverd de Lleida, i a prop d'una granja de bestiar boví. Es trobà ceràmica ibèrica pintada amb motius geomètrics i vegetals, comuna romana i TSH.

BIBLIOGRAFIA: CAS II 1988, 206.

113. LA FONTETA DE GREALÓ

Municipi: Lleida.

Descripció: lloc situat en una suau elevació a uns 8 kms. a l'est de la capital ilerdense. Aproximadament fins l'any 1976 es podien veure murs, però la transformació del terreny en terrasses de conreu ha provocat la seva destrucció i ocultació, fins al punt que actualment és difícil d'assenyalar el lloc exacte de l'emplaçament. El Museu Local d'Artesa de Lleida recuperà un conjunt de materials ceràmics, sense context, que ha estat estudiat per membres de l'Estudi General de Lleida (JUNYENT - PEREZ 1982, 63-93), i que, un cop resumits dona el balanç següent: 5 frags. de campaniana A tardana, 5 frags. de campaniana B i afins, 3 imitacions locals de vernís negre, 4 individus pintats ibèrics, 2 frags. de parets fines, 3 comunes de vernís roig, 5 de comunes, 1

frag. d'àmfora Dressel 1 i 14 frags. de TSI. D'aquest balanç es dedueix una cronologia posterior al 100 a.C. i com a màxima de primer terç o com a molt anterior a la meitat del s. I d.C.

BIBLIOGRAFIA: JUNYENT - PEREZ 1982, 63-93; CAS II 1988, 208.

114. TROS DEL BARBUTXO

Municipi: Lleida

Notícia: a 3,5 Kms. al nord del nucli poblacional d'Artesa de Lleida es localitza un elevació poc destacada, allargada d'est a oest, al peu mateix de la via de FF.CC. Tarragona a Lleida. La meitat de l'elevació ha estat rebaixada per labors, en aquests treballs un tractorista trobà una àmfora romana, i prospectors posteriors alguns fragments de campaniana A i B, TSH, i pintada amb bandes i motius florals.

BIBLIOGRAFIA: CAS II 1988, 233.

115. TOSSAL DEL POBRE

Municipi: Lleida

Descripció: tossal de forma tronco-cònica de

reduïda elevació i mida, a uns 4 Kms. del nucli poblacional d'Artesa de Lleida i a prop de l'actual carretera de Lleida a Tarragona. El cim és ocupat per algunes construccions medievals que dificulten la comprensió de les anteriors de l'Edat del Bronze, i Ibèro-Romana. Els materials es troben al cim i els vessants.

Visualitat: l'altura del lloc no és molt destacada, però pel seu aïllament té un ampli control visual sobre les terres immediates del nord i del sud, per on conflueixen els fons de pas de la ruta Lleida - Tarragona. Visualment es comunica amb Lleida.

Materials: de l'època que ens interessa es documenta la presència de ceràmica pintada geomètrica i floral, de TSH i de ceràmiques comunes.

BIBLIOGRAFIA: CAS II 1988, 229.

116. CASTELLÓ

Municipi: Artesa de Lleida

Descripció: jaciment pràcticament destruït per l'extracció de terres, emplaçat entre els termes de Lleida i Artesa de Lleida, a uns 2 Kms. al nord d'aquesta població. Abans de la destrucció s'observaven restes de murs en una petita ondulació del terreny, i alguns

materials de superfície que passaren al Museu Local d'Artesa de Lleida: campaniana A i B, ceràmica a mà, ibèrica pintada, i algun frag. de TSI. La cronologia seria anterior a Grealb, amb presència de material tipus Fontscaldes del s. II a.C. fins al canvi d'Era.

BIBLIOGRAFIA: MALUQUER et al. 1986, 93; CAS II 1988, 153.

117. SERRA DE PUIGVERD III

Municipi: Puigverd de Lleida

Descripció: jaciment ubicat a 1,5 quilòmetres al sud del nucli poblacional de Puigverd de Lleida, als peus de l'anomenada Serra de Puigverd, terrenys plans i conreats no massa lluny de l'autopista. La pròpia tasca dels tractors sembla pujar a la superfície pedres i bocins de campaniana A, ceràmica gris, TSH, vores de kalathos i fragments pintats geomètrics i florals. Materials a Artesa de Lleida.

BIBLIOGRAFIA: MALUQUER et al. 1986, 94; CAS II 1988, 282.

118. TOSSAL DE LA MORADILLA

Municipi: Lleida

Descripció: tossal aïllat, destacat sobre la plana i allargat en direcció est-oest, al sud de l'actual carretera N-II, K. 479 (Fot. 31). L'esperó és format per tres elevacions:

-L'occidental aporta algun material de l'Edat del Bronze.

-La central i més elevada conserva un aflorament rocós convertit en refugi els dies de la Guerra Civil, i al cim la part d'una torre de guaita i una antena que l'identifica. Prop d'aquest refugi es troba ceràmica de l'Edat del Bronze i medieval.

-L'elevació més oriental, la menor de les tres, de forma cònica en materials geològicament tous i carent d'afloraments rocosos. Es aquí on s'observa ceràmica ibèrica, però no construccions. El cim té actualmet una extensió de 26 x 12 m. i a la zona meridional trinxeres on s'ha rodat un film bèl·lic, l'istme amb l'elevació contigua és possible que contingui un fossar antic (PEÑA et al. 1988).

Visualitat: és destacable si prenem com a referència la Moradilla medieval: és visible des de Lleida i des del Tossal de les Tenalles de Sidamon, al mateix temps controla el sector occidental del pla d'Urgell un radi de 5/6 Kms. que s'esten al sud fins Els Alamús.

Materials: hem localitzat àmfora itàlica, sílex i ceràmica ibèrica pintada, amb alguna vora de kalathos grup A, hi ha referències de troballa de campaniana. Horitzó propi del s. II a.C.

BIBLIOGRAFIA: PITA, 1955, 256-257, 275 i 290; 1958, 34-35; 1958, 7; LLADONOSA 1974, 14 i 180; ROVIRA - SANTACANA, 1984, 2 fig. 1; MALUQUER et al. 1986, 93; PEÑA et al. 1988, 31-41; CAS II 1988, 228.

119. MARGALEF I

Municipi: Torregrossa

Descripció: en una terrassa de forma allargada est-oest, amb successius tossals i collets, ocupa la darrera elevació vers a ponent (Fot. 32 A). Aquesta plataforma presenta com a defensa els propis vessants del tossal i una mena de vall a l'est, potser artificial (MALUQUER 1982, 251) que el separa de la terrassa. El total del lloc és d'unes dues hectàrees. Iniciada l'excavació de forma no oficial per a afeccionats locals, al desembre de 1973 excavà J. Maluquer de Motes de la Universitat de Barcelona, i s'efectuaren diversos estudis dels materials, però mai de les estructures ni cap publicació de conjunt.

Actualment molt abandonat, s'observa a l'extrem nord-oest del cim unes nou estàncies rectangulars i el

que podria ser un carrer central; a l'angle diametralment oposat s'observen remocions.

Visualitat: el tossal disposa d'un ampli radi de terres planes entre les que s'endinsa, amb bon domini visual a mig termini, excepte per l'est on la visió és reduïda. S'ha de dir que al nord hi domina l'actual traçat de la carretera Lleida - Tarragona i per sobre es beslluma La Moradilla medieval, no la ibèrica.

Materials: manquen estratigrafies, pels repetits estudis de materials, es podria constatar l'ocupació a inicis del s. III a.C., però l'activitat important se centra entre la segona meitat del s. III i la primera del II a.C. D'entre els materials a destaquem vernis negre campanià, roig ilerget, kalathoi pintats, àmfores de boca plana i de la costa, gris estampillada, tulipes, olles, vasos a mà, pesos de teler i instrumental agrícola en ferro.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1968, 346; CURA 1971, 58; SANAHÚJA 1971, 61-110; JUNYENT 1972a, 69-72; 1972b, 89-132; 1974a, 379-396; MALUQUER 1982b, 251-253.

120. MARGALEF II

Municipi: Torregrossa

Descripció: als peus del tossal anterior, a

l'extrem occidental i en dos camps plans separats per una sèquia existia un jaciment difícilment valorable perquè s'ha extret terra (Fot. 32. B). L'associació recorda el cas de Gebut (Soses), Vilans (Aitona) o Roques de Sant Formatge (Seròs).

Materials: en efecte els materials aquí recuperats són més propis del s. I a.C., tot i que no tenen una datació més precisa que la proporcionada per la ceràmica comuna de vernís roig, la ibèrica pintada, àmfora itàlica i ceràmica a mà. Els materials reproduïts són del Museu Local d'Artesa de Lleida.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

121. MAURENA

Municipi: Torregrossa

Notícia: no comprovada de la presència en un mateix lloc de ceràmica ibèrica pintada, comuna i TSH.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1968, 346; GORGES 1979, 291.

122. PLA DEL VENSILLÓ

Municipi: Bell-Lloc

Notícia: de la presència d'un poblat ibèro-romà en terrenys plans en la partida de Vensilló, que no ha pogut ésser confirmada.

BIBLIOGRAFIA: MALUQUER et al. 1986, 93.

123. TOSSAL DE LES TENALLES

Municipi: Sidamon.

Descripció: tossal emplaçat a la partida de La Quadra al Sud-est del terme de Sidamon, el camí dit de La Font porta als seus peus. El cim és allargat en sentit est-oest en uns 120 m., amb una lleugera depressió central, potser s'ocuparen les dues altures, amb seguretat la més occidental, que amida 70 x 20 m. Una altra qüestió és saber si havia poblament al vessant i fins i tot als peus, com algunes dades indirectes poden insinuar, però no resolen (Fot. 33).

El jaciment va ésser conegut com Tossal Redó fins aproximadament 1885 en què s'aterrassa i plantaren oliveres, la qual cosa provocà una forta dispersió de materials al cim i vessants de la que ja se'n fan ressò A. Duran i J. Colominas, i que propicià la seva elecció per la primera excavació oficial a Lleida, l'estiu de 1915. Els quantiosos materials que proporcionà passaren al Museu Arqueològic de Barcelona.

Després d'unes dècades en les quals l'interès es centra en el reestudi dels materials (BALIL 1953; SERRA RAFOLS - COLOMINAS 1965; BARBERA 1965; PELLICER 1966; SANMARTI 1973; JUNYENT 1974b), però amb l'abandonament patrimonial del lloc, als anys 70 persones incontrolades efectuaren unes rases en forma d'"H" al cim, evidenciant la seva complexa estratigrafia. Cap a l'any 1981 J. Pérez Conill inicia un tamitzat d'aquestes terres i d'una excavació. Després d'un parèntesi en el qual s'efectuà un petit sondeig dirigit per R. Ten, des del 1983 al 1986 excavà un equip format per Ll. Mari i nosaltres, al 1987 es procedí a la tanca del cim i des de 1988 excava el Sr. J.M. Puche.

Aquests treballs bàsicament inèdits, resumidament constaten la presència molt malmesa de l'horitzó de s. III/II a.C. que esdevenia el gruix de materials ja recuperats la any 1915, però a més a més evidencien fases pre-ibèriques amb sòlides construccions -aquest és el cas d'una cisterna amb tres metres de mur conservat, entre d'altres-, i que, per avui, es remuntarien al s. VII a.C. La fixació del 100 a.C. com a data final -en realitat amb poca activitat des de mitjans de s. II a.C.- que atorgà J. Barberà, continua essent vàlida.

Visualitat: poseeix un ampli domini visual sobre la plana, en particular en direcció oest (fins a La Moradilla i la pròpia Lleida), al nord s'albira en dies clars diversos pobles fins a Balaguer i el Pre-pirineu.

La seva visió és limitada a l'est per la terrassa on s'insereix el Tossal i vers el sud per una altra serreta -La Carrerada-, però des d'enllà, on al 1915 es menciona la presència de ceràmica ibèrica, es divideixen les planes del corredor Lleida - Tarragona.

BIBLIOGRAFIA -resum-: DURAN inèdit; COLOMINAS - DURAN 1920, 607-616; BALIL 1953, 136-148; SERRA RAFOLS - COLOMINAS 1965; BARBERA 1965, 135-163; PELLICER 1966, 97-112; SANMARTÍ 1973, 135-173; JUNYENT 1974b, 109-133; BOLEDA 1976, 30; TEN 1983, 176; MALUQUER et al. 1986, 94; GARCÉS - MARI 1988, 7-17.

124. CANTAPERDIUS

Municipi: Bellvis

Descripció: jaciment romà emplaçat en terrenys plans a uns 2 Kms. de Bellvis seguint la carretera a El Poal. Conegut ja des dels temps del P. Pubill (1931), als anys 80 Ll. Mari, M.T. Mascort i J. Sanmartí efectuaren un estudi sobre materials ceràmics i constructius romans, i una breu excavació posteriorment. Entre els materials recuperats (mitjans s. I d.C. - s. III d.C.) hi ha un frag. comú i l'altre d'ibèric pintat, poc significatiu en si, però ja més aclaridors per l'absència de vernís negre.

BIBLIOGRAFIA: MARI et al. 1982, 95-117.

125. TOSSAL DEL MOLINET

Municipi: El Poal.

Descripció: petita elevació del terreny, en una primera fase parcialment destruïda, la qual cosa motivà excavacions als anys 70 i al 1980 d'Emili Junyent, en el seu aspecte bàsic, inèdites; als darrers anys ha estat totalment destruït. Per les notes publicades, el centre d'interès del poblat és la transició de l'Edat del Ferro al món ibèric, però sembla tenir un breu nivell superior d'inicis del s. II a.C.

BIBLIOGRAFIA: BOLEDA 1976, 30; JUNYENT 1982a, 256-257; MALUQUER et al. 1986, 92.

126. MIRALCAMP

Municipi: Miralcamp

Notícia: sovint es cita un jaciment ibèric en aquesta població però mai no s'ha localitzat amb seguretat. Si no ens equivoquem creiem que prové de la cita de Miralcamp a través de mapes publicats ja per P. Bosch Gimpera.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1948, 108; MALUQUER et al. 1986, 94.

127. EL TOSSAL II

Municipi: Golmès

Notícia: a l'extrem més oriental del tossal II de Golmès, tocant ja al terme municipal de Vilanova de Bellpuig, es produí cap al 1980 la substitució d'antics bancals d'oliveres per un gran camp de cereal. En aquests treballs sortiren ceràmiques a mà i més nombroses a torn: comunes, ibèriques pintades, vores de kalathoi, roig ilerget, campaniana A i B, TSH i TSC; també una moneda de Vespasià i altres materials encara més moderns.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1981, 19-24.

128. TORRE D'EN SEMION

Municipi: Bellpuig d'Urgell

Notícia: A Seana, nucli agregat a Bellpuig, existia un jaciment en terreny pla i pedregós, quasi tocant a la Torre d'en Semion, al marge del rierol de La Coma, que va ésser destruït per anivellacions agrícoles. Es recorda ceràmica a mà, ibèrica, àmfora romana i terra sigillata.

BIBLIOGRAFIA: BACH 1972, 17; BOLEDA 1976, 30; TORRES 1980, 15.

129. TOSSAL DEL POC / TOSSAL CORTÉS

Municipi: Bellpuig d'Urgell

Noticia: d'un jaciment a 1 Km. al sud de Bellpuig seguint la carretera a Preixana, i a 50 m., al marge dret existia un tossal arrasat per instal·lar una granja bovina. En aquest fet es destruïren algunes sitges, que contenien ossos, cendres i ceràmiques, a mà amb sílex i a torn ibèriques.

BIBLIOGRAFIA: TORRES 1980, 15

5.4.1. K. SECTOR 11: LES GARRIGUES

130. MAS DE MELONS

Municipi: Castellldans

Descripció: curiós jaciment romà emplaçat no al pla, sinó en un extrem de terrassa sobre el solitari barranc de Melons, tributari per la dreta del riu Set. És format per una altura esgraonada, amb alguns blocs de roca erràtics, amb el cim pla i exposat a la part solejada de la vall, en un erm envoltat de conreus de secà. Al cim s'observen algunes construccions antigues de parament recte.

Visualitat: tot i els 20 m. d'altura sobre el fons de la Vall, la visibilitat és modesta per la

presència de terrasses d'altura major en moltes direccions i per la corba de la pròpia vall.

Materials: procedeixen de superfície, on la forta erosió els ha fet nombrosos, i es guarden al Museu Local d'Artesa de Lleida. A. Pérez estudià un lot important, del qual ja publicà tres frags. pintats, als quals nosaltres n'afegim dos més del magatzem de dit museu. El conjunt ceràmic seria similar a Raïmat, absència de vernís negre, i presència de TSI, TSG i TSH amb inici d'ocupació al canvi d'Era, moment d'apogeu sota Claudi i abandonament progressiu al s. II d.C.

BIBLIOGRAFIA: MAS 1980, 169; PEREZ ALMOGUERA 1988, 71-88.

131. SERRA DELS COLOMERS III

Municipi: Castellldans

Descripció: una petita serra paral·lela a la vall del mateix nom, presenta a la part central una depressió o coll per on passa un camí de terra, a uns Km. al nord de Castellldans, venint d'aquesta població a l'esquerra i en el dit cim, hi ha unes terrasses de conreu d'oliveres i d'ametllers, a la banda que miren al sud s'hi troben materials, però no s'observen estructures.

Visualitat: bona al sud, s'albira Castellldans i l'autopista, però és vers el nord on en dies clars la vista esten per la plana.

Materials: A. Mir trobà alguns frags. que hem pogut comprovar: ceràmica a mà, pintada ibèrica i llisa, v. roig ilerget, roig comú, campaniàna i àmfora itàlica.

Bibliografia: Inèdit.

132. MINFERRI III

Municipi: Juneda

Descripció: tossal tronco-cònic a 2 Km. a l'oest de Juneda, a l'esquerra de la Vall de La Femosa, no massa lluny de la granja escola Les Obagues, al cim hi ha una estació metereològica. En superfície s'aprecien restes constructives. La seva visió és similar a la dels anteriors.

Materials: hi ha ceràmiques a torn, ibèriques pintades, i algun fragment de sigillata.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit

133. TOSSAL DE LES FORQUES

Municipi: Juneda

Descripció: tossal allargat est-oest a uns cinc-cents metres de la carretera N-240 a la sortida de Juneda. Forma l'extrem més occidental d'una serra, al marge esquerre de la vall de La Femosa. El cim presenta una depressió central similar al Tossal de les Tenalles de Sidamon, les vessants, en particular la septentrional han estat molt modificades per l'agricultura; hi ha notícies de troballa d'un jaciment romà a la base, en el transcurs d'aquestes obres.

Visualitat: domina un ampli radi immediat en dues zones, nord i sud.

Materials: hi ha ceràmica a mà i a torn, llisa i pintada, vernís negre campanià.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

134. TOSSAL DE L'ALIGA

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: tossal tronco-cònic, erm, envoltat de terres de conreu. Se situa a l'esquerra de la Vall de La Femosa, no massa lluny de la carretera local de Juneda a Castellldans i del Canal d'Urgell. El seu cim coronat per una estàtua de Sant Jordi (fot. 34). Als anys 60-70, alguns membres de Juneda efectuaren excavacions incontrolades, al cim s'observa alguna construcció més

romana que ibèrica, i els materials s'escampen per tot els vessants.

Visualitat: sobre els terrenys immediats en totes direccions és evident, però s'orienta més vers el sud.

Materials: són abundosos i es troben al Museu Local de Juneda, tot i que mai no han estat estudiats: àmfores ibèriques cilíndriques, kálathoi afins als del Tossal de les Tenalles, un fragm. bicrom, vernís negre campanià A i B més un fragment àtic, ceràmica a mà, ens porten al s. IV-I a.C.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1975, 193.

135. TOSSAL DEL JOC (o DE LA SAL)

Municipi: Juneda

Descripció: tossal tronco-cònic, erm i aïllat al marge dret de la vall de La Femosa, i a 1 Km. a l'est de Juneda. El cim presenta una rasa i diverses extraccions de terra, als peus retalls agrícoles i un circuit de motocross. No es coneixen estructures, en el vessant meridional es poden trobar abundosos fragments ceràmics. Domina regadius i part de la vall de La Femosa.

Materials: ceràmiques pròpies de l'Edat del Bronze Final, també ibèriques llises i pintades, àmfores itàliques, escories de ferro i TSH.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

136. LA PLANA

Municipi: Juneda

Descripció: tossal tronco-cònic, erm, al marge esquerre de la Vall de La Femosa, a 300 m. de la carretera N-240. Afectat per trinxeres de la darrera Guerra i per la presència d'una bòvila propera que ha provocat el retall abrupte dels vessants, el cim actualment és ja només de 20 x 15 m. Es pot trobar ceràmica tant al cim com als vessants.

Materials: és poc abundós de mostres, amb ceràmiques a mà, a torn comunes o pintades i àmfores itàliques.

BIBLIOGRAFIA: inèdit.

137. LA FITA

Municipi: Juneda.

Descripció: tot i ser del terme de Juneda, el tossal es troba situat a 750 m. al nord-oest del nucli urbà de Les Borges Blanques, i al marge esquerre de la Vall de La Femosa. Es un extensa i baixa elevació allargada est-oest, els vessants de poc pendent són en realitat una successió de marges amb oliveres i ametllers (Fot 35). El cim és de dos propietaris, la meitat oest erma i l'altre en conreu des de 1982. La dispersió de materials afecta tant el cim com els vessants fins els peus, on s'observa alguna petita excavació no oficial.

Visualitat: orientats per A. Mir poguérem comprovar com s'albiren el Tossal del Joc, La Plana, El Tossal de les Forques, el Puig de l'Aliga, Aranyó I, Aranyó XXII, Bassa de la Torre i Vaca Roja II. En definitiva s'esten sobre la vall de La Femosa inferior i sobre el fons de Les Borges Blanques.

Materials: els que coneixem són indicatius del s. II-I a.C. i I d.C., campanianes A tardana i B, TSI, parets fines, pintada, a mà, roig ilerget i vernís roig comú, pondera i àmfores amb cartutxos llatins

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

138. TORRE OLLER

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: en uns terrenys plantats d'ametllers, formant una terrassa sobre una plataforma inferior a l'oest. S'arriba seguint la carretera de Les Borges Blanques a Castellldans, i a uns dos quilòmetres, identificable per la casa que porta el nom Torre Oller, no gaire lluny s'hi troba ceràmica, però no es veuen estructures.

Materials: són molt rodats campaniana, àmfora itàlica, morters romans, ibèrica a torn llisa i pintada, ceràmica a mà.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

139. L'ARANYÓ I

Municipi: Juneda

Descripció: a 4 Kms. al sud de la població de Les Borges Blanques i a 300 m. de la carretera de Borges Blanques a Castellldans hi ha el mas de L'Aranyó, a la sortida de la vall que porta el mateix nom. A uns 400 m. a l'oest del Mas en un terreny suaument inclinat a l'est, sense esdevenir un tossal. No s'observen construccions.

Materials: A. Mir ha recuperat ceràmica a mà, a torn comuna, pintada ibèrica, vernís negre campanià i TSH, acompanyats d'àmfores romanes, dolia, tegulae i molins de pedra volcànica.

BIBLIOGRAFIA: GONZÁLEZ PÉREZ 1980, 21.

140. VACA ROJA II

Municipi: Juneda

Descripció: petita elevació erma entre conreus d'oliveres i ametllers, al marge esquerre de la Vall de Puigpelat, i a 1200 m. del Mas de l'Aranyó i, per tant relacionable amb l'anterior jaciment.

Materials: fragments pintats, àmfores romanes, TSH i tegulae. No massa lluny hi ha un terreny pla anomenat Basseta del Coixo on s'hi ha trobat algun frag. de v. negre.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

141. VALL DE L'ARANYÓ XXII

Municipi: Juneda

Descripció: terrassa a la sortida del marge dret de la Vall de l'Aranyó, a 1,5 Kms. del Mas del mateix nom. Des d'enllà es divisa les terres més planes fins a Juneda i Les Borges Blanques.

Materials: ceràmica a mà, a torn, ibèrica

pintada i comuna, vernís negre i àmfores itàliques.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit

142. EL PUNTARRÓ.

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: malgrat el seu nom, és només una petita elevació molt modificada per l'expansió del regadiu, no massa lluny del Gatellar. A la superfície només s'aprecien materials.

Materials: campaniana B, àmfora Dressel 1, comuna, roig ilerget, algun frag. pintat, sigillata, a mà, tegula i un as d'Iltirda.

BIBLIOGRAFIA: inèdit.

143. EL GATELLAR I

Municipi: Les Borges Blanques

Jaciment romà emplaçat en uns terrenys en conreu de secà, en una suau elevació al sud-est de Les Borges Blanques, i on ni el control visual ni la defensa són remarcables (fot. 36). A. Mir ha recollit alguns centenars de fragments amb presència de terra sigillata de

diversos tipus, inclosa la clara, dels quals se'n prepara un estudi. Nosaltres destaquem l'absència absoluta de material de vernís negre i en canvi la presència de ceràmica ibèrica pintada en formes a fins a casos similars: Tossal Gros d'Altorricó, Raimat, Plaça de La Magdalena a Lleida o Mas de Melons a Castellidans.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

144. LA FONT VELLA II

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: jaciment situat en una elevació entre conreus al marge esquerre de la Vall de l'Escanàs i a 300 m. d'una deu propera d'on pren el nom. Només s'observen materials.

Visualitat: des del lloc s'esten per una àmplia zona de regadiu i secà, al sud-oest i a 1,5 Km. es veu Les Borges Blanques.

Materials: que ha proporcionat, pocs en nombre són ceràmiques ibèriques geomètriques, àmfora romana i materials de sílex.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

145. SANT SALVADOR III

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: entre plantacions de secà una suau elevació d'on s'ha extret terra, no massa lluny de l'Ermita de Sant Salvador.

Materials: recuperats per A. Mir es poden resumir en ceràmiques a mà, comuns, ibèriques pintades, vernís negre i àmfora romana.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

146. BASSA DE LA TORRE

Municipi: Les Borges Blanques

Descripció: gran i destacat tossal de forma tronco-cònica a l'entrada -i part ampla- de la Vall de l'Estret que més amunt fa honor al seu nom (fot. 37). A la serra de l'est, d'alçada semblant que el tossal, neixia una deu d'aigua actualment seca, que alimentava una construcció ara abandonada, la Bassa de La Torre, als peus del tossal que en pren nom. El cim és totalment pla i veritablement reduït, s'hi observen però construccions excavades no oficialment, els vessants són aterrats, i per la gran quantitat de materials trobats fa pensar en la seva ocupació, la qual cosa comportaria un poblat de

grans proporcions.

Visualitat: des del cim del tossal s'obté una visió que enllaça directament amb Lleida, i amb altres jaciments de Juneda i Les Borges, vers l'oest, el nord i l'est, s'obre a la plana, però posseeix una visió modesta al sud-est, vers Les Garrigues.

Materials: A. Mir ha reunit a Les Borges Blanques una important col·lecció de materials d'aquest lloc: ceràmica a mà, a torn comuna i pintada ibèrica, campaniana, àmfores ibèriques i romanes, algun frag. de TSH decorada, dolia, tegulae i gresols.

BIBLIOGRAFIA: GONZALEZ PEREZ 1979, 168.

147. PUIGGRÒS

Municipi: Puiggròs

La Carta Arqueològica de Les Garrigues recull la notícia de poblament ibèric en el turó on s'assenta aquest poble, molt ocultat avui per aportacions d'escombreries. Desplaçats enllà només trobarem ceràmica a mà pròpia de la fàcies del Bronze Final. Més tard tinguèrem coneixença que la informació no procedeix de A. Mir el qual tampoc no trobà res d'ibèric i possiblement correspongui a alguna troballa de terceres persones entregada a un afeccionat local.

148. EL CASTELL

Municipi: Arbeca

Descripció: el turó al voltant del qual s'assenta la vila d'Arbeca és ocupat en el seu cim per les restes d'un castell renaixentista i d'unes escoles, que impedeixen de conèixer què hi ha a sota. El vessant nord, lliure de construccions, i repoblat amb pins i jardins, conté ceràmica ibèrica en general llisa, a mà i ceràmica campaniana, segons hem pogut comprovar.

Des d'aquesta altura s'albira la plana d'Urgell en un bon tram. No gaire lluny però no immediatament, a la sortida del poble per un camí que porta a l'Antic Excorxador s'hi troba un jaciment romà amb vernis negre i sigillata., inèdit.

BIBLIOGRAFIA: BOLEDA 1976, 23.

149. ELS MASOS

Municipi: Arbeca

Descripció: tossal poc destacat però emplaçat sobre una plataforma ja enlairada entre les valls d'Escanàs i de Coma, davant i al nord del poble de La Floresta. Té forma aplanada i en el seu cim hi ha oliveres.

Visualitat: La visió pel nord, tot i que no arriba a Arbeca controla la Vall de Coma, vers l'oest albira Les Borges Blanques i La Floresta.

Materials: es conserven en estat molt fragmentari són ibèrica pintada, parets fines, comú romana, àmfora itàlica, TSH i TSC.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

150. L'ESPARIGUERA II

Municipi: Arbeca

Descripció: entre la via de tren Lleida - Tarragona i la carretera de la Floresta a Omellons, i equidistant uns 2 Kms. de cada punt conflueixen la Vall de Teixers amb la de Vinaixa. Enllà una elevació modificada en terrasses i conreada de vinya, ametller i olivera conté ceràmiques però no s'observen estructures.

Visualitat: si el punt és una autèntica cruïlla de valls avui despoblades, però de pas innegable, no esdevé el mateix amb la seva visibilitat, que roman enclotada.

Materials: es coneixen ceràmiques a mà, comunes, ibèriques pintades, vernis negre, àmfora itàlica i sílex.

BIBLIOGRAFIA: Inèdit.

151. VINAIXA

Municipi: Vinaixa

Notícia: de la troballa en el nucli poblacional, prop de la balança municipal i a tocar de la C-240 que atravessa Vinaixa. Amb motiu d'unes obres es veieren restes de construccions. Dels materials s'indica ceràmica ibèrica pintada amb vores de kalathos i ferros.

BIBLIOGRAFIA: DIEZ-CORONEL 1968, 347.

5.4.1.L. SECTOR 12: EL CORB

152. ELS VILARS

Municipi: Belianes

Notícia no confirmada de presència de ceràmica ibèrica i romana segons R. Pita, en un jaciment romà, en terres planes de conreu, al nord-oest del municipi de Belianes, tocant al terme d'Arbeca. Nosaltres hem visitat el mencionat jaciment i hem trobat ceràmica imperial romana, però no ibèrica. Es conegut des de molt antic per l'aparició de dues làpides, guardades a l'I.E.I.

BIBLIOGRAFIA: PLEYAN 1889, 283; CAPDEVILA 1925, 10-11; RAZQUIN 1952b, 5; PITA 1962, 323-324; 1968, 334-335; 1973, 123; GORGES 1979; FABRE et al 1985; MALUQUER et al. 1986, 95; DUCH 1986b, 60-61.

153. LA PLETA (o LES PLETES o CASTELLSALVA)

Municipi: Belianes

Descripció: tossal tronco-cònic allargat en sentit NO-SE, de gran mida, parcialment aterrat al costat NE, i en part erm (fot. 38). Es precisament a la part conreada, lleugerament més alta on es troba el material del s. I d.C. La ceràmica apareix principalment a l'ample cim, i es poden considerar les troballes de vessant com de dispersió. A la part central del cim que mira al sud s'han practicat excavacions clandestines que posen al descobert tres habitacions rectangulars de factura ibèrica. Al vessant est, per on s'hi accedeix es troba una construcció en runes, se sap de tres famílies que habitaven el lloc al 1359.

Visualitat: el control estratègic del tossal és notable: controla la sortida del Corb a la plana, justament on es comença a desdibuixar, prop de terres d'al.luvió i en una cruïlla obligada. Cap al sud es divisa una petita vall, a l'est el Corb fins a Belianes i a l'oest i nord la porció meridional de la plana d'Urgell (es veuen Mollerussa i Bellpuig d'entre altres).

Materials: els que hem vist en superfície oscil·len des de la ceràmica àtica de vernís negre s. IV a.C. a diverses mostres de campaniana A, ibèrica pintada i llisa, vernís roig comú, àmfora itàlica, unguentaris, restes de kalathoi i ceràmica a mà. Es possible que el moment d'apogeu sigui dels s. III i en especial II a.C., però també hi ha algun frag. de TSH, per la qual cosa entra en el s. I d.C.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 323; 1968, 334; BOLEDA 1976, 18; MALUQUER et al. 1986, 95; DUCH 1986b, 60.

154. LA FOGONUSSA A

Municipi: Sant Martí de Riucorb

Descripció: situat a l'oest de S. Martí de Riucorb, a la marge dret de la vall, i no gaire lluny del desaparegut poble de Fogonussa, a l'extrem baix d'una serreta de cim pla orientat d'est a oest, de cim aplanat i conreat, erms els vessants (fot. 39). Ja conegut per J. Colominas, A. Duran i Mn. S. Capdevila, no s'observen les estructures que mencionen els dos primers.

Visualitat: l'estratègia del lloc prové d'èsser un nucli gran del curs del Corb, més que per la visibilitat en si, ja que es troba emplaçat en una corba de la vall, la qual cosa li resta part de la visió: es veu la porció compresa entre Belianes i St. Martí de

Maldà.

Materials: es pot assenyalar campaniana A, àmfora Dressel 1, kalathos del grup A amb bicromia i del grup B, frags. pintats geomètrics i llisos, ceràmica a mà, vernis vermell comú i objectes lítics.

BIBLIOGRAFIA: FOLCH 1912, 683; COLOMINAS - DURAN 1920, 607; PITA 1948, 108; RAZQUIN 1952b, 5; BOLEDA 1976, 18; MALUQUER et al. 1986, 95; DUCH 1986b, 59

155. LA FOGONUSSA B.

Municipi: Sant Martí de Riucorb

Descripció: a uns 300 metres de l'anterior, i formant part de la mateixa serreta, però en una altra plataforma quelcom més alta, en terrasses i conreada. L'aterrassament ha posat al descobert unes estructures tallades amb seqüència estratigràfica ibèrica i romana.

El fet més remarcable és la significativa dispersió de materials de Fogonussa B:

-al cim trobem campaniana B, TSG, TSH Drag. 37. TSH decorada informe, parets fines, àmfora romana, vernis roig comú i àmfores ibèriques.

-a la cota del primer marge i corresponent

potser amb les fases velles de l'estratigrafia: campaniana A, grisa i ibèrica pintada.

-al vessant més pronunciat, en direcció al Corb, materials de dispersió de les dues èpoques: campaniana A, ibèrica pintada tipus Raïmat i sigillata.

Respecte al domini visual és similar a l'anterior. La bibliografia és també la mateixa. Esdevé el cinquè cas -complex certament- de continuïtat de poblament immediat d'ibèric a món romà ple.

156. SANT JOAN DE MALDANELL

Municipi: Maldà

Descripció: a 2 Km. al SE del municipi de Maldà, a l'esquerra del barranc de Sant Joan de Maldanell i proper a l'ermita restaurada al 1905 del mateix nom. Es tracta d'un tossal allargat de cim pla amb aflorament rocós i blocs erràtics als vessants. Al voltant del conjunt hi ha la planta d'una església romànica, diversos retalls a la roca, parets i gravats del poblet medieval de Sant Joan de Maldanell, en part excavats per J.R. González de l'I.E.I. al 1982-1983. Al vessant sud s'hi troba ceràmica ibèrica tardana ja des dels temps de mossèn Sanç Capdevila.

El lloc domina el pas que, des de Maldà, porta

a Llorenç i a Vallbona de les Monges.

Materials: es redueixen a petits frags. informes de campaniana i de ceràmica ibèrica pintada a bandes o preferentment llisa, alguna troballa de sigillata i un frag. de tegula.

BIBLIOGRAFIA: FOLCH 1912, 683; CAPDEVILA 1919, 26; RAZQUIN 1952b, 5; GONZÁLEZ PÉREZ 1986b, 589, 591 i 596; DUCH 1986b, 59.

157. DEVESES 4 (FINCA DE R. ROSET) I DEVESES 3

Municipi: Ciutadilla

Notícies de la presència de materials de vernís negre campanià i d'una àmfora romana a Deveses 4, i de ceràmica ibèrica pintada no lluny a Deveses 3. Ambdós punts propers es trobarien en una zona en terrasses i conreada al costat dret del Corb, a la partida de Les Deveses, sobre la carretera local que porta a Guimerà.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 325; BOLEDA 1976, 23; MALUQUER et al. 1986, 95; DUCH 1986, 66.

158. SANT ROC A

Municipi: Ciutadilla

Noticia no confirmada sobre presència de ceràmica ibèrica i romana prop de l'ermita de Sant Roc.

BIBLIOGRAFIA: PITA 1962, 325; BACH 1972, 17; BOLEDA 1976, 30; GORGES 1979, 286; MALUQUER et al. 1986, 95; DUCH 1986b, 56-57.

159. EL CASTELL

Municipi: Ciutadilla

Noticia no confirmada de presència de ceràmica ibèrica i romana al castell medieval d'aquesta localitat, al marge esquerre del Corb.

BIBLIOGRAFIA: RAZQUIN 1952b, 5; PITA 1962, 325; BOLEDA 1976, 23; MALUQUER et al. 1986, 95.

160. LA CADENA

Municipis: Vallfogona de Riucorb - Guimerà

Descripció: suau ondulació a la confluència del barranc del Seniol amb el riu Corb, uns 6 m. escarpats per sobre de la cota de les aigües i al fons de la vall (fot. 40). El lloc és actualment conreat de cereal i forma com dues terrasses, amb unes dimensions aproximades de 75 per 30 m.. El descens vers el nord -contrari a la

confluència té un pendent suau. Els materials abundosos, es troben per les dues terrasses mencionades. J. Duch el considera destruït pels romans.

Visualitat: l'elecció del lloc ve condicionada per la seva posició privilegiada de pas i de defensa, però no de control visual, molt limitat des del fons de la vall per l'encaixonament que aquí té el Corb i per la seva corba.

Materials: trobats abundantament per J. Duch que hem revisat, contenen materials poc definibles, -ceràmiques a mà i a torn grisa- que poden pertànyer al Bronze Final i Horitzó Ibèric Ple. De l'època que ens interessa: campaniana A, àmfora itàlica, frags. pintats geomètrics, amb vasos coll d'ànec i vores de kalathos B.

BIBLIOGRAFIA: BOLEDA 1976, 20; DUCH 1986b, 65; MALUQUER et al. 1986, 95.

161. ELS PALAUS - MOLÍ DE LA CADENA

Municipi: Vallfogona de Riucorb

Notícia d'un jaciment romà proper a l'anterior, ja al terme de Vallfogona de Riucorb, tocant al Molí de La Cadena, i també al fons de la Vall. Mal conegut, és difícil argumentar una contemporaneïtat amb l'anterior.

BIBLIOGRAFIA: BOLEDA 1976, 20; DUCH 1986b, 65.